

RAZVOJNE PERSPEKTIVE RURALNOGA SVIJETA
SLAVONIJE I BARANJE

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 19.

Copyright © 2003.
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 316.334.55(497.5-11)(063)
338.43(497.5-11)(063)

RAZVOJNE perspektive ruralnog svijeta
Slavonije i Baranje : zbornik radova sa
skupa / uredili Maja Štambuk, Antun
Šundalić. - Zagreb : Institut društvenih
znanosti Ivo Pilar, 2003. - (Biblioteka
Zbornici ; knj. 19)

ISBN 953-6666-30-8

1. Štambuk, Maja 2. Šundalić Antun
I. Ruralni razvoj -- Slavonija
II. Ruralni razvoj -- Baranja

431107121

ISBN 953-6666-30-8

RAZVOJNE PERSPEKTIVE RURALNOGA SVIJETA SLAVONIJE I BARANJE

Zbornik radova sa skupa

Uredili:
Maja Štambuk
Antun Šundalić

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PİLAR

Zagreb, 2003.

*“Slavonijo, zemljo plemenita,
vele ti si lipo uzorita,
nakićena zelenim gorama,
obaljana četirim vodama.
Na priliku zemaljskoga raja
rike teku sa četiri kraja...”*

Matija Antun Relković
(Satir iliti divji čovik)

Relkovićev govor o Slavoniji nije samo govor srca kojim se veliča zavičaj. On je faktografija jedne regije koja je prirodno bogata, ali kojoj je povijesna sudbina namijenila različite gospodare, uglavnom loše. Stoga su zaostalost, neobrazovanost i siromaštvo bile pratiteljice života u Slavoniji. *Bogata, a siromašna* – proturječje je ove regije kojega se ni danas ne može osloboditi.

Poznato je da se stabilnost nekoga društva ogleda u činjenici njegova bogatstva, odnosno u tome koliko je većinska populacija kadra zadovoljiti većinu svojih potreba. Nacrti su utopija idealizirali zajednice u kojima svi imaju sve, gdje nitko nikomu nije zapreka na putu do željenog. No ti su nacrti do danas ostali “mjesto kojih nema”, a razvoj društva pokazivao je kroz povijest upravo suprotno: većina ljudi nije mogla zadovoljiti svoje osnovne potrebe, uvijek je čovjek (ne priroda, a ni bogovi) čovjeku bio smetnja na putu postizanja osobne sreće. Sartreovska se interpretacija takve zbilje – pakao, to su drugi – pokazala dugotrajno ispravnom dijagnozom. No nakon razdoblja dominiranja kapitalističke države blagostanja, nastupilo je novo vrijeme koje čovjeka postavlja više pred tehniku nego pred drugoga čovjeka. To je vrijeme još većeg osamljivanja pojedinca, neoliberalno usmjeravanje i opravdavanje čovjekove životne misije mimo zajednice. Takva je orijentacija učinila disfunkcionalnim statično usmjerenje na zavičaj, regiju i lokalnu zajednicu. Nadredila joj je dinamičnu orijentaciju svjetskih

procesa brze komunikacije kojoj je u osnovi informatizacija i njome vođena supermodernizacija.

Na početku trećega tisućljeća, u uvjetima dominacije visoke tehnologije i integracijskih procesa koji pretvaraju svijet u "globalno selo", hrvatsko se društvo, kao i većina postsocijalističkih, sudara s nužnošću "druge modernizacije" a da ni prvu nije odživjelo. Premda se u globalnom okruženju od tranzicijskih zemalja očekuje i traži industrijalizacija na postindustrijski način - glede visoke tehnologije i *scientific managementa*, prestrukturiranja gospodarstva, horizontalne i vertikalne demokratizacije, kulturne otvorenosti i dr. - te su zemlje, prije svega, željne izaći iz ekonomskoga siromaštva i političke izoliranosti.

Koliko je skupa cijena integriranja među razvijene, pokazuje se na svim razinama društvenoga, ali i individualnog, života. Hrvatskoj je ta cijena viša nego drugima zbog ratnih okolnosti u kojima otpočinje njezina usmjerenost prema europskim i svjetskim integracijama. Vrlo visoka nezaposlenost, gašenje do jučer uspješnih poduzeća (bilo zbog gubljenja tržišta, bilo zbog privatizacijskih interesa), poskupljenje državne i lokalne uprave, širenje osjećaja socijalne nesigurnosti, širenje antiintelektualnih vrijednosti u društvu - neki su od važnih indikatora po kojima se stanje u društvu može nazvati kriznim. Kako tu krizu razumjeti, da li po socijalističkom obrascu: "Kada ide loše, krivac je uglavnom netko drugi, kada je dobro, tada smo svi zaslužni" ili po obrascu individualne odgovornosti za pogreške i uspjehe? U Hrvatskoj je, čini se, i dalje ostalo na snazi ono prvo - i to i na osobnoj i na političkoj razini, na lokalnoj, i regionalnoj i na državnoj. Ova je tema u Hrvatskoj posebno aktualna kada se pokušavaju ocijeniti dosezi pojedinih regija, ali i procijeniti njihove perspektive.

Je li istina da neke regije u Hrvatskoj zaostaju zato što se druge razvijaju? - često je pitanje, poglavito u predizbornim političkim kampanjama. No i izvan politike ovo je pitanje utemeljeno iz više razloga: 1. kroz povijest je razvidno da su neke regije bile razvijenije od drugih, a danas nije tako; 2. glavne gospodarske djelatnosti pojedinih regija nemaju ono značenje koje su nekada imale za regiju i šire područje; 3. komunikacijski položaj regija i regionalnih centara mijenjao se; 4. demografske se promjene pokazuju kao dovoljan argument zašto je jedna regija perspektivnija od druge; 5. globalizacijski procesi omogućeni informatičkom tehnologijom, a poticani gospodarskim i političkim interesima, učinili su pojedine regije pasivnijima od drugih; u jedne su smjestili "pamet" koje su druge lišili.

Svi su navedeni razlozi primjenljivi kada se želi prikazati stanje jedne regije. Kada je riječ o Slavoniji i Baranji, tada svih pet razloga ima negativan predznak kretanja: 1. nekadašnja bogata Slavonija i danas ima kruha, ali to više nije mjerilo bogatstva; 2. glavna djelatnost Slavonije i Baranje – poljoprivreda – neprofitabilna je i kao takva ovisna o državnoj subvenciji te nije razvojna snaga regije; 3. prometna zaobidenost Slavonije ostavlja je po strani i čini regijom periferije; 4. dok su nekada slavonsko-baranjska sela bila glavno obilježje regije svojom vitalnošću i brojnošću populacije, danas su sela ispražnjena i s ostarjelim stanovništvom; 5. znanje, simbolički kapital, smješteno je ondje gdje su gospodarski i politički interesi aktivirani, pa su onamo usmjereni svi putovi koji pokazuju perspektivni centar i pasivnu regiju. Slavonija i Baranja danas je pasivna regija.

Kada se govori o regijama, vrlo je često nejasno u kojem se značenju pojam rabi. Je li riječ o regiji kao *prirodnom prostoru* (omeđenom rijekama, brdima, morem), kao *gospodarskom prostoru* (određenom dominirajućom gospodarskom djelatnošću), kao *političkom prostoru* (određenom položajem prema centralnoj vlasti) ili kao *socio-kulturnom prostoru* (određenom pripadajućom tradicijom, narječjem, religijom)?

Može li se regija reducirati na jedno od navedenih značenja ili je treba shvaćati uvijek kao zbroj svih značenja? Ako se svede na jedno od značenja, tada je riječ o regiji kao tehničkom terminu koji se rabi u određenu svrhu (npr. Slavonija kao poljoprivredna regija, Slavonija kao emigracijska regija ili Slavonija kao katolička regija i sl.). Ako se termin upotrebljava u namjeri cjelovita prikaza jednoga područja, tada je riječ o slojevitom shvaćanju regije koje pokriva sve razine regionalne posebnosti (prirodne, gospodarske, političke, povijesne, tradicijske, vjerske, kulturne). U ovom se zborniku regija Slavonije i Baranje razmatra u drugom značenju.

Za ovu je regiju važno progovoriti o njezinoj posebnosti, ali, jednako tako, i o njezinoj uhvaćenosti u globalne sheme. Tako je bitno uočiti važnost tradicije zadrugarstva, ali i generacijski konflikt zbog inoviranja poljoprivredne proizvodnje; ugrožavanje ruralnoga krajolika kao drugi val distanciranja čovjeka od prirode (Cifrić). Za Slavoniju je važno raspršiti predrasudu da je selo dodatak gradu (Štambuk). Ova je regija, podnoseći industrijalizaciju kroz deagrarizaciju, doživjela da njezini ruralni prostori izgube tradicionalnu biodinamičku snagu (Wertheimer-Baletić, Živić). Može li se dogoditi njezina revitalizacija, a da ne izgleda kao retradicionalizacija (Šundalić)?

Uvodno još naznačimo da Slavonija s Baranjom čini najplodniji dio Hrvatske na kojemu živi oko milijun stanovnika. Plodnost tla, agrarna i, dakako, ruralna tradicija kao uporišta i odrednice orijentacije na poljoprivredu, čini se, nisu toliko važne za perspektivu agrara koliko je to politička orijentacija na poljoprivrednu djelatnost. Industrijska tradicija i tradicija obrta također nisu jamstvo ovim djelatnostima, a bez političkoga sustavnog rješenja i političke volje da im se udahne život. Znanost, kao danas priznata ključna poluga razvoja, premda je institucionalno prisutna u Slavoniji (Sveučilište u Osijeku), čini se da ne dobiva prostora bez političkih smjernica. Sve ove naznake upućuju na važnost političke volje u današnjem vremenu, *na ovisnost svega o institucionaliziranoj političkoj volji*. Tada postojeće stanje u Slavoniji i Baranji govori o nepostojanju političke volje ili, pak, o širem kontekstu (globalnim prilikama) koji je Slavoniju s Baranjom učinio siromašnom i neperspektivnom regijom, regijom u kojoj su obezvrjeđeni resursi koji su drugdje na cijeni – *Priroda i Čovjek*.

Ovakvim se razmišljanjem otvara široka lepeza tema kojima se sadašnjost i budućnost ove regije može prikazati u svijetlim, manje svijetlim ili tamnim nijansama, već prema tome želi li se progovoriti o gospodarskim, sociopolitičkim, religijsko-kulturnim, povijesno-tradicijskim ili lokalno-globalnim procesima. *Cilj je ovoga zbornika otpočeti takvu raspravu interdisciplinarno, kako bi se znanstveno – dakle sustavno i argumentirano – progovorilo o stanju ove regije, njezinoj prošlosti i budućnosti*. Stoga su uz sociologe i demografe, ekonomiste i agroekonomiste poželjni sugovornici povjesničari i teolozi, etnolozi i politolozi.

Tekstovi koji slijede razdijeljeni su u tri poglavlja i predstavljaju interdisciplinarni pristup ovoj temi. (1) *Identitet* regije analizira se gospodarski, demografski, povijesno, sociokulturno, tradicijski i vjerski. Anticipiranje (2) *budućnosti* realno je tek na znanju onoga što je bilo i što je sada – i u lokalnom i u globalnom kontekstu. Ono je moguće tek ako se znaju ili naziru glavni (3) *akteri razvitka i integracijskih procesa*.

Ovaj zbornik obuhvaća većinu referata održanih na interdisciplinarnom znanstvenom skupu u Osijeku 3. i 4. listopada 2002. godine.¹

Urednici

BILJEŠKA

¹ Veliku pomoć i razumijevanje za organizaciju ovoga znanstvenog skupa pokazali su Osječko-baranjska županija, Požeško-slavonska županija, Hrvatska gospodarska komora Županijska komora Osijek, Osijek – koteks d.d., JP Trznica Osijek, pa im na ovaj način zahvaljujemo.

I. SASTAVNICE IDENTITETA SLAVONIJE I BARANJE

Alica Wertheimer-Baletić, Dražen Živić <i>Demografske promjene u ruralnim područjima Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine</i>	13
Žarko Španiček <i>Promjene u tradicijskom identitetu Slavonije i Baranje</i>	41
Pero Aračić, Gordan Črpić <i>Religijske vrednote u Slavoniji i Baranji s posebnim naglaskom na mlade</i>	55
Antun Šundalić <i>Retradicionalizacija ili revitalizacija ruralnoga prostora Slavonije i Baranje</i>	77
Vlado Šakić, Marina Perković, Davor Marinić <i>Neki aspekti socijalnog identiteta Slavonaca i Baranjaca</i>	95

II. O KAKVOJ JE BUDUĆNOSTI RIJEČ?

Maja Štambuk <i>Trebaju li nam posebna znanja za ruralni razvitak?</i>	117
Ivan Cifrić <i>Iskustva mješovite poljoprivrede: Obiteljsko gospodarstvo u tranzicijskim promjenama i novim izazovima</i>	127
Željko Pavić <i>Uloga socijalnoga kapitala u razvoju Slavonije i Baranje</i>	145
Vladimir Jelkić <i>Regija u vremenu globalizma</i>	163

III. AKTERI RAZVITKA I INTEGRACIJSKIH PROCESA

Marcel Meler <i>Marketinški pristup stvaranju novog identiteta Slavonije i Baranje</i>	175
Božidar Petrač, Krunoslav Zmaić <i>Veličina gospodarstva u funkciji robnosti poljoprivrednih proizvoda</i>	193

Ljubomir Baban, Kata Ivić <i>Diversifikacija kao bitna strategija razvitka poljoprivrede i prehrambene industrije Istočne Hrvatske</i>	207
SAŽECI	221
BILJEŠKE O AUTORIMA	241

I.

SASTAVNICE

IDENTITETA

SLAVONIJE

|

BARANJE

Alica
WERTHEIMER-BALETIĆ

Dražen
ŽIVIĆ

DEMOGRAFSKE
PROMJENE U
RURALNIM
PODRUČJIMA
SLAVONIJE I BARANJE
OD 1953. DO 2001.
GODINE

Najvažniji, pa i nezamjenjiv, čimbenik općega društvenog i gospodarskog razvoja i napretka ljudske zajednice u cjelini jest njezino stanovništvo. Stanovništvo je nositelj gospodarskog razvoja, jer ono predstavlja proizvodnu snagu koja pokreće i usmjerava sve djelatnosti u prostoru. Stoga je cjelovito razumijevanje dosadašnjih razvojnih procesa, ali i razvojnih perspektiva Slavonije i Baranje, nemoguće bez razmatranja i vrednovanja njihovih demografskih aspekata.

Jedna od bitnih oznaka suvremenog razvoja stanovništva Hrvatske, sa složenim uzročno-posljedičnim značajkama, jest polarizirani razvoj, naročito između urbanih i ruralnih područja zemlje. Procesi deagrarijacije, potaknuti snažnom i ubrzanom industrijalizacijom i deruralizacijom, uz jačanje urbanizacije, postali su posljednjih desetljeća pretežni dinamički, prostorni i strukturalni demografski te društveno-gospodarski procesi u Slavoniji i Baranji (Istočnoj Hrvatskoj).

Ubrzana i urbano usmjerena industrijalizacija izazvala je u ovom tradicionalnom agrarnom i ruralnom području Hrvatske intenzivnu, a katkada i nekontroliranu, deagrarijaciju (napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti), što je rezultiralo snažnom deruralizacijom (napuštanjem sela kao mjesta življenja), odnosno depopulacijom ruralnih područja, kao i pretjeranom urbanizacijom, odnosno napuštanjem gradova i urbanih područja. Suvremeni razvoj stanovništva Slavonije i Baranje bitno je opterećen izraženom prostornom populacijskom polarizacijom između gradskih (urbanih) i seoskih (ruralnih) područja u gotovo svim sastavnicama razvoja stanovništva. Potonje onemogućuje stabilan društveno-gospodarski i regionalni razvoj ovoga kraja.

Predmet istraživanja u ovom prilogu jesu najvažnija suvremena demografska obilježja ruralnih područja Slavonije i Baranje,¹ shvaćenih kao *kontinuiranih područja ruralne (seoske) naseljenosti* (Šterc, 1992.). U tom smislu cilj istraživanja može se definirati trima osnovnim aspektima:

- (1) prikazati temeljne značajke promjene broja i prostornoga razmještaja seoskoga stanovništva između 1953. i 2001. godine
- (2) ustanoviti bitna obilježja prirodne dinamike stanovništva između 1965. i 1992. godine
- (3) analizirati promjene strukture seoskoga stanovništva – napose dobno-spolne i ekonomske strukture stanovništva, od 1961. do 2001. godine.

Svrha ovoga istraživanja jest ustanoviti u kojoj mjeri suvremeni demografski procesi u ruralnim (seoskim) područjima (naseljima) Slavonije i Baranje predstavljaju kočnicu ukupnoga društvenog i gospodarskog razvoja ne samo ruralnih područja nego i cijele Slavonije i Baranje. Drugim riječima, koliko ruralna područja Slavonije i Baranje u demografskom smislu zaostaju u odnosu na cijeli prostor, tj. u kojoj mjeri njihova demografska slika određuje i njihove ukupne razvojne (ne)mogućnosti.

Metodološka objašnjenja

Radi cjelovitoga razumijevanja iznesenih podataka nužno je upozoriti na nekoliko odgovarajućih metodoloških objašnjenja. Uvodno smo istaknuli da su temeljni cilj i svrha ovoga rada – analizirati osnovna demografska obilježja *ruralnoga ili seoskoga stanovništva* Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine. Bitna pretpostavka tomu jest pojmovno definiranje i metodološko izdvajanje skupine seoskih naselja (ruralnih područja) u Slavoniji i Baranji kao prostorne demografsko-statističke osnove ove analize. S obzirom na to da Slavonija i Baranja ima više od 800 samostalnih naselja, metodološki je opravdano iz ukupnoga naseljskog skupa najprije izdvojiti gradska naselja, čime definiramo prostorni obuhvat gradskih ili urbanih područja toga kraja, dok sva ostala naselja možemo smatrati seoskim ili ruralnim područjima Slavonije i Baranje. Međutim, postupak izdvajanja gradskih naselja nije jednostavan, jer su se u popisima stanovništva u Hrvatskoj nakon II. svjetskog rata, kao i u odgovarajućim zakonskim rješenjima koja reguliraju problematiku klasifikacije naselja, primjenjivali različiti kriteriji za izdvajanje naselja, a shodno tome i različita klasifikacija naselja s obzirom na njihov pretežit gradski (urbani), mješovit (manje ili više urbanizirani) ili seoski (ruralni) karakter. Tako su u popisima stanovništva iz 1961. i 1971. godine naselja u Hrvatskoj diferencirana dvjema varijablama (veličina naselja i udio nepoljoprivrednoga stanovništva), pa su bile izdvojene tri osnovne kategorije naselja: gradska, mješovita i seoska. Međutim, već u popisu stanovništva iz 1981. godine (neopravdano) bio je

napušten ovaj kriterij, a umjesto njega gradska su se naselja izdvajala na temelju upravnoga kriterija, odnosno odgovarajuće odluke nadležne (tadašnje općinske) institucije, koja je gradskim naseljem mogla političkom odlukom proglasiti svako naselje, bez obzira na njegovu veličinu (broj stanovnika), njegova stvarna urbana obilježja ili gradske funkcije. Isti je postupak za izdvajanje gradskih naselja upotrijebljen i u popisu iz 1991. godine. Zakonska rješenja o upravno-teritorijalnom ustrojstvu Republike Hrvatske iz 1992. i 1997. godine dodatno su zakomplicirala problematiku izdvajanja gradskih naselja. Naime, u sastav pojedinih gradova, kao upravno-teritorijalnih cjelina, ulazila su i izrazito ruralna naselja, a kriteriji za takav metodološki postupak široj su javnosti ostali do danas uglavnom nepoznati.²

Objektivna klasifikacija naselja u Hrvatskoj, odnosno izdvajanje gradskih i seoskih naselja, ne može se temeljiti isključivo na upravno-političkom kriteriju, nego se moraju primijeniti drugi, primjereniji i znanstveno utemeljeniji kriteriji i modeli. Jedan od najprihvatljivijih modela u analitičkom smislu jest Vreskov model izdvajanja gradskih naselja iz 1983. godine. On je gradska naselja izdvojio primjenom četiriju varijabli: veličina naselja, udio poljoprivrednoga stanovništva, udio domaćinstava bez poljoprivrednoga gospodarstva te udio zaposlenih radnika nekoga naselja koji rade u samom mjestu. Nažalost, model prof. Vreska primjenjiv je za sada samo za rezultate popisa iz 1981. i 1991. godine. Na razini naselja popisi stanovništva iz 1953. i 1961. godine daju podatke samo o broju stanovnika i udjelu poljoprivrednoga stanovništva, dok su u popisu iz 2001. godine, u vrijeme pisanja ovoga rada, nedostajali podatci o udjelu poljoprivrednoga stanovništva, udjelu domaćinstava bez poljoprivrednoga gospodarstva i udjelu zaposlenih radnika na razini naselja.

Na temelju podataka o veličini naselja i udjelu poljoprivrednoga stanovništva izdvajanje gradskih naselja na razini cijele Hrvatske, od 1953. do 2001. godine, načinio je N. Pokos (2002.). On je model s dvije varijable, koji je bio primijenjen u popisima iz 1961. i 1971. godine, donekle modificirao i prilagodio nastalim promjenama u demografskom razvoju, napose sociodemografskim obilježjima gradskih naselja. Osnovna je varijabla ostala, međutim, nepromijenjena – gradskim se naseljem može smatrati samo ono naselje u kojemu živi najmanje 2000 stanovnika,³ s tek nekoliko iznimaka u kojima se poštivao povijesni razvoj i urbana tradicija nekih naselja u obalnom dijelu Hrvatske. Varijabla udjela poljoprivrednoga stanovništva mijenjala se s obzirom na godinu popisa, a i s obzirom na veličinu naseljskoga skupa.

Tako je Pokos za 1953. godinu izdvojio 12 gradskih naselja u Slavoniji i Baranji, za 1961. godinu 16 naselja, za 1971. godinu 18 naselja, za 1981. godinu 28 naselja, a za 1991. i 2001. godinu po 34 gradska naselja.⁴ Preostala naselja Slavonije i Baranje seoska su naselja.

Odgovarajuće metodološke poteškoće u ovom istraživanju predstavlja i problematika usporedbe rezultata pojedinih popisa stanovništva zbog promijenjenih popisnih kriterija. Potonje se ponajviše odnosi na rezultate popisa iz 2001. godine.⁵

Prilikom popisivanja stanovništva 2001. godine u Hrvatskoj je primijenjena nova međunarodna popisna metodologija, prema kojoj se ukupnim stanovništvom neke zemlje smatra samo njezino prisutno stanovništvo. Primjenom međunarodnih demografsko-statističkih standarda i kriterija, stanovništvom Hrvatske u popisu iz 2001. godine smatrale su se: (1) *sve osobe koje imaju prebivalište u Hrvatskoj, ali nisu odsutne iz Hrvatske duže od jedne godine*; (2) *osobe koje borave u Hrvatskoj duže od jedne godine, ali bez prijavljenoga prebivališta*, kao što su, primjerice, izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije u Hrvatskoj (iznimka iz ove skupine jesu diplomati stranih zemalja, predstavnici međunarodnih organizacija, pripadnici stranih vojski i neke druge manje brojne kategorije); (3) *osobe – hrvatski građani, koje borave u inozemstvu duže od godine dana, ali “imaju tijesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u RH”*.⁶ Pitanje hrvatskih prognanika kao privremeno prisutnoga stanovništva u konačnim je rezultatima popisa riješeno tako da su oni uključeni u ukupan broj stanovnika naselja (županije) stalnoga, tj. prijeratnoga, prebivališta, bez obzira na to jesu li se u trenutku popisa nalazili u tim naseljima (županijama) ili su još uvijek bili u progonstvu.

Valja odmah naglasiti da je zbog promijenjenih popisnih kriterija, ali i činjenice da definicija “prisutnoga” stanovništva iz popisa 1971., 1981. i 1991. godine nije identična s definicijom toga stanovništva u popisu iz 2001. godine, precizna usporedba rezultata popisa iz 2001. godine s prethodnim popisima stanovništva znatno otežana, a u mnogim slučajevima, osobito u nekim strukturno-demografskim obilježjima i onemogućena. Stoga će usporedbe rezultata tih popisa, pa tako i u ovom prilogu, u znatnoj mjeri imati tek **orijentacijsku vrijednost**.⁷

Osvrt na ukupnu demografsku sliku Slavonije i Baranje

Da bismo u cijelosti objasnili i razumjeli temeljne demografske procese u ruralnim područjima Slavonije i Baranje, valja nam se sažeto osvrnuti na najvažnije ukupne demo-

grafske značajke ovoga prostora, jer se iz njih – između ostalog – mogu nazreti i korijeni današnje nepovoljne populacijske slike slavonsko-baranjskoga sela. Suvremeni razvoj stanovništva Slavonije i Baranje, pa tako i njezinih ruralnih područja, u osjetnoj mjeri baštini duboko ukorijenjene tragove dosadašnjega, po mnogo čemu specifičnog, demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja toga prostora.

Osobito je važno naglasiti da se s obzirom na reljefne, klimatsko-ekološke, hidrogeografske, pedološke, prometno-geografske, demografske i društveno-gospodarske značajke i procese slavonsko-baranjski prostor jasno izdvaja u odnosu na druga hrvatska područja. Njegove prednosti za naseljavanje – a to su, prije svega, reljefna i hidrografska otvorenost i propusnost, plodna zemlja te kvalitetnim drvetom bogate šume – od davnine su privlačile stanovništvo, dok su burna povijesna zbivanja tijekom proteklih stoljeća modelirala naseljenost, uzrokujući, ponajprije, stalna, brojna i intenzivna prostorna kretanja stanovništva (migracije) unutar same Slavonije i Baranje te iz drugih područja u nju i obratno (Živić, 1995.).

Tijekom proteklih razdoblja Slavonija i Baranja bila je vrlo dinamično demografsko područje, jer su se u njoj izmjenjivala razdoblja stabilnoga s razdobljima nesigurnoga i neizvjesnoga razvoja populacije. Tomu su najviše pridonijele česte političke i vojne promjene i poremetnje. Stoga stanovništvo Slavonije i Baranje u biti označuje oscilatorni demografski razvoj. Sve do druge polovice XX. stoljeća Slavonija i Baranja je, zahvaljujući razmjerno slaboj naseljenosti i maloj gustoći stanovništva te pretežitoj orijentaciji na poljoprivredne djelatnosti, bila otvoreno imigracijsko područje. U nju su se, u potrazi za slobodnom zemljom i radnim mjestima, sve do 1950-ih godina slijevali imigranti s raznih područja Hrvatske i susjednih zemalja. Korjenite promjene nastupaju u drugoj polovici XX. stoljeća, u skladu s promijenjenom politikom društveno-gospodarskoga razvoja, koja je i u ravničarskim i nizinskim područjima Hrvatske poticala industrijalizaciju gospodarstva i urbanizaciju društva.

U tom je smislu osobito važan razvoj stanovništva Slavonije i Baranje u posljednjih pedesetak godina, jer se u njemu zrcale bitni društveno-gospodarski procesi i odnosi na ovome prostoru, koji su glavninom odredili suvremene značajke naseljenosti (Wertheimer-Baletić, 1979.). One se vide u slabljenju ukupne demografske dinamike (porasta broja stanovnika), pogoršanju prirodnoga kretanja, sve izraženijem iseljavanju, nepovoljnim promjenama dobno-polnoga i ekonomskoga sastava stanovništva te u nagla-

šenom ruralnom egzodusu koji je uvjetovao pretjeranu koncentraciju stanovništva u manjem broju gradskih naselja, a time i prostornu populacijsku polarizaciju.

Promatramo li samo razdoblje nakon II. svjetskog rata, pokazuje se da je od 1953. do 2001. godine ukupan broj stanovnika Slavonije i Baranje porastao za 12,1%. Najintenzivnija je populacijska dinamika bila u međupopisnom razdoblju od 1953. do 1961. godine (9,9%), na što je djelovala brojna imigracija. Od 1961. započinje, međutim, slabljenje brojčanoga porasta stanovništva. Tako je ukupan porast stanovništva Slavonije i Baranje između 1961. i 1971. iznosio 6,5%; od 1971. do 1981. godine 1,1%, a od 1981. do 1991. godine 2,8%.⁸ Posljednji popis stanovništva iz 2001. godine ustanovio je prvi put nakon II. svjetskog rata smanjenje broja stanovnika (ukupnu depopulaciju) Slavonije i Baranje za ukupno 7,9%. Na demografski regres ovoga područja u posljednjem desetljeću XX. stoljeća, uz brojne naslijeđene destabilizacijske čimbenike demografskog razvoja (dva svjetska rata, selektivno iseljavanje, pad nataliteta, demografsko starenje, ruralni egzodus itd.), u značajnoj su mjeri utjecale i negativne posljedice srbijanske oružane agresije i Domovinskog rata (ratni mortalitet, depresivni natalitet, migracijski gubitci). Prema popisu iz 2001. godine u 850-ak samostalnih naselja u Slavoniji i Baranji živjelo je ukupno 821.629 stanovnika ili 18,5% stanovništva Hrvatske. Prosječna opća gustoća naseljenosti iznosi 74,09 stanovnika na četvorni kilometar,⁹ što znači da je Slavonija i Baranja rjeđe naseljen prostor u odnosu na Hrvatsku u cijelosti.¹⁰

Demoreprodukcijski procesi u Slavoniji i Baranji, iskazani u kretanju nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene, pokazuju od sredine 1960-ih godina izrazito negativne tendencije, napose kada je u pitanju kretanje nataliteta. Naime, nakon što su početkom 1960-ih godina završena snažnija useljavanja na ovo područje – u sklopu agrarno-reformskih migracija između 1945. i 1948. te migracija radne snage zbog sve veće i brže industrijalizacije s kraja 1950-ih godina – nastupa razdoblje u kojemu Slavonija i Baranja kao izrazito imigracijsko područje poprima sve više obilježja emigracijskoga prostora. To se odrazilo i na kretanje ukupnoga broja stanovnika i na demoreprodukcijske procese, odnosno procese vezane uz oblikovanje vitalnih demografskih struktura, osobito dobno-spolne. Iseljavanjem radno i reprodukcijski najvitalnijega stanovništva (20–40 godina starosti) narušeni su odnosi u dobno-spolnoj strukturi naseljenosti te je osjetno sužena demografska osnovica procesa reprodukcije. Ako tim čimbenicima pridružimo postojanje krnjih naraštaja stanovništva zbog raz-

mjerno visokih izravnih i neizravnih demografskih gubitaka toga kraja povezanih s Prvim i, osobito, Drugim svjetskim ratom, možemo nazreti korijene sve nepovoljnijih demoreprodukcijskih procesa u razvoju stanovništva Slavonije i Baranje. Ne ulazeći detaljnije u problematiku prirodnoga kretanja stanovništva toga područja, dovoljno je naglasiti da je između 1965. i 1990. godine ukupan natalitet (što znači natalitet ostvaren u "zemlji" i u inozemstvu) smanjen sa 15.761 na 11.242 živorođene djece ili za 28,7%, ukupan mortalitet povećan sa 8.413 na 9.973 umrlih ili za 18,5%, a ukupan prirodni priraštaj smanjen sa 7.348 na 1.269 stanovnika ili za čak 82,7%.¹¹ Godine 1991. Slavonija i Baranja kao i cjelokupna Hrvatska, prvi put u suvremenom razdoblju demografskoga razvoja bilježi prirodnu depopulaciju svojega stanovništva. Naime, te je godine na ovom području ukupno 9637 živorođene djece (38,9% manje nego 1965.), umrlo je 10.480 osoba (24,6% više nego 1965.), pa je prirodna promjena bila negativna i iznosila je - 843 stanovnika.

Negativni demoreprodukcijski trendovi (osobito kretanje nataliteta), uz pojačano iseljavanje radno i reprodukcijski najposobnijih dobnih skupina, doveli su do osjetnog pogoršanja dobnog i spolne slike naseljenosti Slavonije i Baranje. Tako je između 1961. i 2001. udjel mladih (0-19 godina) smanjen sa 36,1% na 25,9%, a udio starih (60 godina i više) povećan sa 10,8% na 20,7%, odnosno udvostručen je! U popisu iz 2001. osobe starije od 60 godina čine već više od petine stanovništva Slavonije i Baranje. Odmaklost demografskoga starenja zorno pokazuje i porast indeksa starenja, koji je 1961. iznosio 30, a 2001. godine 80 starih na 100 mladih stanovnika Slavonije i Baranje. Sve to nedvojbeno upućuje na činjenicu da je proces demografskoga starenja slavonsko-baranjskoga stanovništva u punom zamahu, što inducira daljnje negativne posljedice na prirodnu dinamiku, ali i ekonomsku aktivnost, stanovništva.

Na temelju ovih izdvojenih pokazatelja očito je da se stanovništvo ovoga područja nalazi u sve dubljoj demografskoj krizi, u okviru koje je početkom 1990-ih srbijanska agresija na Hrvatsku još više produbila sve nepovoljne demografske značajke ovoga kraja, izazvavši pritom velike ljudske žrtve, golema materijalna razaranja, progon više desetaka tisuća ljudi Slavonije i Baranje iz njihovih domova te iseljavanje dijela srpske narodnosne skupine.¹²

Među bitnim suvremenim demografskim i društveno-gospodarskim procesima u Slavoniji i Baranji valja izdvojiti procese deagrarizacije i deruralizacije, koji su bitno determinirali današnji populacijski razvoj ovoga prostora.

Ti procesi, započeti 1950-ih godina, karakteristični su za cijelu Hrvatsku, u kojoj od 1981. godine više od polovice stanovništva živi u gradovima, s tendencijom daljnjega smanjivanja stanovništva na hrvatskom selu (Štambuk, 1983.). Napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti pod utjecajem ubrzane industrijalizacije i prijelaz poljoprivrednoga stanovništva na nepoljoprivredne djelatnosti, a kasnije i u gradove, uzrokovao je značajne promjene u prostornoj, ekonomskoj i socijalnoj slici naseljenosti, ali i poremetnje u nekim demografskim strukturama, poglavito u onim seoskim naseljima iz kojih je stanovništvo migriralo prema gradskim naseljima toga kraja ili izvan granica slavonsko-baranjskoga prostora (Živić, 1998.).

Popisne promjene i razmještaj ruralnoga stanovništva od 1953. do 2001.

Raščlamba demografske dinamike (kretanja broja stanovnika) seoskih naselja Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine pokazuje da ruralna područja u ovoj makroregiji karakterizira ukupna depopulacija ili pad broja stanovnika, ali i prostorna populacijska polarizacija s obzirom na promjene broja i razmještaja seoskoga stanovništva. Prema rezultatima popisa iz 1953. godine, u seoskim je naseljima Slavonije i Baranje živjelo 568.085 stanovnika ili 77,5% ukupnoga stanovništva ovoga kraja. Do popisa iz 2001. godine broj seoskoga stanovništva smanjen je na 394.416, a udio u ukupnom stanovništvu Slavonije i Baranje na 48,0%. Ukupna depopulacija stanovništva seoskih naselja u promatranom razdoblju iznosila je čak 30,6%. U istom je razdoblju broj stanovnika u gradskim naseljima porastao za 158,8%.

Najintenzivnija depopulacija ruralnih područja Slavonije i Baranje zabilježena je između 1971. i 1981. godine. Demografski je pad u tih deset godina iznosio 15,3%. To je razdoblje najsnažnijega i najbržega napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti. Deagrarizirani viškovi poljoprivrednoga stanovništva napustili su i selo kao mjesto življenja, naselivši se u gradskim ili prigradskim naseljima Slavonije i Baranje¹³ ili iselivši se u druga hrvatska područja (osobito u Zagreb i okolicu), odnosno u inozemstvo. Premda se nakon 1981. depopulacija seoskih naselja Slavonije i Baranje, tj. njihova deruralizacija, nastavila, ona nije više tako dinamična kao prije 1980-ih godina. Tako je između 1981. i 1991. godine broj stanovnika u seoskim naseljima Slavonije i Baranje smanjen za 7,9%, a između 1991. i 2001. godine za 8,2%. Ako isključimo činjenicu da je depopulacija slavonsko-baranjskoga sela između 1991. i 2001. godine

jednim dijelom posljedica ratnih migracija zbog ratne agresije na Hrvatsku, onda razloge pada stope deruralizacije valja tražiti u smanjenom potencijalnom emigracijskom kontingentu seoskoga stanovništva. Naime, emigracijska osnovica deagrariziranoga seoskog stanovništva spustila se gotovo na donju granicu. Sve nepovoljnija dobna struktura seoskoga stanovništva neprijeporno upućuje na činjenicu da sa sela više nema tko odlaziti, jer u njemu ostaju većinom stari, koji nemaju ni mogućnosti ni želje za odlaskom. To istodobno znači da seoska naselja imaju sve manje vlastitih mogućnosti i potencijala za demografsku obnovu, ali i za gospodarski oporavak i napredak.

Alica Wertheimer-Baletić
Dražen Živić
**Demografske promjene
u ruralnim područjima
Slavonije i Baranje
od 1953. do 2001.
godine**

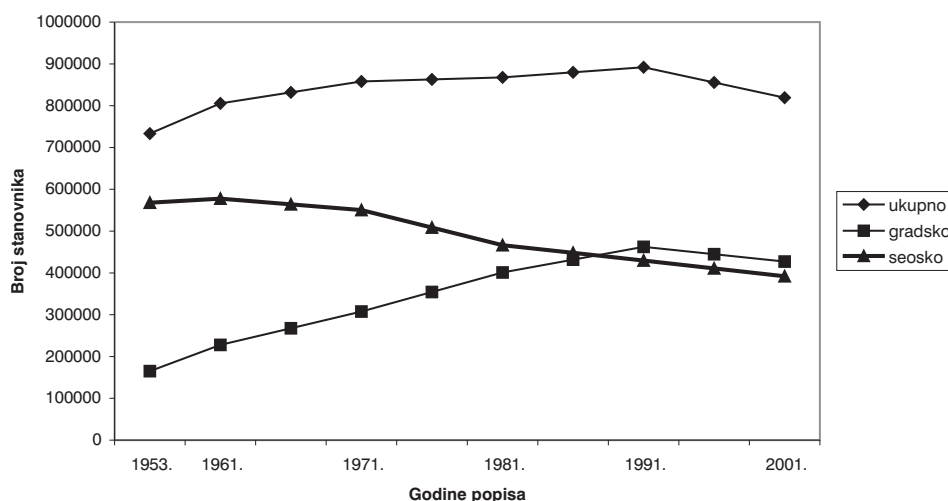
Tablica 1.
Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine

GODINE POPISA	UKUPNO STANOVNIŠTVO	VERIŽNI INDEKS	GRADSKO STANOVNIŠTVO	VERIŽNI INDEKS	SEOSKO STANOVNIŠTVO	VERIŽNI INDEKS
1953.	733.190	-	165.105	-	568.085	-
1961.	805.421	109,9	227.778	138,0	577.643	101,7
1971.	858.136	106,5	307.672	135,1	550.464	95,3
1981.	867.646	101,1	401.223	130,4	466.423	84,7
1991.	892.035	102,8	462.466	115,3	429.569	92,1
2001.	821.629	92,1	427.213	92,4	394.416	91,8
2001./1953.	-	112,1	-	258,8	-	69,4

Izvor: Korenčić, M. (1979.): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.*, Djela JAZU, Knjiga 54, Zagreb
Popis stanovništva 1981., *Stanovništvo po općinama i zajednicama općina*, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982.
Popis stanovništva 1991., *Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima*, Dokumentacija 991, DZSRH, Zagreb, 1996.

Približno 80% seoskih naselja u Slavoniji i Baranji bilježi između 1953. i 2001. godine pad broja stanovnika (Pokos, 2002.). Demografski rast imaju uglavnom samo prigradska naselja koja još nisu fizionomski ili upravno srasla s gradovima na koje se naslanjaju. Posljedica je to urbano bazirane industrijalizacije koja je ubrzala urbanizaciju Slavonije i Baranje, izraženu porastom broja stanovnika gradova, prostorno širenje gradskih naselja, ali i širenje gradskoga načina života, što je dovelo do preobrazbe okolnih, seoskih naselja, koja su – pritom – doživjela odgovarajući stupanj urbaniziranosti.

Promatramo li proces deruralizacije Slavonije i Baranje prema prostornom kriteriju, uočavamo da su između 1953. i 2001. godine najveće smanjenje stanovništva imala seoska naselja u dijelu Virovitičko-podravске županije, koji smo uključili u slavonsko-baranjski prostorni kompleks. Naime, u gradovima Orahovici i Slatini te općinama

Slika 1.
Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine

Zdenci, Čačinci, Crnac, Čađavica, Mikleuš, Nova Bukovica, Sopje i Voćin seosko je stanovništvo ukupno depopuliralo za 58,5%. Razloge tako visoke stope depopulacije valja tražiti, prije svega, u skromnijim prirodnim uvjetima za poljoprivrednu djelatnost, razmjerno slaboj prometnoj povezanosti seoskih naselja s gradovima kao žarištima industrijalizacije, što je ograničilo ili onemogućilo dnevnu pokretljivost stanovništva, ali i u brojnom iseljavanju i slaboj prirodnoj dinamici stanovništva. Iza Virovitičko-podravške županije po padu broja stanovnika slijede seoska naselja u Osječko-baranjskoj (37,5%) i Vukovarsko-srijemskoj županiji (28,7%). Najmanju depopulaciju seoskoga stanovništva imali su dijelovi Požeško-slavonske županije koji ulaze u sastav Slavonije i Baranje (gradovi Pleternica i Požega te općine Kutjevo, Velika, Brestovac, Čaglin, Jakšić i Kaptol) i Brodsko-posavska županija. U prvoj je demografski regres seoskoga stanovništva iznosio 17,7%, a u drugoj 11,4%.

Promjene u demografskoj dinamici seoskoga stanovništva znače i promjene u udjelu seoskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu Slavonije i Baranje. Tako je od 1953. udio seoskoga stanovništva smanjen sa 77,5% na 71,7% u 1961. godini, na 64,1% u 1971. godini, na 53,8% u 1981. godini, na 48,2% u 1991. godini te na 48,0% u 2001. godini. Unatoč navedenom smanjenju Slavonija i Baranja je, prema broju i udjelu seoskoga stanovništva, zadržala više ruralnih obilježja u odnosu na Hrvatsku u cijelosti, a i na druga hrvatska makroregionalna područja. Prema popisu iz 2001. godine jedino je Gorska Hrvatska imala udio seoskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu veći od Slavonije i Baranje (približno 65,0%) (Pokos, 2002.).

Tablica 2.

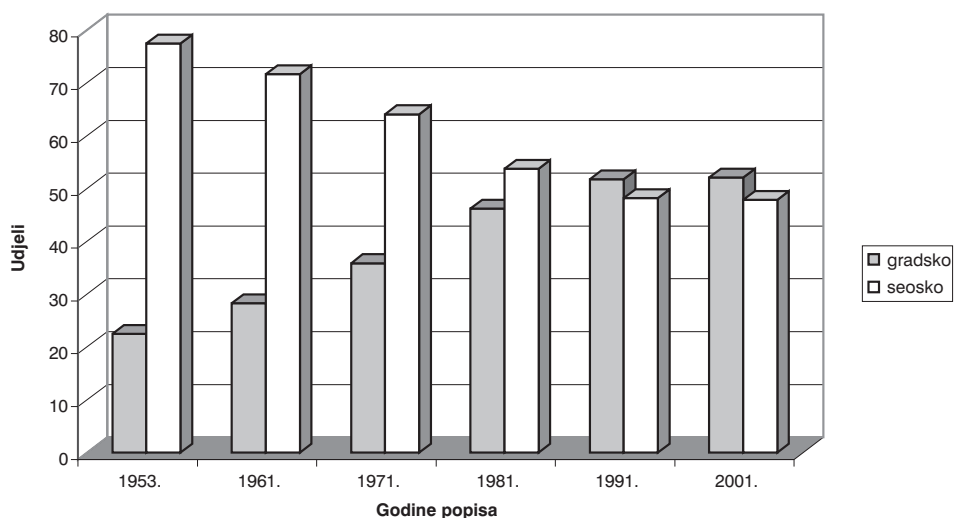
Kretanje seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje između 1953. i 2001. godine prema županijama

PROSTORNE CJELINE (ŽUPANIJE)	POKAZATELJ	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Brodsko-posavska	Broj stanovnika	113.208	116.270	113.780	106.791	100.778	100.344
	Verižni indeks	-	102,7	97,9	93,9	94,4	99,6
Osječko-baranjska	Broj stanovnika	217.395	221.122	205.779	155.920	153.141	135.989
	Verižni indeks	-	101,7	93,1	75,8	98,2	88,8
Vukovarsko-srijemska	Broj stanovnika	123.906	133.840	137.929	121.536	97.660	88.357
	Verižni indeks	-	108,0	103,1	88,1	80,4	90,5
Virovitičko-podravska	Broj stanovnika	58.160	50.156	40.849	34.376	31.128	24.106
	Verižni indeks	-	86,2	70,2	84,2	90,6	77,4
Požeško-slavonska	Broj stanovnika	55.416	56.255	51.677	47.801	46.861	45.620
	Verižni indeks	-	101,5	91,9	92,5	98,0	97,4

Razmještaj seoskoga stanovništva, uz promjene udjela u ukupnom stanovništvu, bitan je demografski pokazatelj ruralnih područja Slavonije i Baranje. Prema popisu iz 1953., nešto više od polovice (54,1%) seoskih naselja Slavonije i Baranje imalo je do 500 stanovnika, no u njima je živjelo manje od petine (19,4%) seoskoga stanovništva ovoga kraja. Istodobno, samo u 21,2% seoskih naselja živjelo je više od polovice (55,2%) seoskoga stanovništva. Podjednak je bio broj naselja do 99 (41 naselje) i iznad 2000 stanovnika (44 naselja). No dok je u sitnim naseljima živjelo tek 0,5% stanovnika, u seoskim naseljima iznad 2000 stanovnika živjelo je čak 23,9% seoskoga stanovništva. Prosječna veličina (broj stanovnika) seoskih naselja iznosila je 1953. godine 695 stanovnika po naselju.

Slika 2.

Promjene udjela gradskoga i seoskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine

Tablica 3.

Broj i veličina seoskih naselja Slavonije i Baranje 1953. i 2001. godine

Veličina naselja	1953.*		2001.**	
	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj naselja	Broj stanovnika
Bez stanovnika	0	0	14	0
1-99 stanovnika	41	2.777	206	8.855
100-499 stanovnika	401	107.220	350	91.441
500-999 stanovnika	202	144.289	143	102.193
1.000-1.999 stanovnika	129	178.193	76	105.194
2.000 i više stanovnika	44	135.606	33	86.733
UKUPNO	817	568.085	822	394.416

Izvor: *Pokos, N. (2002.): Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.-2001., *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 53.

** Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Zahvaljujući deruralizaciji i depopulacijskim procesima, do 2001. godine povećan je broj i udio sitnih i malih seoskih naselja (do 499 stanovnika), i to na 556 ili za 25,8%, a udio na čak 67,6% svih seoskih naselja Slavonije i Baranje. Broj većih i velikih seoskih naselja (iznad 1.000 stanovnika) značajno je smanjen (za 37,6%), i broj stanovnika u njima (za 38,8%). Bitno je smanjen broj velikih naselja (iznad 2.000 stanovnika) kao i ukupan broj stanovnika u njima, i to broj naselja za 25,0% te broj stanovnika za 36,2%. Prosječna veličina seoskih naselja toga područja smanjena je do 2001. godine na 480 stanovnika po naselju, ili za 31,0% u odnosu na 1953. godinu.

Proizlazi da je došlo do prostornoga prerasporeda seoskoga stanovništva s obzirom na veličinu naselja. I po broju naselja i po udjelu njihova stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu Slavonije i Baranje sve su više izražena sitna i mala seoska naselja, dakle naselja do 499 stanovnika. Ta su naselja 1953. godine činila 54,1% seoskih naselja, a u njima je živjelo 19,4% seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje. Do 2001. godine udio naselja do 499 stanovnika porastao je na 67,6%, a udio njihova stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu na 25,4%. Dakle, četvrtina seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje danas živi u naseljima s manje od 500 stanovnika. Prosječan broj stanovnika u tim naseljima smanjen je između 1953. i 2001. godine sa 249 na 180 stanovnika. Istodobno, udio naselja iznad 1.000 stanovnika u ukupnom broju seoskih naselja smanjen je između 1953. i 2001. godine sa 21,2% na 13,3%, a udio stanovništva u njima sa 55,2% na 48,6%. Prosječna veličina tih naselja smanjena je između 1953. i 2001. godine sa 1.814 na 1.761 stanovnika po naselju.

Uznapređovalost deruralizacijskih i depopulacijskih procesa u ruralnim područjima Slavonije i Baranje pokazuje i podatak da je 2001. godine bez ijednoga stanovnika bilo 14 naselja (1,7% seoskih naselja ovoga kraja), a do 10 stanovnika novih 40 seoskih naselja (4,9%). To znači da je izumrlo ili se nalazi na samom pragu izumiranja oko 6% seoskih naselja Slavonije i Baranje.

Depopulacijski procesi u kretanju broja stanovnika seoskih naselja Slavonije i Baranje u značajnoj su mjeri ubrzali i prostorni preraspored seoskoga stanovništva. U tom se smislu jasno razlikuju istočni i zapadni dio Slavonije i Baranje. U istočnom dijelu još uvijek postoji značajna koncentracija seoskoga stanovništva u manjem broju većih i velikih seoskih naselja, dok je u zapadnom dijelu Slavonije i Baranje seosko stanovništvo razasuto u velikom broju sitnih i malih seoskih naselja, od kojih mnogima prijete nestanak.

Prirodna dinamika ruralnoga stanovništva od 1965. do 1992.

Poremećenost demografskih odnosa u seoskim naseljima Slavonije i Baranje napose pokazuje dinamika nataliteta i prirodne promjene. U cjelini uzevši, ruralna područja Hrvatske izgubila su svoju tradicionalnu biodinamičku snagu (Šterc, 1992.). Upravo je utjecaj brojnih unutarnjih i vanjskih destabilizacijskih čimbenika razvoja stanovništva Hrvatske najviše i došao do izražaja na ruralnim područjima. Naime, hrvatsko je selo već više desetljeća suočeno s negativnim posljedicama dvaju svjetskih ratova te selektivnog iseljavanja (iseljava se uglavnom mlado, radno i reprodukcijski najvitalnije stanovništvo), što je bitno utjecalo na pogoršanje dobno-spolne slike stanovništva (pojava krnjih naraštaja i sužavanje vitalno-demografske osnovice), pa tako i na pad stope nataliteta i fertiliteta.

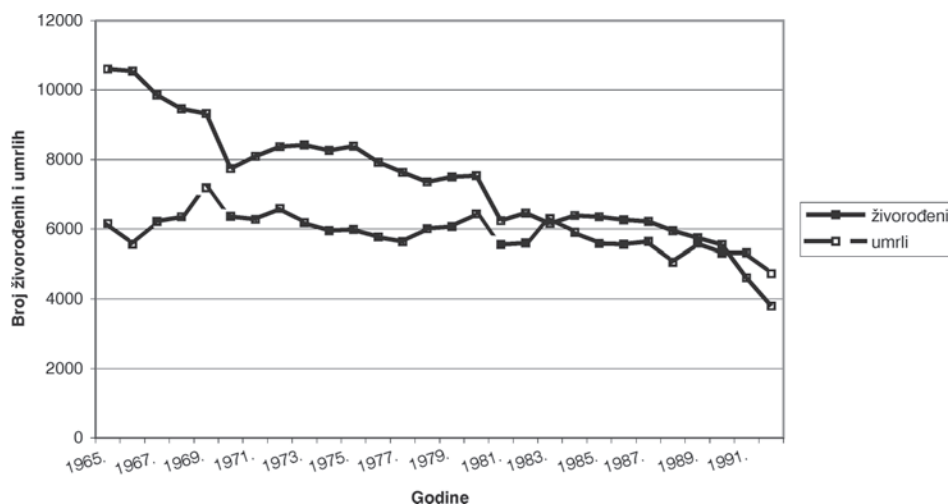
Prema podatcima vitalne statistike, pozitivno ukupno prirodno kretanje seoskoga stanovništva Hrvatske početkom 1980-ih godina prelazi u prirodni pad ili prirodnu depopulaciju. Za prirodno kretanje seoskoga stanovništva Hrvatske ostvarenog u "zemlji" (dakle, bez vitalnih događaja u inozemstvu) karakteristično je da je prirodna depopulacija nastupila već sredinom 1970-ih godina (Akrap, 2002.).

Natalitet seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje nalazi se od sredine 1960-ih godina u snažnom, ali ne i kontinuiranom, padu. Godine 1965. u seoskim naseljima Slavonije i Baranje živorođeno je 10.603 djece. Do 1970. godine broj živorođene djece smanjen je na 7.746 (za 26,9%), do 1980. godine na 7.531 (za dodatnih 2,8%), a do 1990.

Alica Wertheimer-Baletić
 Dražen Živić
**Demografske promjene
 u ruralnim područjima
 Slavonije i Baranje
 od 1953. do 2001.
 godine**

godine na 5.548 (za novih 26,3%). Ukupno je broj živorođenih između 1965. i 1990. godine gotovo prepolovljen (-47,8%). Jedino je sredinom 1970-ih i početkom 1980-ih zamjetan blagi porast nataliteta, što dovodimo u vezu s ulaskom u fertilnu dob naraštaja (napose ženskoga) stanovništva rođenog u poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju uslijed povećanog nataliteta nakon II. svjetskog rata. Zanimljivo je naglasiti da je ukupan natalitet ostvaren od 1981. do 1990. godine (124.613) za 5,9% manji od ukupno ostvarenog nataliteta seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje između 1971. i 1980. godine. Nadalje, nagli pad nataliteta seoskoga stanovništva uslijedio je tijekom prvih dviju ratnih godina, premda ne raspolažemo cjelovitim podacima vitalne statistike. Tako je 1991. godine u seoskim naseljima Slavonije i Baranje zabilježeno 4.606 živorođenih (17,0% manje nego 1990.), a 1992. godine 3803 živorođenih (17,4% manje nego 1991. te čak 64,1% manje nego 1965. godine).

Slika 3.
 Prirodno kretanje seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje od 1965. do 1992. godine

Tablica 4.

Prirodno kretanje ukupnoga stanovništva i seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje od 1965. do 1992. godine

GODINA	TIP NASELJA	ŽIVO- ROĐENI	UMRLI	PRIR. PR.	GODINA	TIP NASELJA	ŽIVO- ROĐENI	UMRLI	PRIR. PR.
1965.	ukupno	15.761	8.413	7.348	1980.	ukupno	13.215	9.534	3.681
	seosko	10.603	6.161	4.442		seosko	7.531	6.441	1.090
1966.	ukupno	15.861	7.856	8.005	1981.	ukupno	13.076	9.617	3.459
	seosko	10.544	5.569	4.975		seosko	6.247	5.552	695
1967.	ukupno	14.827	8.519	6.308	1982.	ukupno	13.082	9.721	3.361
	seosko	9.859	6.216	3.643		seosko	6.455	5.599	856
1968.	ukupno	14.115	8.814	5.301	1983.	ukupno	13.036	10.618	2.418
	seosko	9.457	6.347	3.110		seosko	6.154	6.299	-145
1969.	ukupno	13.372	9.293	4.079	1984.	ukupno	13.169	10.036	3.133
	seosko	9.332	7.181	2.151		seosko	6.385	5.900	485
1970.	ukupno	12.493	8.948	3.545	1985.	ukupno	12.897	9.762	3.135
	seosko	7.746	6.362	1.384		seosko	6.350	5.592	758
1971.	ukupno	13.032	8.962	4.070	1986.	ukupno	12.417	9.675	2.742
	seosko	8.093	6.278	1.815		seosko	6.263	5.569	694
1972.	ukupno	13.365	9.467	3.898	1987.	ukupno	12.300	10.071	2.229
	seosko	8.367	6.587	1.780		seosko	6.220	5.648	572
1973.	ukupno	13.511	9.004	4.507	1988.	ukupno	11.920	9.830	2.090
	seosko	8.420	6.184	2.236		seosko	5.957	5.057	900
1974.	ukupno	13.263	8.564	4.699	1989.	ukupno	11.474	9.965	1.509
	seosko	8.257	5.947	2.310		seosko	5.745	5.606	139
1975.	ukupno	13.504	8.798	4.706	1990.	ukupno	11.242	9.973	1.269
	seosko	8.384	5.982	2.402		seosko	5.548	5.306	242
1976.	ukupno	13.304	8.572	4.732	1991.	ukupno	9.637	10.480	-843
	seosko	7.920	5.772	2.148		seosko	4.606	5.317	-711
1977.	ukupno	13.086	8.432	4.654	1992.	ukupno	8.153	9.571	-1.418
	seosko	7.638	5.633	2.005		seosko	3.803	4.730	-927
1978.	ukupno	13.012	9.076	3.936	1965. - 1970. ukupno		86.429	51.843	34.586
	seosko	7.358	6.012	1.346		seosko	57.541	37.836	19.705
1979.	ukupno	13.182	9.108	4.074	1971. - 1980. ukupno		132.474	89.517	42.957
	seosko	7.506	6.077	1.429		seosko	79.474	60.913	18.561
					1981. - 1990. ukupno		124.613	99.268	25.345
						seosko	61.324	56.128	5.196
					1991. - 1992.*ukupno		17.790	20.051	-2.261
						seosko	8.409	10.047	-3.889

Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, Demografski odjel, DZSRH, Zagreb.

* Za drugi dio 1991. godine te za razdoblje 1992. - 1995. godine ne raspoložemo podatcima vitalne statistike za bivša okupirana područja Slavonije i Baranje.

Za razliku od nataliteta, mortalitet u seoskim naseljima u blagom je padu. Tako je između 1965. i 1990. broj umrlih smanjen sa 6.161 na 5306 osoba ili za 13,9%. Do 1992. mortalitet seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje smanjen je na 4.730 osoba ili za 10,9% u odnosu na 1990. godinu. To smanjenje zapravo nije realno, jer u mortalitet za 1991. i 1992. godinu nisu tada ubrojani poginuli i umrli stanovnici seoskih naselja, ako su se nalazili u nekoj od neotkrivenih masovnih i pojedinačnih grobnica, pa su se tih godina vodili kao nestali. Te su osobe naknadno upisane u državne matice umrlih, ali nisu razvrstane po godinama. Ukupan je mortalitet od 1981. do 1990. godine u odnosu na mortalitet od 1971. do 1980. godine smanjen za 7,9%.

Navedena dinamika nataliteta i mortaliteta odrazila se na ukupno prirodno kretanje seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje. Godina 1990. posljednja je u kojoj su seoska naselja toga područja imala, doduše minimalan (samo 242 stanovnika), ali ipak prirodni prirast stanovništva. Pozitivna prirodna promjena iz 1990. iznosila je tek 6,1% prirodnoga prirasta seoskoga stanovništva toga prostora iz 1965. godine. Već 1991. godine, kao uostalom i na razini cijele Hrvatske, seoska naselja Slavonije i Baranje bilježe veći broj umrlih stanovnika od rođene djece (prirodni pad stanovništva iznosi -711). Prirodna je depopulacija 1992. godine bila još veća (-927).

Zanimljivo je istaknuti da je 1965. natalitet seoskoga stanovništva činio 67,3% ukupnoga nataliteta Slavonije i Baranje. Do 1992. broj živorođenih na selu činio je već manje od polovice (46,6%) svih živorođenih u ovom kraju. Nepovoljne tendencije u prirodnom kretanju seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje pokazuje i podatak da je 1990. prirodni prirast seoskoga stanovništva činio tek 19,1% ukupnoga prirodnog prirasta kraja, dok je 1991. prirodni pad u slavonsko-baranjskom selu činio čak 84,3% prirodnoga pada ukupnoga stanovništva Slavonije i Baranje.

Promjene demografskih struktura ruralnoga stanovništva

Promjene demografskih struktura seoskih naselja Slavonije i Baranje između 1961. i 2001. godine izravna su posljedica, ali i čimbenik, ukupnoga demografskog razvoja,¹⁴ što ga u cjelini u promatranom razdoblju – kao što je već istaknuto – karakterizira demografska regresija u gotovo svim odrednicama razvoja stanovništva, napose u prirodnoj i ukupnoj dinamici populacije. Razvoj demografskih struktura na slavonsko-baranjskom selu bitno su obilježili i suvremeni društveno-gospodarski procesi, poput industri-

jalizacije, deagrarizacije, urbanizacije i deruralizacije. Dru-
gim riječima, demografska struktura seoskih naselja pred-
stavlja svojevrsan pokazatelj trenda i intenziteta potonjih
društveno-gospodarskih procesa u Slavoniji i Baranji u raz-
doblju nakon II. svjetskog rata.

Jedna od najznačajnijih nepovoljnih posljedica ukupne
i prirodne depopulacije seoskoga stanovništva jest demo-
grafsko starenje. Na primjeru seoskih naselja Slavonije i Ba-
ranje ono se najjasnije očituje kroz trend smanjenja broja i
udjela mladoga (0 do 19 godina) te povećanja broja i udjela
staroga stanovništva (60 godina i više). Između 1961. i 2001.
godine broj mladih u seoskim naseljima Slavonije i Baranje
smanjen je, pače prepolovljen, sa 210.881 na 105.043 stanov-
nika, dok je njihov udio u ukupnom stanovništvu (koefici-
jent mladosti) smanjen sa 36,5% na 26,8%. Istodobno, una-
toč ukupnoj depopulaciji seoskoga stanovništva,¹⁵ broj sta-
novnika starijih od 60 godina povećan je između 1961. i
2001. godine sa 65.631 na 86.858 osoba ili za 32,3%. Dok je
1961. godine staro stanovništvo činilo 11,3% ukupnoga seo-
skog stanovništva Slavonije i Baranje, njihov se udio do
2001. godine povećao na 22,1% (koeficijent starosti). Indeks
starenja, koji pokazuje odnos između staroga i mladoga sta-
novništva, povećan je sa 31,3 na 82,2. Porast indeksa stare-
nja neprijeporno pokazuje tendenciju izjednačavanja mlado-
ga i staroga stanovništva. Prema tipizaciji dobnoga sastava
stanovništva, seoska su naselja Slavonije i Baranje “prešla”
put od tipa kasna mladost (1961.) do tipa starost (2001.)
dobnoga sastava (Živić, 2002.).

POKAZATELJI	1961.	2001.	INDEKS
0-19 godina	210.881	106.037	50,3
60 godina i više	65.631	87.210	132,9
Broj muškaraca	275.824	193.043	-
Broj žena	301.837	201.373	-
Koeficijent maskuliniteta	91,4	95,9	-
Koeficijent feminiteta	109,4	104,3	-
Koeficijent mladosti	36,5	26,9	-
Koeficijent starosti	11,3	22,1	-
Indeks starenja	31,1	82,2	264,3

Izvor: Popis stanovništva 1961., Pol i starost, Rezultati za naselja, Knji-
ga XI., SZS, Beograd, 1965.
Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Alica Wertheimer-Baletić
Dražen Živić
**Demografske promjene
u ruralnim područjima
Slavonije i Baranje
od 1953. do 2001.
godine**

Tablica 5.
Odabrani pokazatelji
dobno-spolne strukture
seoskoga stanovništva
Slavonije i Baranje 1961.
i 2001. godine

Demografske i druge - napose gospodarske - implika-
cije pogoršanja dobnog-spolnog strukture seoskoga stanov-

ništva Slavonije i Baranje vrlo su složene, brojne i dalekosežne. Naime, jednom poremećena dobno-spolna struktura¹⁶ negativno utječe na stopu rasta stanovništva, na razinu i intenzitet demoreprodukcijских procesa, poglavito na dinamiku nataliteta i fertiliteta, te na migracijsko kretanje stanovništva. Demografsko starenje, uz daljnji pad nataliteta, izravno utječe na smanjivanje priljeva mladih naraštaja seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje u radnu dob, što izaziva starenje radno sposobnoga i ekonomski aktivnoga stanovništva. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se demografskim starenjem povećava opterećenost, odnosno ovisnost radno sposobnoga stanovništva, staračkim stanovništvom. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, sto stanovnika seoskih naselja Slavonije i Baranje u radno sposobnoj dobi (20-59 godina) mora proizvesti gotovo dvostruko više dobara od svojih potreba, jer o njima ovisi 90 stanovnika ovisne dobi, i to 50 u dobi do 19 godina (mlado stanovništvo) i 40 u dobi iznad 60 godina (staro stanovništvo). Ovako nepovoljan odnos između mladoga i staroga stanovništva, kao i vrlo visoka opterećenost (koeficijent ukupne dobne ovisnosti) radnoga kontingenta dobno ovisnim, dakle i radno neaktivnim stanovništvom, što je ustanovljeno još 1960-ih godina, uvjetuje povećanje udjela državne skrbi (novčanih sredstava) u socijalnom, zdravstvenom i mirovinskom zbrinjavanju tih osoba, što može biti bitan ograničavajući čimbenik prosperitetnijem društveno-gospodarskom razvoju ne samo slavonsko-baranjskoga sela nego i cijele Slavonije i Baranje.

Promjene u dinamici i trendu društveno-gospodarskoga razvoja Slavonije i Baranje odrazile su se i na promjenama u ekonomskoj strukturi seoskoga stanovništva. U tom se smislu procesi deagrarizacije nameću kao najvažniji procesi društveno-gospodarske preobrazbe seoskoga stanovništva ovoga prostora (Wertheimer-Baletić, 1970.).

Preraspodjela seoskoga stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti i posljedice ubrzane industrijalizacije i tercijarizacije prostora izazvale su odgovarajuće promjene u gospodarskoj strukturi Slavonije i Baranje (prijelaz iz tipično agrarnoga u agrarno-industrijski gospodarski kompleks), što je nužno utjecalo i na stanovite promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva. Promjene u ekonomskoj strukturi seoskoga stanovništva najjasnije se uočavaju u snažnom i razmjerno brzom smanjenju broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva, ali i u padu opće stope aktivnosti stanovništva. Naime, između 1961. i 1991. godine broj aktivnoga seoskog stanovništva smanjen je za 47,4%. Istodobno, opća stopa aktivnosti (udio aktivnoga stanovništva u ukupnom stanovništvu) smanjena je sa

46,4% na 36,0%. Valja, doduše, naglasiti da je dio smanjenja broja i udjela aktivnoga stanovništva izraz promijenjenih popisnih kriterija, pri čemu se u popisu iz 1991. aktivnim osobama smatralo samo stanovništvo u zemlji (bez radnika na privremenom radu u inozemstvu i članova njihovih obitelji koje borave s njima). Međutim, veći dio toga smanjenja posljedica je deagrarizacije, tj. napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti, te promjena u dobnoj strukturi stanovništva, napose povećanja broja i udjela staroga stanovništva. Sve u svemu, prosječna radna angažiranost seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje opada, što upućuje i na njegovu sve manju gospodarsku aktivnost, a time i razvijenost prostora. Naime, poznato je da veća ekonomska aktivnost stanovništva upućuje i na njegovu jaču gospodarsku aktivnost u poljoprivredi i obratno (Wertheimer-Baletić, 1999.).

Deagrarizacija u Slavoniji i Baranji započela je 1950-ih godina, kad je završilo razdoblje planske kolonizacije stanovništva nakon druge agrarne reforme (1945. – 1948.). Naime, brz razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti pod utjecajem sve snažnije industrijalizacije uvjetovao je velik prijelaz stanovništva iz poljoprivrednih djelatnosti u nepoljoprivredne, ponajprije industriju, ali i uslužne djelatnosti. S obzirom na visok broj i udio poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima, procesi deagrarizacije vrlo su intenzivno zahvatili upravo seosko stanovništvo Slavonije i Baranje.

Iz priloženih podataka jasno se vidi kako se taj prijelaz odrazio na promjene broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima Slavonije i Baranje od 1961. do 1991. godine.¹⁷ U promatranom je razdoblju ukupan broj seoskog poljoprivrednog stanovništva smanjen s 389.140 na 97.715 osoba ili za 74,9%, a udjel u ukupnom seoskom stanovništvu sa 67,4% na 25,0%.¹⁸ Stopa deagrarizacije, iskazana kao prosječno godišnje smanjenje broja poljoprivrednoga stanovništva, iznosila je između 1961. i 1991. godine 2,5%. Drugim riječima, u promatranom je razdoblju kontingent poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima Slavonije i Baranje prosječno “gubio” približno 9.700 osoba na godinu.

Unatoč ovako snažnoj deagrarizaciji, seoska su naselja Slavonije i Baranje, zahvaljujući svojim naslijeđenim agrarno-ruralnim značajkama, zadržala natprosječni udio poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu (25,0%) u odnosu na hrvatsko selo u cijelosti (18,7%), ali i u odnosu na seosko stanovništvo u drugim hrvatskim (makro)regijama (Gorska Hrvatska 11,5%, Sjevernohrvatsko primorje 4,8%, Južnohrvatsko primorje 7,4% te Središnja Hrvatska 23,2%) (Živić, 2002.). To znači

Tablica 6.
 Odabrani pokazatelji
 ekonomske strukture seoskog
 stanovništva Slavonije i Baranje
 1961. i 1991. godine

da Slavonija i Baranja, prema dosegnutom stupnju deagrari-
 ziranosti i deruraliziranosti, u stanovitoj mjeri već dugo
 zaostaje za Hrvatskom u cijelosti.

POKAZATELJI	1961.	1991.*
Broj poljoprivrednoga stanovništva	389.140	97.715
% poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom stanovništvu	67,4	25,0
Broj aktivnoga stanovništva	267.725	140.700
%	46,3	36,0
Broj neaktivnoga stanovništva	309.918	249.961
%	53,7	64,0
Ukupan broj stanovnika	577.643	390.661

* Radi se o stanovništvu "u zemlji".

Izvor: Popis stanovništva 1961., Aktivnost i delatnost, Knjiga XIV., Rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1965.

Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima, Dokumentacija 886, DZSRH, Zagreb, 1994.

Pad broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu Slavonije i Baranje između 1961. i 1991. godine neprijeporno je posljedica činjenice da poljoprivredne djelatnosti imaju sve manje značenje u gospodarskoj strukturi seoskih naselja. Još je 1961. godine u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu svoje zanimanje obavljalo čak 75,0% aktivnoga seoskog stanovništva. Do 1991. godine udio aktivnoga stanovništva u poljoprivrednim djelatnostima smanjen je na 39,8%. Istodobno je broj aktivnoga seoskog stanovništva u sekundarnim djelatnostima (industrija, rudarstvo, građevinarstvo, obrt) porastao za 53,3%, a u tercijarnim djelatnostima (promet, ugostiteljstvo, turizam, prosvjeta, kultura, državna uprava, vojska) za 52,4%. Zahvaljujući tom porastu, udio aktivnoga seoskog stanovništva Slavonije i Baranje u sekundarnom i tercijarnom sektoru utrostručio se! Poljoprivreda više nije vodeća gospodarska grana na slavonsko-baranjskom selu. Razlozi su brojni. Navedimo samo neke: snažna industrijalizacija, koja je u potrazi za radnom snagom izazvala ubrzanu deagrarizaciju, nepovoljan gospodarski položaj poljoprivrede i društveni položaj seljaka poljoprivrednika, neprimjerena gospodarska politika, a napose agrarna politika, malo i rascjepkano seosko gospodarstvo, znatno zaostajanje poljoprivrednoga dohotka u odnosu na dohodak ostvaren u sekundarnom i tercijarnom sektoru, opće nezadovoljstvo životom na selu zbog izostanka društvenih i kulturnih sadržaja i sl.

POKAZATELJI	1961.	1991.*	INDEKS
Aktivno stanovništvo u primarnim djelatnostima	200.798	55.998	27,9
% u ukupnom aktivnom stanovništvu	75,0	39,8	-
Aktivno stanovništvo u sekundarnim djelatnostima	33.497	51.358	153,3
% u ukupnom aktivnom stanovništvu	12,5	36,5	-
Aktivno stanovništvo u tercijarnim djelatnostima	18.877	28.768	152,4
% u ukupnom aktivnom stanovništvu	7,1	20,4	-
Broj aktivnog stanovništva**	267.725	140.700	52,6

* Riječ je o aktivnom stanovništvu "u zemlji".

** Razlika do ukupno odnosi se na nepoznatu djelatnost.

Izvor: Popis stanovništva 1961., Aktivnost i delatnost, Knjiga XIV., Rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1965.

Popis stanovništva 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885, DZSRH, Zagreb, 1994.

Tablica 7.

Struktura aktivnog stanovništva seoskih naselja Slavonije i Baranje 1961. i 1991. godine prema sektorima djelatnosti

Zaključak

Demografski razvoj seoskih naselja Slavonije i Baranje karakteriziraju tri globalna demografska procesa izrazito depopulacijskih značajki - *ukupna depopulacija* ili pad broja stanovnika, *prirodna depopulacija* ili višak umrlih nad rođenima te *demografsko starenje*. Njima na određen način valja pridružiti i *prostornu populacijsku polarizaciju* seoskih naselja u odnosu na gradska naselja slavonsko-baranjskoga prostora.

Najvažnije značajke suvremenog razvoja stanovništva ruralnih područja Slavonije i Baranje (1953. - 2001.) očituju se u nekontroliranom ruralnom egzodusu, slabljenju prirodne dinamike, što je dovelo do prirodne depopulacije seoskoga stanovništva, poremetnji demografskih struktura, napose dobno-spolne, te u demografskom pražnjenju, odnosno depopulaciji (pa i izumiranju) najvećega broja ruralnih naselja u tom kraju. Osim navedenoga, istočni dio Slavonije i Baranje (hrvatsko Podunavlje) pretrpio je razarajuće demografske posljedice rata, osobito u domeni izravnih (poginuli, ubijeni, umrli zbog posljedica rata, nestali) i migracijskih gubitaka stanovništva (prognaništvo/iseljništvo).

Valja naglasiti da je napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti u seoskim naseljima Slavonije i Baranje jače izražen proces od napuštanja sela kao mjesta življenja, što je uobičajena pojava u odnosima procesa deagrarizacije i deruralizacije. Naime, između 1961. i 1991. godine broj poljoprivrednoga stanovništva u seoskim naseljima smanjen

je čak za 74,9%, dok je broj seoskoga stanovništva u istom razdoblju smanjen za 25,6%.

Nepovoljni trendovi u razvoju seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje potaknut će novo razvojno zaostajanje sela toga kraja, što – drugim riječima – zapravo znači da se demografska obnova i zaustavljanje negativnih demografskih procesa nameće kao ključni razvojni i strateški čimbenik i cilj ukupne obnove i budućega napretka slavonsko-baranjskoga prostora.

BILJEŠKE

¹ Slavonija i Baranja tradicionalni je historijsko-geografski pojam kojim se označuje istočni panonski, pretežno ravničarski, dio hrvatskoga državnog teritorija. U suvremenoj regionalno-geografskoj literaturi za taj se dio Hrvatske rabi i naziv Istočna Hrvatska. U prirodno-geografskom smislu Slavoniju i Baranju čine: pravi panonski prostor, ili Istočnohrvatska ravnica, i prijelazni, peripanonski dio ili Slavonski brdsko-kotlinski prostor. Između te dvije geografske regije Slavonije i Baranje postoje stanovite razlike u razvoju stanovništva, što je posljedica određene različitosti u prirodnim mogućnostima prostora za naseljavanje, ali i diferenciranoga povijesnog, političkog, društvenog i gospodarskog razvoja u proteklim razdobljima. Razlike u prirodno-geografskim značajkama između navedenih sastavnica Slavonije i Baranje (prva obuhvaća tipičan nizinski, a druga gorski prostor kraja) presudno su utjecale na razvoj stanovništva i na današnju sliku naseljenosti. S motrišta nodalno-funkcionalne organizacije prostora, Slavonija i Baranja u makroregionalnom smislu čini Osječku makroregiju, kao jednu od četiri nodalno-funkcionalne makroregionalne sastavnice Hrvatske, dok se na nižem stupnju organizacije u njoj prelamaju i prožimaju utjecaji stvarnih i potencijalnih regionalnih centara – Osijeka, Slavnskog Broda, Požege, Vinkovaca, Vukovara, Đakova... Do konca 1992. godine Slavonija i Baranja bila je u upravno-teritorijalnom smislu podijeljena na 14 (bivših) općina – Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Novu Gradišku, Orahovicu, Osijek, Požegu, Slavonski Brod, Slatinu, Valpovo, Vinkovce, Vukovar i Županju. Uspostavom županijskoga teritorijalnog ustroja u Republici Hrvatskoj (koncem 1992. godine) te uklanjanjem dotadašnjih općina, Slavonija i Baranja podijeljena je između Vukovarsko-srijemske, Osječko-baranjske i Brodsko-posavske županije, koje u cijelosti ulaze u prostor Slavonije i Baranje, te između Požeško-slavonske i Virovitičko-podravske županije, koje jednim svojim dijelom ulaze u slavonsko-baranjski prostor.

² O metodologiji izdvajanja gradskih naselja u Hrvatskoj u drugoj polovici XX. stoljeća detaljnije vidjeti u: Pokos, N. (2002.): Metodologija izdvajanja seoskoga stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953. – 2001. godine, *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko село*, Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.

³ Pokos je gradskim naseljem smatrao i naselje s manje od dvije tisuće stanovnika ako je ono u prethodnim popisima zadovoljavalo i taj kriterij. "Dakle, vladalo je pravilo da grad ne može izgubiti stečeni status zbog nedovoljnog broja stanovnika." (Pokos, 2002., 36)

⁴ S obzirom na to da su u popisu iz 2001. godine nedostajali podaci o broju i udjelu poljoprivrednoga stanovništva po naseljima, Pokos je za tu godinu gradskim naseljima smatrao ista naselja koja je dvjema varijablama izdvojio za 1991. godinu.

- ⁵ Važno je naglasiti da se u suvremenim popisima primjenjuju dva osnovna kriterija popisivanja stanovništva: kriterij “de iure” ili stalnoga stanovništva, pri kojemu se stalnim stanovništvom smatraju sve osobe koje u određenom naselju imaju stalno prebivalište, bez obzira na to jesu li na tom prostoru zatečene u vrijeme popisa ili nisu, i kriterij “de facto” ili prisutnoga stanovništva, pri kojemu se stanovništvom određenog naselja smatraju samo one osobe koje su u njemu zatečene u vrijeme popisa, bez obzira na to imaju li one u tom naselju stalno prebivalište ili nemaju. Svi popisi stanovništva u Hrvatskoj od 1953. do 1991. godine rađeni su po kriteriju stalnoga (“de iure”) stanovništva, s tim da su u popisima iz 1971., 1981. i 1991. godine unutar *ukupnoga stalnog stanovništva* izdvojena dva kontingenta: *stanovništvo u zemlji* (“de facto” ili prisutno stanovništvo) i *stanovništvo u inozemstvu* (tzv. radnici na privremenom radu i članovi njihovih obitelji). Za godine 1953. i 1961. nema podataka o broju stanovnika Hrvatske u inozemstvu, jer se oni tada nisu popisivali. Međutim, poznato je da je broj stanovnika Hrvatske na radu u inozemstvu tih godina bio malen, jer je Jugoslavija svoje granice počela otvarati tek sredinom 1960-ih godina.
- ⁶ Više o metodologiji popisa iz 2001. vidjeti u: Popis stanovništva 2001., Prvi rezultati po naseljima, Statističko izvješće 1137, DZSRH, Zagreb, svibanj 2001.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.
- ⁷ Sve demografske strukture u popisima iz 1971., 1981. i 1991. godine obrađene su i publicirane na razini ukupnoga stalnog stanovništva, što znači da one uključuju i strukture stanovništva popisanog u zemlji i strukture stanovništva popisanog u inozemstvu i nisu zasebno obrađene i publicirane. Demografske strukture u popisu iz 2001. godine također su dane samo za ukupan broj stanovnika, ali koji uključuje i prisutno stanovništvo u zemlji i odsutno u inozemstvu ako je u inozemstvu kraće od godine dana, ili duže, s tim da održava češće veze s domovinom. Zbog toga, međupopisna usporedba strukturno-demografskih značajki stanovništva Hrvatske, imajući na umu samo njezinu orijentacijsku reprezentativnost, može se temeljiti isključivo na službeno objavljenim rezultatima navedenih popisa. Sigurno je da će metodologija popisa iz 2001. godine, kao i problematika usporedbe tih popisnih rezultata s prethodnim popisima stanovništva (poglavito iz 1971., 1981. i 1991.), biti predmetom budućih znanstvenih razmatranja i rasprava.
- ⁸ Porast broja stanovnika Slavonije i Baranje od 1981. do 1991. godine najvjerojatnije je posljedica potpunijega popisivanja stanovništva Hrvatske u inozemstvu (radnici i članovi njihovih obitelji) 1991. godine nego što je to bilo u popisima iz 1981. i 1971. godine.
- ⁹ Onako kako se u ovom radu pojmovno i prostorno definira područje Slavonije i Baranje, ono se prostire na 11 tisuća četvornih kilometara ili na 19,6% hrvatskoga državnog teritorija.
- ¹⁰ Prema konačnim rezultatima popisa stanovništva iz 2001. godine, opća gustoća naseljenosti za cijelu Hrvatsku iznosi 78,48 stanovnika na četvorni kilometar.
- ¹¹ Primjerice, između 1965. i 1970. u Slavoniji i Baranji bilo je ukupno 86.429 živorođene djece, umrlih osoba 51.843, pa je prirodna promjena iznosila 34.586 stanovnika. Između 1985. i 1990. godine ukupno je živorođeno 72.250 djece, umrlo je 59.276 osoba, pa je prirodna promjena iznosila 12.974 stanovnika ili tek nešto više od trećine (37,5%) prirodne promjene između 1965. i 1970. godine.

- ¹² Prema procjenama, utemeljenima na dostupnim izvorima, Slavonija i Baranja je tijekom Domovinskog rata imala približno 8.700 poginulih, ubijenih i nestalih hrvatskih branitelja i civila (Živić, 2001.). Godine 2001. na povratak je čekalo još 17 tisuća prognanika s ovoga područja (Statistika povratka, ..., Zagreb, 2001.). Prema podatcima UNHCR-a, sredinom 1996. godine u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini nalazilo se oko 37 tisuća Srba iz Slavonije i Baranje (Census of Refugees, ..., Belgrade, 1996.).
- ¹³ Između 1953. i 1981. godine gradska naselja Slavonije i Baranje bilježe najintenzivniji demografski rast koji je svojim najznačajnijim dijelom posljedica migracija selo – grad (ruralni egzodus). Tako je između 1953. i 1961. godine ukupan porast stanovništva gradskih naselja ovoga kraja iznosio 38,0%, između 1961. i 1971. godine 35,1% te između 1971. i 1981. godine 30,4%.
- ¹⁴ Struktura stanovništva je čimbenik, ali i funkcija prirodnoga i mehaničkoga kretanja stanovništva. Ona se s ukupnom demografskom dinamikom nalazi u složenom uzročno-posljedičnom odnosu, koji karakterizira međusobna uvjetovanost i prožetost. Drugim riječima, strukture stanovništva jesu odraz/pokazatelj, ali i čimbenik demografskoga razvoja na nekom prostoru.
- ¹⁵ Između 1961. i 2001. godine ukupna depopulacija seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje iznosila je 31,7%.
- ¹⁶ Poremećenost spolne strukture seoskoga stanovništva Slavonije i Baranje najbolje ilustrira činjenica koja govori o prevlasti muškoga stanovništva u mladim i zrelim dobnim skupinama te o izrazitoj prevlasti ženskoga stanovništva u starim dobnim skupinama.
- ¹⁷ Tijekom ovoga istraživanja nisu nam bili dostupni podatci o poljoprivrednom i aktivnom stanovništvu prema sektorima djelatnosti na razini naselja prema popisu iz 2001. godine, nego samo na razini županija, gradova i općina. To je razlog zbog kojega za 2001. godinu nismo mogli prikazati ekonomsku strukturu stanovništva na razini seoskih naselja Slavonije i Baranje.
- ¹⁸ Precizna raščlamba promjene broja i udjela poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom seoskom stanovništvu Slavonije i Baranje nije moguća. Naime, između popisa stanovništva iz 1961. i 1991. postoje znatne razlike u popisnoj definiciji poljoprivrednoga stanovništva, kao i u popisnom obuhvatu kategorije poljoprivrednoga stanovništva. Primjerice, u popisu iz 1961. godine poljoprivredno su stanovništvo činile aktivne osobe u djelatnostima poljoprivrede, ribarstvo i vodoprivreda (bez obzira na zanimanje) i od njih uzdržavane osobe. Drugim riječima, u tom su popisu u kategoriju poljoprivrednoga stanovništva bile uključene i one osobe koje rade u nepoljoprivrednim zanimanjima, ali su zaposlene u onim gospodarskim poduzećima koja pripadaju poljoprivredi kao djelatnosti. Istodobno, u kategoriju poljoprivrednoga stanovništva nisu bile uključene osobe s poljoprivrednim zanimanjem, ako su ga obavljale u nepoljoprivrednim djelatnostima. Već je popis stanovništva iz 1981. godine u pogledu popisnog obuhvata i definicije poljoprivrednoga stanovništva donio bitne novine. Naime, u tom se popisu poljoprivrednim stanovništvom smatralo aktivno stanovništvo čije se zanimanje prema standardnoj klasifikaciji zanimanja nalazilo u vrsti poljoprivrednici ili ribari i radnici u lovstvu, kao i stanovništvo koje oni uzdržavaju. Osim potonjeg, u popisu iz 1991. godine popisano je samo poljoprivredno stanovništvo u zemlji, bez radnika i članova njihovih obitelji koji su u trenutku popisa boravili (na radu) u inozemstvu.

- Akrap, A. (2002.): Regionalne i naseljske značajke vitalnih procesa u hrvatskom seoskom stanovništvu, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia, UNHCR, Belgrade, 1996.
- Pokos, N. (2002.): Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953. - 2001. godine, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanika, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.
- Štambuk, M. (1983.): Promjene u sociodemografskoj strukturi seoskog stanovništva, *Sociologija sela*, br. 79-81, Zagreb.
- Šterc, S. (1992.): Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, god. 1, br. 1, Zagreb.
- Vresk, M. (1983.): Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine, *Radovi*, 17-18, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1970.): Radni kontingent i aktivno stanovništvo Slavonije u poslijeratnom razvoju, *Zbornik prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek.
- Wertheimer-Baletić, A. i Baletić, Z. (1979.): Analiza i projekcije stanovništva Slavonije i Baranje, Ekonomski institut i Zavod za plan, ekonomiku i razvoj Slavonije i Baranje - Osijek, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.): *Stanovništvo i razvoj*, MATE, Zagreb.
- Živić, D. (1995.): Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948. - 1991., *Geografski glasnik*, br. 57, Zagreb.
- Živić, D. (1996.): Promjene u strukturi aktivnog stanovništva Istočne Hrvatske 1971. - 1991. godine, *Geografski glasnik*, br. 58, Zagreb.
- Živić, D. (1998.): Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji, *Sociologija sela*, god. 36, br. 1-4 (139-140), Zagreb.
- Živić, D. (2001.): Izravni demografski gubitci (ratne žrtve) Hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice, *Društvena istraživanja*, 53, Zagreb.
- Živić, D. (2002.): Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953. - 1991. godine, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.

Žarko
ŠPANIČEK

PROMJENE U
TRADICIJSKOM
IDENTITETU
SLAVONIJE
I BARANJE

U ovom se tekstu želimo osvrnuti na nekoliko bitnih promjena koje su karakteristične za tradicijsku kulturu Slavonije i Baranje, što bi trebalo poslužiti kao skica za buduća detaljnija istraživanja značajnih pojava, do danas nezapaženih u hrvatskoj etnologiji. Kroz razne pisane tekstove kojih su autori obični ljudi iz puka tradicijska kultura doživljava bitnu promjenu - iz usmene prelazi u pismenu. Naivna umjetnost i pučke, uvjetno rečeno, muzejske zbirke predstavljaju nove oblike u kojima se očituje buđenje i jačanje samosvijesti tradicijske kulture Slavonije i Baranje.

Pisani oblici

Prva i najvažnija promjena u tradicijskom identitetu Slavonije i Baranje počela se razvijati prije dva do tri desetljeća, a vezana je uz nastanak pisanih tekstova u okviru pučke kulture ovoga područja. Ljudi iz puka, uglavnom seljaci, počeli su se javljati kao autori različitih, uglavnom kraćih, zapisa s etnografskom tematikom iz svoga sela ili kraja.

Ponekad izravno poticani od etnologa i folklorista kao terenski suradnici u raznim projektima, počeli su prikupljati i zapisivati podatke koje su zatim iskorištavali nositelji istraživačkih projekata, etnolozi, folkloristi i koreografi. Jedan od najvećih projekata te vrste bio je dugogodišnji projekt izradbe *Etnološkog atlasa Jugoslavije*, koji je ostvaren na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U prikupljanju podataka taj se projekt oslanjao gotovo isključivo na suradnike s terena, među kojima je bio i znatan broj seljaka koji su svoje podatke i zapise dostavljali u obliku popunjenih tipiziranih upitnica za pojedine teme tradicijske kulture. U stručnim etnološkim krugovima toga vremena smatralo se da će sami seljaci, kao najvjerodostojniji izvor podataka o vlastitoj tradicijskoj kulturi, biti i najbolji zapisivači te kulture.

Razvoj scenske prezentacije folklor (ono što se stručnim rječnikom naziva folklorizam, a običnim folklor-

ne manifestacije ili priredbe), koji svoje korijene ima još u folklornim smotrama *Seljačke sloge* prije Drugoga svjetskog rata, dodatno je probudio zanimanje za tradicijsku kulturu i kod samih njezinih nosilaca. Oni se počinju javljati samostalnim književnim i etnografskim priloziima u lokalnim izdanjima ili prigodnim revijama koje prate pojedine folklorne manifestacije, kao što su npr. *Đakovački vezovi*. Možemo spomenuti barem jednoga od takvih zapisivača iz puka, sada već pokojnoga Stjepana Brdarića iz Baranjskoga Petrovog Sela, koji se godinama javljao u reviji *Đakovački vezovi* svojim etnografskim zapisima ili književnim priloziima nadahnutim rodnom Baranjom.

Još poznatiji pučki pjesnik i etnograf u stručnim krugovima etnologa i folklorista bio je Ivo Čakalić iz Doljanovaca kraj Požege, koji je ostavio brojne zapise o svom selu i narodnim običajima što se čuvaju kao vrijedna etnografska i arhivska građa u Gradskom muzeju u Požegi i u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

U novije vrijeme, prije kojih 15-ak godina, počinju se javljati pisani radovi autora iz puka koji više nisu tek kraći etnografski opisi pojedinog običaja, narodne pjesme ili plesa, nego pokazuju težnju prema cjelovitosti i sistematičnosti. Te bismo radove mogli nazvati pučkim zavičajnim monografijama.

Zavičajne i etnografske monografije imaju u Slavoniji već stoljetnu tradiciju. Među najvrednija ostvarenja ove vrste možemo ubrojiti zavičajnu monografiju *Požega* iz 1910. godine, čiji je autor Julije Kempf, nekadašnji gimnazijski profesor i povjesničar te osnivač Gradskog muzeja u Požegi. Još je starija i u stručnim krugovima cjenjenija etnografska monografija *Otok*, bivšega otočkog župnika Josipa Lovretića, koja je tiskana u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* u nastavcima od 1897. do 1918. godine. U istom je zborniku 1919. objavljena još jedna etnografska monografija o selu Varoš kraj Slavonskog Broda, a autor je Luka Lukić. Međutim, sve su to radovi učenih ljudi koji pišu na tradicijama europskih romantičara 18. i 19. stoljeća, domaćega ilirskog pokreta te Antuna Radića i njegove *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* iz 1897. godine, koji su probudili zanimanje za narodnu kulturu kao neodvojiv ili čak najvažniji dio nacionalnog identiteta.

Za razliku od ovih primjera, pučki zavičajni monografi pišu na temelju drugih poticaja. Oni na svoj rad ne gledaju pretenciozno kao na nacionalni program istraživanja, formuliranja i očuvanja nacionalnoga kulturnog identiteta, kako je to nerijetko bilo s predstavnicima tzv. više kulture, nego pišu prije svega sa željom da se sačuvaju

od zaborava i da se predstave lokalne tradicije, pa i obiteljske uspomene. Oni pišu na osnovi manje ili više artikulirane svijesti o vrijednosti povijesti, kulture i društvenih zbivanja u malim seoskim sredinama kojima i sami pripadaju te o vrijednosti običnih ljudskih sudbina, obiteljskih i osobnih uspomena, što u neke zavičajne monografije unosi snažnu autobiografsku crtu. Zbog takva stava, najvažniji dio svojih monografija koncipiraju na vlastitim sjećanjima i iskustvima te na sjećanjima i kazivanjima svojih sumještana. Njihovi su autori i sami neposredni promatrači i sudionici života u lokalnim zajednicama. Pučke zavičajne monografije stoga pružaju uvid u gledišta malih slavonskih sredina na vlastiti život i kulturu, što je vrlo blisko nekim smjerovima u suvremenoj historiografiji, npr. mikrohistoriji ili historiji svakodnevice. S druge strane, one nisu samo izvor podataka o pučkoj kulturi nego postaju i dio te kulture.

Kao tipične primjere pučkih monografija možemo istaknuti rukopis Luke Pejakovića *Dva vijeka Novske i Grabovca Starog (1740. - 1940.)* iz 1987. godine, koji se čuva u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, te publiciranu monografiju Mate Blaževca Pajkova *Donja Bebrina* iz 2000. godine. O istom je selu i svojim suseljanima objavio monografiju *Oj, Bebrino, alaj si na glasu* još jedan pučki pisac, Mato Baboselac Mišin 2002. godine.

Postoji pravo obilje zavičajnih monografija o drugim slavonskim selima koje su vrlo bliske po sadržaju i pristupu temi ovim pučkim tekstovima, ali su njihovi autori obrazovane osobe. One prije svega žele ostaviti spomen o malim sredinama iz kojih potječu, a manje se bave znanstvenim istraživanjem lokalne povijesti i kulture, pa se stoga u glavnim crtama podudaraju s pučkim autorima. Ovu zavičajnu komponentu kao emocionalnu vezanost za rodno mjesto ističe okolnost da su to u pravilu monografije o samo jednom selu iz kojega potječe autor.

Druga vrlo zanimljiva literarna vrsta koja se pojavila u tradicijskoj kulturi Slavonije jest svojevrsna kronika. Primjer takva teksta jest zbirka zapisa pod naslovom *Jedan veliki doživljaj* autorice Dragice Kasapović (1926.), obične seljanke s osnovnom naobrazbom iz Vukojevaca kraj Našica. Njezina kronika povezuje osobnu i obiteljsku povijest s poviješću kapelice sv. Ilije u Vukojevcima.

Autoričin muž, Đuro Kasapović, preživio je udar groma u stablo pod kojim je stajao 1957. godine. U znak zahvale Kasapovići su obnovili onomad napuštenu i trošnu kapelu sv. Ilije, kojega puk, kao što je poznato, štuje kao gromovnika, što ujedno znači i kao sveca koji može zaštititi od groma, tuče i oluje. Od 1958. godine u kapeli se po-

novno služe sv. mise na spomendan ovoga starozavjetnog proroka, o čemu je autorica redovito sastavljala zapise.

Ljetopis Dragice Kasapović obuhvaća 16 malih stranica formata A5 ispisanih u kuharici, odnosno vlasničkoj knjizi recepta za kolače. Prvih nekoliko stranica uvodnog je karaktera. Na njima autorica kratko opisuje događaj u kojem je njezin muž umalo izgubio život, njegov teški oporavak te obnovu kapele sv. Ilije. Od 1986. zapisi su datirani. Svake godine autorica je unosila kraći opis, otprilike od pola do jedne stranice. U zapis je unosila podatke o bogoslužju: tko je služio sv. misu, koliko je bilo vjernika, koliko hostija za pričest, koje su se pjesme pjevale i slično. Redovite su i napomene o meteorološkim prilikama na *Ilinje*, kako Vukojevčani zovu ovaj blagdan. U ljetopisu se nalaze i kraći podaci o popravcima i održavanju kapele, o čemu se D. Kasapović brinula do 1996., kada je zbog starosti održavanje i uređenje prepustila drugima.

Važni su podaci iz kojih se naziru međusobni odnosi i suparništva u selu, zatim podaci važni za povijest mentaliteta, koji govore o ulozi snova u životu puka, u ovom slučaju autorice, zapisi o nekim značajnim pojedinostima iz pučke pobožnosti itd. Time se ovaj ljetopis izdiže iz pukoga nizanja obiteljske faktografije i suhih podataka vezanih uz jednu crkvenu građevinu i postaje sažet, ali višeslojan, tekst koji tradicijsku kulturu Slavonije prikazuje u drugačijoj, do sada nepoznatoj, perspektivi.

Pučka kroničarka Dragica Kasapović pisala je ovaj tekst sve dok joj je zdravlje to dopuštalo. Svake je godine unosila kraći zapis koji počinje nadnevkom blagdana sv. Ilije (20. srpnja), a završava zahvalom Bogu i sv. Iliji. Posljednji zapis potječe iz 2000. godine.

Činjenica koja se na prvi pogled može činiti smiješnom – da je autorica svoju kroniku vodila u rukopisnoj kuharici – nije slučajna. I drugim su slavonskim domaćicama njihove kuharice mnogo više od zbirke recepta. U njih se bilježe važniji događaji iz obiteljskog života i života sela, kao što su rođenja, vjenčanja i smrti. U njih se slažu pisma, fotografije i dokumenti, čime kuharice postaju mali kućni arhivi.

Znatno više nego u gornjem primjeru religijska je crta izražena u heterogenom tekstu pod naslovom *Povijest jedne duše*, koji predstavlja mješavinu pučke hagiografije, vizionarske literature i apokaliptičke književnosti. Naslov koincidira s autobiografijom kanonizirane francuske redovnice, karmelićanke svete Terezije od Djeteta Isusa (1873. – 1897.). Spis govori o Julki Brkić (1897. – 1960.), nepismenoj seljanki iz Ceremošnjaka kraj Našica. Ova pučka mističarka isticala se osobnom pobožnošću, a još više vizija-

ma religijskoga sadržaja, proroštvima i brojnim iscjeljenjima, koja su pripisana njezinu zagovoru ili njezinim uputama. Stoga je u široj okolini bila poznata kao *sveta Jula*.

Povijest jedne duše jest tekst ispisan pisačim strojem s gustim proredom na 13 paginiranih stranica formata A4. Sastavila ga je oko 1978. godine Julka Hokoš iz Koške o svojoj pokojnoj kumi, svetoj Juli. Rukopis je umnožen i dijeljen po selima oko Našica. Putujući od ruke do ruke, prešao je lokalne okvire i došao do svećenika Josipa Suknera, koji ga je objavio bez komentara u svojoj knjizi *Veliki znak*, svezak 5, Zagreb 1980. Za ovaj prikaz upotrijebljena je izvorna verzija dobivena na terenu, koja se u nekoliko pojedinosti razlikuje od publicirane.

Povijest jedne duše pokazuje nisku razinu pismenosti, a osobitu poteškoću predstavlja loša sintaksa, koja otežava pravilno razumijevanje i praćenje teksta. Međutim, upravo je nedostatak vještine pisanja dokument po sebi, jer upućuje na tradicionalnu usredotočenost puka na usmenu komunikaciju. To ujedno pokazuje važnost svete Jule u puku, koji se potrudio ostaviti trajan dokument o njezinu životu u pisanom obliku, iako je ta forma izražavanja zahtijevala od njega velik napor.

Tekst počinje izražavanjem želje da se sačuva uspomena na Julku Brkić, a završava u klasičnoj hagiografskoj maniri gdje se njezin život nudi kao uzor za nasljedovanje (Julka kao primjer uzorna majčinstva jer je rodila svu začetu djecu, ukupno jedanaestero, ne pobacivši ni jedno). Između toga, uz nekoliko važnih biografskih epizoda, posebno su zanimljivi opisi Julkinih vizija, odnosno duhovnih putovanja u zagrobni svijet, gdje se upoznala s mukama duša u čistilištu i primila objave koje je trebala širiti u svojoj zajednici.

Vrlo je zanimljiv razmjerno kratak opis eshatoloških zbivanja u kojem se najavljuje pomor tri četvrtine čovječanstva zbog grijeha. U ovoj se viziji pojavljuje motiv Antikrista pod imenom *Gospodin kojemu se sav svijet klanjao*, što izravno povezuje ovaj lik s motivom Antikrista, odnosno Zvijeri u Ivanovu Otkrivenju za kojom se zaničala sva zemlja pa su joj se ljudi klanjali (Otk 13,3–4; 13,8 i 13,12). U prikaz eshatoloških zbivanja Julka Brkić unosi i demona kuge i time jasno spaja tradicionalne mitološke predodžbe s kršćanskim apokaliptičkim motivima, miješajući tako folklorno i ortodoksno vjersko naslijeđe, što predstavlja jednu od bitnih značajki pučke pobožnosti Slavonije.¹

Međutim, ovom nam je prilikom manje važna sadržajna strana ovoga spisa, iako je ona vrlo zanimljiva i višeslojna. Želimo se usredotočiti na bitnu značajku koja

povezuje sve spomenute tekstove, a i neke nespomenute, kao što su autobiografije i dnevници. Svi ovi tekstovi najavljuju značajnu promjenu u tradicijskoj kulturi Slavonije koja bi mogla dalekosežno utjecati na razumijevanje i samorazumijevanje, dokumentiranje i proučavanje pučke kulture, a koja je do sada potpuno nezapažena u hrvatskoj etnologiji i folkloristici. Riječ je o prijelazu pučke kulture iz usmene u pismenu. Treba naglasiti da je posrijedi upravo postupan prijelaz iz usmene kulture u pismenu, a ne u pisanu kulturu. Prijelaz pučke kulture u pisanu zbio se znatno ranije s europskim romantičarima 18. i 19. stoljeća koji su počeli zapisivati i objavljivati narodne priče, pjesme i predaje, što je ugledni britanski povjesničar Peter Burke nazvao "otkrićem naroda". Među najpoznatije otkrivače naroda i narodne kulture u europskim, a to u ovom slučaju znači i svjetskim, razmjerima ubrajaju se Johann Gottfried Herder i braća Jacob i Wilhelm Grimm.

U primjerima koje smo ovdje ukratko predstavili riječ je o bitnoj promjeni kada pučka kultura nakon tisućljetne ograničenosti na usmenu predaju prelazi na pismeno izražavanje. Pučka kultura time prestaje biti samo predmetom interesa intelektualne elite i postaje predmetom vlastite pažnje s izraženim osjećajem za vrijednost svojeg naslijeđa i s istaknutom namjerom da se vlastita tradicijska baština sačuva i predstavlja. To je promjena koja izravno utječe na preoblikovanje tradicijske, odnosno - u širem smislu, pučke kulture.

Među sve brojnijim zapisivačima, skupljačima, izlagačima, istraživačima i piscima iz puka koji se na nov način počinju odnositi prema vlastitoj kulturnoj baštini sa željom da je u svojim radovima sačuvaju i izraze posebno mjesto pripada tzv. *naivnoj umjetnosti*,² odnosno *naivnim umjetnicima*.

Naivna umjetnost

Zanimljivo je da istraživači narodne kulture - a to više nisu samo etnolozi i folkloristi nego sve više i sociolozi i osobito povjesničari - do danas nisu obratili pozornost na ovaj osebujni likovni izričaj. Naivna bi umjetnost svim istraživačima pučke kulture mogla biti zanimljiva barem iz dva razloga. Prvi je taj što ona vuče podrijetlo iz pučkoga sajamskog slikarstva i što su neki od njezinih najznačajnijih nosilaca obični ljudi iz puka, seljaci bez akademske naobrazbe i bez oslonca na afirmirane umjetničke tradicije (npr. Ivan Generalić, Mijo Kovačić, Ivan Večenaj, Slavko Stolnik). Drugi je razlog taj što naivna umjetnost predstavlja osebujan prikaz seljačkoga svijeta i seljačkoga doživlja-

vanja svijeta. Važnost naivne umjetnosti očituje se i u tome što je ona jedno od rijetkih ostvarenja pučke kulture, ili barem takvih ostvarenja u kojima je pučka kultura bitna sastavnica,³ koja su postala dijelom nacionalne kulturne baštine. To, dakako, vrijedi za ponajbolja ostvarenja, u prvom redu za podravsko slikarstvo na staklu.

Premda naiva u Slavoniji nije ostvarila onakve dosege kao u Podravini, neki od slavonskih umjetnika postupno stječu ili su već stekli priznanje na lokalnoj, nacionalnoj ili čak međunarodnoj razini. Među najpoznatije predstavnike ovoga žanra možemo ubrojiti slikare Josipa Pintarića Pucu i Tomislava Petranovića Rvata iz Nove Gradiške, Dragu Takača iz Đurđenovca, Anu Verić iz Babine Grede, danas pokojnoga kipara Josipa Bičanića iz Cernika itd. Više je osoba, poznatih na lokalnoj razini, koje postupno proširuju krug vlastite likovne afirmacije, poput slikara Ivana Francuza iz Marjanaca kraj Donjeg Miholjca.

Svojom tematikom, slavonski su naivni umjetnici, osobito slikari, usmjereni na selo i seljački život kakvog danas – kada oni slikaju – više nema. Na njihovim slikama ljudi još uvijek nose narodnu nošnju, žitna polja žanju kosci kosama, slavonski šorovi slikaju se bez suvremenih kuća i katnica koje zapravo dominiraju, štoviše, prikazuju se i bez elektrifikacije, po blatnim seoskim cestama kotrljaju se zaprežna kola; nigdje nema asfalta, traktora i automobila. Slikaju se arhaizirani seoski prizori iz predindustrijskoga razdoblja kakve možda ni sami slikari nisu vidjeli. To znači da slavonski naivni slikari imaju vidljiv pomak od realizma. Oni ne prikazuju slavonsko selo, nego svoje viđenje slavonskoga sela, ili čak svoju nostalgiju za prošlim oblicima seoskoga života. Njihovo shvaćanje sela i seljačkoga svijeta ne prelazi okvire tradicijskoga seljačkog života, koji se u Slavoniji zadržao do početka 20. stoljeća.

Ipak, u nekih se umjetnika, kao što je npr. Ivan Francuz, zapažaju tematska proširenja prema slikanju prizora iz narodnih legendi i, osobito, prema sakralnim motivima. Najpoznatiji umjetnici odmiču se od slikarske naracije arhaičnih oblika seljačkoga života. Josip Pintarić Pucu, isprva slikar tradicijskih seoskih prizora, kasnijih godina slika visoko estetizirane i umjetnički transformirane zavičajne predjele, a svojim se portretima približava tradicionalnoj slikarskoj tematici. Tomislav Petranović Rvat, sličnoga početnog usmjerenja kao i Pintarić, kasnije ponajviše slika imaginarne prizore simboličnoga značenja.

Valja primijetiti da se naivna umjetnost u Slavoniji počinje društveno etablirati. Sve je više javnih skulptura, rađenih uglavnom u drvu, koje dolaze na prostore ulica, trgova i parkova, i to ne samo seoskih nego i gradskih. Za-

nimljivo je da su one zastupljene i u jednom tipičnom industrijskom gradiću kakvo je Belišće, koje ne postoji ni 150 godina i nije se razvijalo u jačoj povezanosti s tradicijskom kulturom. Čak se i oslikavanje crkvenih građevina počinje prepuštati naivnim umjetnicima, kao što je to u novosagrađenom svetištu sv. Ane u Bistrincima, koje je podignuto na tradicionalnom mjestu pučke pobožnosti u polju na obali nekadašnjega korita rijeke Drave.

Da likovni izraz slavonskih naivaca nije samo posljedica poriva za umjetničkim stvaranjem nego i svjesne namjere da prikažu seljački život i sačuvaju tradicijske kulturne vrijednosti, pokazuje to što su mnogi naivni slikari ujedno skupljači i zapisivači narodnih predaja. Na nacionalnoj razini najbolji je primjer za takav stav Ivan Večenaj, a na području Slavonije Ana Verić, pa i Ivan Francuz. Isto tako, neki od pučkih zapisivača i etnografa ujedno su i naivni likovni umjetnici, za što je primjer već spomenuti Ivo Čakalić iz Doljanovaca. Različiti oblici njihova izražavanja posljedica su jedinstvene želje da sačuvaju i prikažu seljački svijet i/ili seljački doživljaj svijeta.

Muzeološke prezentacije

Kao poseban pokušaj redefiniranja lokalnog identiteta i napor da se uspostavi odnos prema tradicijskoj kulturnoj baštini, treba spomenuti muzejske zbirke i povremene izložbe, pretežno etnografskoga karaktera, koje sve više niču posvuda po Slavoniji i Baranji. Nositelji ovih nastojanja nisu samo kulturnoumjetnička društva i razne zavičajne udruge nego i pojedinci, koji snažnije nego drugi osjećaju vezanost za svoj kraj i vrijednost njegove baštine.

Jedan od najzanimljivijih primjera ove vrste rezultat je truda i izraženoga smisla za tradicijsku baštinu Ivica Majurca (rođ. 1963.) iz Vukojevaca kraj Našica. Ovaj kvalificirani majstor metalac, koji radi kao manipulant u silosu u Markovcu Našičkom, već je predstavljen u etnološkoj literaturi (Petrović, 1998.). Pažnju je privukao svojim *tkanim slikama*, kako ih sam zove, izrađenim na tradicijskom tkalačkom stanu. Oslanjajući se na predajno tkalačko umijeće svojega zavičaja, uz izradbu tradicijskih predmeta kao što su tkani ručnici, *otarci*, s tradicijskom ornamentikom, koji i danas imaju svoju primjenu na svadbama, Majurac unosi i značajne inovacije. Najviše ga zanimaju motivi koje sam kreira, izrađuje skice i prema njima tka na stanu. Često izrađuje *tkane slike* s grbovima i amblemima (hrvatskim državnim grbom, grbom grada Našica, amblemima nogometnih klubova ili vojnih postrojbi našičkoga kraja), ali tka i figurativne prikaze, npr. Gospin lik. Svoje tkane slike

smatra nekom vrstom umjetnosti i stoga u njih utkiva svoj potpis (Petrović, 1988., 115).

Majurčeve *tkane slike* razvile su se iz tradicijskih tkalačkih tehnika, ali su svojim motivima prerasle u individualiziran likovni izraz sa snažnim autorskim pečatom. Razvoj novih oblika na temelju baštinjenih vrijednosti jedna je od najvažnijih značajki slavonske tradicijske kulture. Stoga Ivica Majurac svojim tkalačkim umijećem slijedi zakonitost razvoja tradicijske kulture. On je jedan od rijetkih primjera kontinuiteta u prevladavajućem diskontinuiranom razvoju kulture i načina života na slavonskom selu.

Dijelom vođen vlastitom sklonošću, a dijelom potican od stručnih krugova, Majurac je prikupio i uredio privatnu etnografsku zbirku, sastavljenu uglavnom od predmeta tekstilnoga rukotvorstva iz Vukojevaca. Zbirku je izložio u staroj tradicijskoj kući koju je na primjeren način obnovio i uredio. Novu obiteljsku kuću izgradio je u dubini iste okućnice, kako bi mogao zadržati staru kuću uz ulicu.

Osebujan je primjer samoinicijativnoga muzeološkog rada i Željko Mikulić iz Špišić Bukovice kraj Virovitice. Ovaj mlađi čovjek, rođen 1963. godine, po zanimanju je kvalificirani zidar, a zbog bolesti rano je umirovljen. U dvorišnoj prostoriji, prigradenoj obiteljskoj kući, na oko 50 m² Mikulić je uredio muzejsku zbirku sastavljenu isključivo od predmeta i dokumenata iz obiteljske ostavštine. Stoga je svoju zbirku nazvao *Privatnim muzejom obitelji Mikulić, potomaka i starosjedilaca Špišić Bukovice*, što je označio postavljanjem natpisne ploče na uličnom pročelju kuće. Premda Mikulići nisu posebno iskakali iz svoga socijalnog okruženja, Željko je vidno impresioniran obiteljskom prošlošću i svojim precima, pa s velikom energijom i upornošću skuplja, uređuje i predstavlja predmete i dokumente vezane za obiteljsku prošlost, a planira i proširenje svoga "muzeja", kako ga zove. U svoju zbirku uključuje i vlastite fotografije iz mlađih dana u narodnoj nošnji, pa je očito da i sebe želi istaknuti u obiteljskoj tradiciji. Naglašava kako je član KUD-a *Seljačka sloga* iz Špišić Bukovice od 1980. godine i lovačkoga društva već 20 godina.

O motivima koji ga pokreću na ovaj rad kaže: "Ja sam sretan da sam to uspio zbog svojih predaka i svoje djece, da se to ne zaboravi." Svoju djelatnost proširuje na prikupljanje podataka i dokumenata o rodnom selu pa je osnovao i registrirao *Udrugu predaka i starosjedilaca Špišić Bukovica*, kojoj je predsjednik.

Na njegov poticaj, a na temelju stvarnih kulturoloških vrijednosti, muzejsku zbirku Željka Mikulića preventivno je zaštitio kao kulturno dobro nadležni konzervatorski odjel Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Izloženim se primjerima ne iscrpljuju sve promjene u tradicijskom identitetu Slavonije i Baranje koje se zbivaju u posljednje vrijeme, a to znači u posljednjih nekoliko desetljeća. Njima smo željeli samo dokumentirati bitnu promjenu u slavonskoj tradicijskoj kulturi: ona se usmjerava na samu sebe, postaje svoj vlastiti predmet. Sve snažnije počinje osjećati svoju vrijednost, premda je pojmovno teško može formulirati; sve eksplicitnije nastoji je izraziti i sačuvati u različitom obliku: od pisanih zapisa, preko naivnih likovnih ostvarenja, raznih obiteljskih i zavičajnih etnografskih zbirki do tradicijskih rukotvornih vještina kao što je tkanje.

Osobito se čine zanimljivima primjeri uspostavljanja složenijega, višestrukog odnosa prema tradicijskoj baštini. Prepoznali smo ih kod nekih naivnih umjetnika, zapisivača, te vukojevačkoga "tkalca" i samoukoga "konzervatora" i "muzealca" Ivica Majurca. Njihova snažna vezanost za tradicijsku baštinu i želja da je sačuvaju i predstave ne može se dovoljno izraziti samo u jednom obliku. Stoga se oni uz slikanje bave i zapisivanjem (Ana Verić, Ivan Francuz), osim etnografskih opisa stvaraju i likovna djela (Ivo Čakalić), uz tradicijsko tekstilno rukotvorstvo razvijaju i nove likovne oblike i muzejsko-konzervatorsko predstavljanje tradicijske baštine (Ivica Majurac).

Značajno je da se ova promjena počinje zbivati u vrijeme kada mnogi oblici tradicijske kulture nestaju. Stoga na sve ove pokušaje da se ti oblici sačuvaju i predstave ne treba gledati samo kao na nostalgичno posezanje za onim što je nestalo ili upravo nestaje. Riječ je zapravo o tome da su pojedini oblici tradicijske kulture imali konkretnu ulogu u životu i svijesti puka, pa se sada, kada nestaju, počinje osjećati da nam nedostaju.

Primjeri koje smo prikazali upozoravaju na još jedan vrlo važan odnos: premda razni oblici pučke kulture nestaju nošeni dinamikom životne promjene, sama pučka kultura ne iščezava, ona se mijenja i dobiva nove oblike.

BILJEŠKE

¹ Više o tome u knjizi Žarka Španičeka *Slavonski pučki proroci i sveci*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2002.

² Iako uvriježen, pojam je dvojben. Neki ga pripadnici ovoga umjetničkog izraza, kao što je Ivan Večenaj, ne prihvaćaju, nego govore o "seljacima slikarima". S druge strane, neki slikari, koji imaju malo zajedničkog s pukom i pučkom kulturom prihvaćaju, pa čak i uspješno oponašaju, ovaj stil. Dio ovih ostvarenja teško da se može nazvati umjetnošću, nego je riječ o likovnim djelima. Stoga se u literaturi rabe i drugi nazivi: "izvorna umjetnost", "samouki umjetnici" itd.

- ³ Naivna se umjetnost ne može smatrati isključivo proizvodom tradicijske, seljačke kulture. Ona ima svoje duboke korijene koji sežu u 16. st. do Pietera Bruegela starijeg, a ne treba zaboraviti da je ona svoj prvi uzlet na ovim prostorima imala s grupom *Zemlja*, koja je prije svega imala karakter socijalnog angažmana. U tom je kontekstu važna aktivnost tada već afirmiranoga akademskog slikara Krste Hegedušića i njegovo poticanje slikara seljaka, počevši od Ivana Generalića.

LITERATURA

- Baboselac Mišin, M. (2002.): *Oj, Bebrino, alaj si na glasu*, vlastita naklada, Donja Bebrina.
- Blaževac Pajkov, M. (2000.): Donja Bebrina, Općina Klakar, Program Mi, Klakar, Zagreb.
- Burke, P. (1991.): *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope*, Školska knjiga, Zagreb.
- Francuz, I. (1997.): *Šokački zloduh*, Privlačica, Vinkovci.
- Gamulin, G. (1985.): *Ivan Večenaj Tišlarov*, Spektar, Zagreb.
- Gamulin, G. (1999.): Prema teoriji naivne umjetnosti: Studije, eseji, kritike, prikazi, polemike 1961. – 1990., Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Hrvatski muzej naivne umjetnosti, Zagreb.
- Maleković, V. (1973.): *Hrvatska izvorna umjetnost*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Milanović Paulić, K. (1986.): Podgorač, Zavičajni muzej Našice, Zagreb.
- Pejaković, L. (1987.): *Dva vijeka Novske i Grabovca Starog 1740. – 1940.*, rukopis.
- Petrović, T. (1998.): Otarci i tkane slike, *Etnološka tribina*, br. 21: 109–120, Zagreb.
- Šalić, T. (1990.): *Vrbica u Đakovštini 1330. – 1990.*, Privlačica, Vinkovci.
- Španiček, Ž. (2002.): *Slavonski pučki proroci i sveci: Studija iz pučke pobožnosti Slavonije*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.
- Vince, R., Depolo, J., Rogić Nehajev, J. (1996.): *Čudo hrvatske naive*, Amalteja, Zagreb.

Pero
ARAČIĆ

Gordan
ČRPIĆ

RELIGIJSKE VREDNOTE
U SLAVONIJI I BARANJI
S POSEBNIM
NAGLASKOM
NA MLADE

UVODNE I METODOLOŠKE NAPOMENE

U radu se promišlja o religijskim vrednotama mladih u Slavoniji i Baranji na osnovi empirijskih istraživanja provedenih između 1997. i 2001. godine. Riječ je istraživanjima rađenim u sklopu projekta "Vjera i moral u Hrvatskoj", koji je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu vodio prof. dr. Marijan Valković. Godine 1997./98. rađeno je istraživanje na općoj populaciji građana Hrvatske na uzorku od 1.245 ispitanika. Uzorak domaćinstava konstruiran je kao dvoetafni probabilistički uzorak, anketirana je po jedna osoba iz domaćinstva u dobi od 18 do 65 godina. Izbor ispitanika provodio se metodom Trolaha i Cartera (Črpić, Rimac, 1998.:477-478). Zbog specifičnosti predmeta mjerenja koji je socijalno determiniran, došlo je do određene autoselekcije uzorka. Naime, uzorak je sadržavao prevelik broj osoba s višom naobrazbom te osoba iz starijih dobnih skupina. Ova su odstupanja uzorka od parametara populacije računski korigirana (ponderirana) te su odnosi ispitanika po ovim kategorijama računski dovedeni na razinu odnosa kakve smo imali u Popisu stanovništva iz 1991. godine. Efektivni uzorak, nakon matematičkog usklađivanja s parametrima populacije (ponderiranja), iznosio je 955 ispitanika. Istraživanje je provedeno metodom usmenog anketiranja u domaćinstvima. Upitnik se sastojao od 71 pitanja koja mjere ukupno 331 varijablu. Anketiranje je provelo 95 stručno osposobljenih anketara, a razgovor s ispitanicima trajao je između 35 i 65 minuta.¹ Ista je anketa 1999. godine primijenjena na još tri populacije, od kojih ćemo dvije ovdje fokusirati. Istraživanje na studentskoj populaciji provedeno je 1999. godine. Uzorak studenata konstruiran je kao dvoetafni probabilistički. Provedeno je grupno anketiranje studenata prema njihovim studijskim grupama, na samim fakultetima, u prisutnosti educiranih anketara. Prikupljene su ukupno 692 ankete, no iz tehničkih razloga, nemogućnosti anketiranja dostatnoga broja studenata na pojedinim sveučilištima s obzirom na definirane grupe studija, uzorak je naknadno

matematički usklađen (*ponderiran*) s početnim uvjetima, tako da efektivni uzorak iznosi $N = 432$ studenta.² Istraživanje na populaciji srednjoškolaca provedeno je 1999./2000. godine na populaciji hrvatskih srednjoškolaca na uzorku od 779 srednjoškolaca. Uzorak srednjoškolaca konstruiran je kao dvoetafni probabilistički. I tu se provodilo grupno anketiranje u prisutnosti educiranih anketara. Za istraživanje su bila rezervirana dva školska sata, a samo ispitivanje trajalo je između 30 i 60 minuta. Posljednje istraživanje na tom projektu, uz pomoć istog upitnika, rađeno je 2001. godine na populaciji sveučilišnih profesora na uzorku od 261 sveučilišnog nastavnika. Konstruiran je sistematski uzorak od 500 ispitanika koji su anketirani poštanskom anketom. Od 500 odaslanih anketa 482 našle su svoje adresate. Vraćeno je ukupno 265 anketa od kojih je 261 valjano popunjeno.³

U ovome radu analizirat će se neke standardne dimenzije religioznosti koje se općenito rabe u sociološkim istraživanjima religioznosti. Riječ je o *konfesionalnoj pripadnosti, religijskoj praksi, religioznosti (u užem smislu), vjerovanju i moralnoj dimenziji*. Naravno, religioznost je složen fenomen i ne može se iscrpiti empirijskim istraživanjima, no ipak određene konture i tendencije možemo nazreti uz pomoć socioloških istraživanja. Kada kažemo "Slavonija i Baranja", važno je definirati što pod time mislimo. Iz uzorka populacije Hrvatske za potrebe ovoga rada selektirani su ispitanici sljedećih županija: *Virovitičko-podravske, Slavonsko-požeške, Brodsko-posavske, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske*. U uzorak iz ovih županija ušlo je 255 ispitanika, pa ih je toliko i u našem uzorku, na osnovi kojega izvodimo generalizacije. U uzorak srednjoškolaca ušlo je 112 ispitanika ovih županija. U uzorku studenata hrvatskih sveučilišta njih 99 bilo je sa Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Budući da ćemo fokusirati dvije populacije mladih u Slavoniji i Baranji, *srednjoškolce i studente*, u tablicama ćemo navoditi i rezultate derivirane iz opće populacije Slavonije i Baranje, selektirane tako da nam u uzorak uđu samo ispitanici iz naznačenih županija u dobi između 18 i 35 godina, njih 82.

KONFESIONALNA PRIPADNOST

Najopćenitiji indikator stanja religioznosti na nekom području upravo je deklariranje građana s obzirom na njihovu konfesionalnu pripadnost, odnosno s obzirom na (ne)pripadnost određenoj denominaciji, sljedbi ili religijskom pokretu.

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjo- školci	studenti
katolička	89,6	83,0	92,8	91,0
pravoslavna	3,1	4,5	3,6	1,0
islamska	0,7	1,1	-	0,1
vjerska sekta	-	-	-	1,6
drugo (ateist, agnostik)	1,9	5,4	0,9	2,5
nije vjernik	4,7	6,0	2,7	2,1
nije odgovoreno	0,7	-	-	1,7
ukupno	100	100	100	100

Tablica 1.
 Pripadnost vjerskoj zajednici

Prema dobivenim rezultatima, većina građana Slavonije i Baranje izjašnjava se katolicima, bez obzira na to je li riječ o općoj populaciji Slavonaca i Baranjaca ili o mlađem dijelu opće populacije, starom između 18 i 35 godina, srednjoškolcima ili studentima. Na ovoj je razini pripadnost katoličkoj konfesionalnoj zajednici neupitna. Najnoviji popis stanovništva to nedvojbeno potvrđuje.⁴ Prema popisu stanovništva iz 1991. godine 78,6% građana smatralo se katolicima (SLJHŽ 1993.:80). Prema tome, katolika bi bilo desetak posto više u našim uzorcima, ali i prema popisu stanovništva iz 2001. godine, nego što ih je bilo 1991. godine. U proteklom su se desetljeću dogodila mnoga pomicanja naroda zbog rata koji se vodio u Hrvatskoj i drugim republikama bivše Jugoslavije, pa ovaj porast broja katolika i smanjenja ostalih kategorija treba razumijevati u tom kontekstu. Već ovdje valja reći da su sva relevantna istraživanja provedena nakon 1995. godine⁵ pokazala kako se postotak katolika u općoj populaciji Hrvatske kreće oko 85%. Kad je riječ o smanjenom postotku pravoslavnih, valja imati na umu da je velik dio srpskoga stanovništva, koje je tradicionalno vezano uz Srpsku pravoslavnu crkvu, napustio Hrvatsku tijekom ratnih zbivanja, a velik dio hrvatskoga nacionalnog korpusa, koji je u vjerskom smislu tradicionalno katolički, napustio je druge dijelove bivše Jugoslavije i doselio se u Hrvatsku. Također treba uzeti u obzir da je značajan kontingent vitalnoga srpskog stanovništva napustio Hrvatsku prije 1990. godine (Akrap, Gelo, Grizelj, 1999.:688–690), pa je to rezultiralo, budući da je riječ o mladim ljudima, smanjenjem ukupnoga postotka pravoslavnih u Hrvatskoj, pa i u našim uzorcima. Isto tako treba uzeti u obzir da je naš uzorak bio relativno malen, konstruiran za mjerenje nekih drugih odnosa, pa i nije primjeren za točno utvrđivanje statistički malih veličina,

a u 85–90% katoličkoj populaciji svaka je druga veličina statistički zanemariva.⁶

VJERSKA PRAKSA

Budući da gotovo apsolutnu većinu ispitanika koji posjećuju vjerske obrede čine kršćani, smisljeno je ovdje govoriti o *sudjelovanju u misi*, jer se time precizira o čemu je zapravo riječ: o *kršćanskom obredu*. Riječ je dakako o središnjem vjerskom obredu za kršćane, koji pokazuje koliko im je vjera još živa, odnosno koliko ima dinamičku društvenu relevantnost.

Sudjelovanje na nedjeljnoj i blagdanskoj misi

Ako je to središte i vrhunac kojemu teži crkveno djelovanje i iz kojega crpi svoje poslanje u društvenoj zauzetosti (SC 10), onda je nezaobilazno pratiti što se događa među pripadnicima najbrojnije vjeroispovijedi u Hrvatskoj i što se naslućuje upravo u kretanjima te prakse među mladima i mlađima.

Tablica 2.
Odlazak na misu

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
nikada	10,9	14,8	7,1	9,9
povremeno	42,0	46,5	45,5	31,5
mjesečno	20,3	20,7	19,6	7,1
tjedno	26,8	18,0	27,7	49,4
nije odgovoreno	-	-	0,1	2,1
ukupno	100	100	100	100

S obzirom na odlaske na misu, vidimo već osjetna odstupanja među promatranim populacijama. Rezultati *populacije Slavonije i Baranje i srednjoškolaca* ne odstupaju značajno od rezultata dobivenih u drugim istraživanjima,⁷ no rezultati odlaska na mise *studenata i onih do 35 godina* značajno odstupaju od toga prosjeka. Studenti iz nekog razloga na misu odlaze mnogo češće od ostalih, dok oni iz opće populacije do 35 godina u misi sudjeluju mnogo rjeđe. Znači da nakon srednje škole, odnosno fakulteta, ta religiozna praksa osjetno opada. Zašto je tako? Rezultati su indikativni i traže dodatna istraživanja koja bi nam preciznije mogla odgovoriti na pitanje što se događa upravo u toj populaciji. Na osnovi ovih pokazatelja možemo tek naznačiti trendove, ali ne i dati konačna objašnjenja.

Učestalost ispovijedanja i pričešćivanja

Središnji trenutak katoličke recepcije kršćanstva i središnji obred katoličkog okupljanja na obredima jest obred euharistije i u njemu pričesti, koji je posebno naglašen na Drugom vatikanskom saboru.⁸

Prema učestalosti pričešćivanja i ispovijedanja te sudjelovanja u misi, može se dobiti prilično jasan uvid o uključenosti nekoga pojedinca u vjerski život kršćanske zajednice. Naravno, to nisu jedini indikatori, no svakako su važni (Črpić, Kušar, 1998.:519).

Tablica 3.
Učestalost ispovijedanja

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
nikada	10,3	12,0	11,6	16,9
bio je i ne ide više	16,3	6,0	3,6	8,3
svakih nekoliko godina	16,4	17,2	8,9	13,2
svakih godinu dana	11,2	14,5	5,4	4,3
o velikim blagdanima	25,5	26,6	48,2	27,8
nekoliko puta na godinu	8,3	7,4	15,2	20,4
skoro svaki mjesec	4,0	2,9	3,6	0,4
češće	0,6	0,7	0,9	3,9
nije odgovoreno	7,4	12,7	2,6	4,8
ukupno	100	100	100	100

Svaki četvrti student više ne prakticira ovaj sakrament, svaki peti više puta godišnje, a 3,9% i češće. Svaki četvrti iz svih ovih skupina, osim gotovo polovice srednjoškolaca, pristupa ovom sakramentu "o velikim blagdanima", najvjerojatnije za Božić, Uskrs i možda o nekom blagdanu koji im je posebno drag, kao što je Velika Gospa, Sv. Antun ili Sv. Ivan. Zanimljivo je da se vidno smanjuje broj tzv. "godišnjaka". Isto tako valja uočiti da oni koji pristupaju "nekoliko puta" i "o velikim blagdanima", što se može i preklapati jer je za neke subjektivno "velik" blagdan i Sv. Antun, uz one "češće" dobivamo podatak da ovaj sakrament prakticira 52,5% studentske populacije, više od 60% srednjoškolaca,⁹ a tek 38,4% opće populacije. Naravno, pitanje je hoće li srednjoškolci i studenti nastaviti taj trend kakav je u općoj populaciji. S druge strane, zanimljivo je da, suprotno očekivanjima, mladi održavaju određenu vjersku praksu.

Tablica 4.
Učestalost pričešćivanja

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
nikada	19,0	16,0	14,3	19,5
svakih godinu dana	25,4	22,4	12,5	12,0
o velikim blagdanima	29,4	32,5	45,5	25,7
nekoliko puta na godinu	7,6	6,6	14,3	23,4
otprilike jednom na mjesec	3,5	4,7	4,5	1,3
u pravilu kod svake mise	5,6	3,3	7,1	9,1
nije odgovoreno	9,5	14,5	1,8	9,0
ukupno	100	100	100	100

Spomenuto je već da je pričest jedan od bitnih indikatora kvalitetnijega prakticiranja vjere u Katoličkoj crkvi, odnosno sudjelovanju vjernika u sakramentalnom životu zajednice.

Kod svake mise pričesti se oko 6%, 3% iz grupe do 35 godina, 7% srednjoškolaca i 9% studenata. Može se reći da ih otprilike 70% zadovoljava “minimum”, pričešćujući se barem jednom na godinu.¹⁰ No očito je da srednjoškolci i studenti ovom sakramentu pristupaju češće od ostaloga dijela promatrane populacije. Ujedno se kod svih očituje shema uvriježene prakse “ispovijed-pričest”, tj. izostaje prosudba o težini vlastitih grijeha i propusta, odnosno ne prakticiraju se drugi načini opraštanja grijeha koji nisu neizostavno vezani uz osobnu ispovijed. Valja opet naglasiti da mladi to prakticiraju više nego što se uobičajeno pretpostavlja.

RELIGIOZNOST

Religioznost se ovdje promatra kao intimniji, *emotivniji* odnos s Bogom ili višom realnošću. Autori studije *European Values Study*, koji su analizirali područje religije i morala, aspekte *religioznosti* i *vjerovanja* razlikuju na sljedeći način: *Where is orthodoxy the cognitive dimension at religion, religiosity is more emotional dimension* (Halman, de Moor, 1994.:50). Ta je distinkcija prihvaćena i u ovom radu.

Samoprocjena religioznosti

Religioznost se može načelno određivati na dva načina: s jedne strane, istraživači, promatrači, procjenitelji, autoriteti na tom području mogu procijeniti, odrediti na osnovi određenih pokazatelja, je li tko religiozan ili nije – dok se, s druge strane, može i same ispitanike pitati osjećaju li se *religioznima* ili ne.¹¹ U ovom radu kombinirana su oba pri-

stupa. Najprije ćemo prikazati što sami ispitanici misle jesu li i koliko su religiozni, a onda ćemo prikazati koliko ih mi držimo usklađenim s religioznošću kako je ona normativno postavljena u Katoličkoj crkvi.

Pero Aračić, Gordan Črpić
**Religijske vrijednosti u
 Slavoniji i Baranji s
 posebnim naglaskom
 na mlade**

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
religiozan	76,6	63,9	62,5	68,4
nereligiozan	8,0	10,1	0,9	16,5
uvjereni ateisti	1,8	1,3	1,8	0,8
ne zna	12,5	22,9	32,1	11,6
nije odgovoreno	1,1	1,8	2,7	2,7
ukupno	100	100	100	100

Tablica 5.
 Samoprocjena religioznosti

Na pitanje smatraju li naši ispitanici sebe *religioznima*, *nereligioznima*, *uvjerenim ateistima* ili se spram svoje religioznosti ne mogu odrediti, dobili smo odgovore da tri četvrtine opće populacije sebe drže *religioznima*, oko dvije trećine ostalih ispitanika sebe također procjenjuju kao religiozne. Broj *uvjerenih ateista* relativno je zanemariv, no značajne su kategorije *nereligiozni* kod studenata i srednjoškolaca, koji se spram vlastite religioznosti ne mogu odrediti. Kod njih bi se to moglo tumačiti njihovom formativnom dobi, u kojoj traže i izgrađuju svoj opći, pa tako i religijski, identitet.

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
sasvim nevažno	5,0	4,4	2,7	8,3
malo važno	21,5	24,1	33,0	18,5
važno	50,0	52,6	54,5	49,8
vrlo važno, temeljno	23,5	18,9	9,8	23,5
nije odgovoreno	-	-	-	-
ukupno	100	100	100	100

Tablica 6.
 Mjesto religije u životu

I po ovom kriteriju imamo gotovo identičnu distribuciju, oko četvrtine u općoj populaciji Slavonije i Baranje i četvrtina studenata izjavljuju da im religija zauzima *vrlo važno, temeljno* mjesto u životu. Povežemo li taj podatak s onim gdje je njezino mjesto "važno", onda imamo više od 70% među studentima i u ostalim grupama. Naravno, valja uočiti da je svakom petom iz bilo koje grupe, osim

Tablica 7.
 Razlog prihvaćanja vlastite
 religije

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
iz osobnog uvjerenja i aktivno	21,4	22,1	18,8	21,7
iz osobnog uvjerenja, ne uvijek aktivno	33,1	31,3	47,2	47,9
iz tradicije, odgoja	35,4	28,4	23,2	18,2
jer se tako razlikuje od pripadnika drugih religija i nacija	1,8	4,3	2,7	-
religiju shvaća drugačije	4,8	11,0	5,4	8,6
ne vjeruje	2,5	2,8	2,7	3,4
nije odgovoreno	1,0	0,1	-	0,2
ukupno	100	100	100	100

srednjoškolaca, religija malo važna ili potpuno nevažna. Srednjoškolci su ovim pitanjem mnogo manje zaokupljeni, što se, kao što smo naglasili, može pripisati njihovoj dobi. Svakako je zanimljivo da se na putu iz srednje škole prema studentskoj populaciji religiozni fenomen shvaća ozbiljnije.

Kod srednjoškolaca i studenata vidljivo je smanjenje tradicijskog utjecaja i povećanje osobnijega pristupa i izbora u prihvaćanju religije. To znači da su kod mladih evidentni procesi individualizacije, koji se mogu razviti u smjeru sekularizacije, ali i personalizacije, odnosno osobnoga prihvaćanja vlastite vjere s razumijevanjem onoga što se prihvatilo ili se iz nekog razloga nije prihvatilo.

Tablica 8.
 Najznačajniji utjecaj na
 formiranje vjerskog identiteta

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
obitelj	74,1	66,1	67,0	70,1
prijatelji	0,4	1,1	1,8	2,7
svećenik	0,6	1,9	9,8	0,4
sam je do toga došao	21,3	29,9	20,5	23,4
nije vjernik	2,6	0,9	0,9	3,4
nije odgovoreno	1,0	0,1	-	-
ukupno	100	100	100	100

Od klasičnih utjecaja vjerske socijalizacije, obitelj je u Slavoniji i dalje na prvom mjestu. Kod mladih je evidentan pomak prema autoformaciji. Zanimljivo je uočiti da je uloga svećenika u formaciji vjerskog identiteta osjetno povećana kod srednjoškolaca, što ide u prilog tezi o utjecaju uvođenja školskoga vjeronauka na usustavljenje vjerske kulture.

NEKI ELEMENTI RELIGIOZNOG IDENTITETA

Religiozni identitet vjerničke osobnosti satkan je od shvaćanja, poštivanja i komunikacije na crti vrhovno Biće – čovjek, odnosno Bog – čovjek.

Tablica 9.
Najbliža slika o Bogu

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
Bog je u Isusu postao čovjekom	50,1	58,7	39,3	51,2
Bog postoji, ali nikada nije postao čovjekom	15,3	11,6	18,8	12,0
postoji vrhovni zakon i zakonodavac	5,5	7,8	5,4	6,4
ne zna u što bi zapravo trebao vjerovati	4,8	6,4	9,8	10,7
Bog je stvorio svijet i prepustio ga prirodnim zakonima	17,9	7,5	24,1	11,9
ne vjeruje ni u Boga ni u neku duhovnu silu ili zakon	5,0	6,0	1,8	4,6
nije odgovoreno	1,4	2,0	0,7	3,2
ukupno	100	100	100	100

Još Pascal tvrdi da su *bog filozofa* i *Bog Biblije* bitno različiti. Predodžba koju čovjek ima o Bogu bitno utječe na njegov odnos s njim, pa onda i na posljedice koje slijede iz tog odnosa. Naravno, to opet, kao ni išta drugo, nije jedini kriterij, ali to je veoma bitan kriterij i često se upotrebljava u istraživanjima.

Kršćanstvo, može se slobodno tako reći, stoji i pada s (ne)prihvatanjem Isusa Krista kao Boga, osobe u kojoj su sjedinjene dvije naravi: *ljudska* i *božanska*. Prva stoljeća kršćanstva i prvi sabori opće Crkve posvećeni su upravo ovim pitanjima (Franzen, 1996.:62–68). Otprilike dvije tisuće godina nakon rođenja Isusa Krista¹² i 1650 godina nakon Prvog nicejskog sabora, koji je na poticaj cara Konstantina Velikog sazvan u Niceji, ovo pitanje opet, sada na nov način, dobiva na aktualnosti. No uzimajući supstantivnu definiciju religije, ovo je pitanje ključno i u njemu se može vidjeti snaga, odnosno rastakanje, kršćanstva.

Kada je riječ o dobivenim rezultatima, oko 50% svih kategorija ispitanika ima jasnu kršćansku predodžbu o Bogu. U tom smislu bitno odstupaju srednjoškolci, kojih se gotovo četvrtina priklanja deističkoj slici boga. Teško je reći jesu li oni shvatili što ih se pita ili su jednostavno odgovorili onako kako im se činio najprikladnijim njihovim školskim spoznajama. No ako je tome i tako, to je svakako vrijedan rezultat koji govori da mladi, usprkos sustavnoj

katehizaciji i vjerskom odgoju, zauzimaju neke stavove koji bitno dovode u pitanje kršćansku interpretaciju svijeta. U ovom slučaju dovode u pitanje neke temeljne dogme kršćanstva.

Tablica 10.
 Važnost Boga u životu

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
1 (uopće nije važan)	4,2	3,7	2,7	3,8
2	5,5	7,4	1,8	7,2
3	17,1	20,3	21,4	17,3
4	32,7	26,9	33,9	22,3
5 (jako je važan)	40,5	41,7	39,3	46,1
nije odgovoreno	-	-	0,9	3,3
ukupno	100	100	100	100

Jedan od bitnih markera religioznosti svakako je *važnost* koju Bogu pridaju pojedinci u svom životu. Ljudi mogu sebe držati i nereligioznima, imati velike rezerve prema nekim konkretnim zajednicama, Crkvama, učenjima, ali mogu, s druge strane, biti otvoreni prema transcendentnom, onome što se obično predočuje pojmom *bog*, ma što se pod tim pojmom sadržajno mislilo.

Naši rezultati zorno pokazuju da ispod 10% svih kategorija ispitanika drži da Bog u njihovu životu nema veliko značenje, ili nema nikakvo, dok više od dvije trećine njih drži da Bog u njihovu životu ima važnu, odnosno jako važnu, ulogu te da zauzima istaknuto mjesto.

Tablica 11.
 Učestalost molitve

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
nikada	9,7	14,5	3,6	9,2
samo u nevolji, poteškoći	6,9	11,5	12,5	10,3
rijetko	34,8	37,1	35,6	24,0
dosta često	21,1	19,2	18,8	17,3
svakodnevno	27,5	17,7	29,5	37,6
nije odgovoreno	-	-	-	1,6
ukupno	100	100	100	100

Molitva je ona distingvirajuća linija između Boga Biblije i boga filozofa. Ovom prvom može se obraćati, moliti ga, zazivati, prinositi mu žrtve, očekivati od njega... Drugi, iako ima sve attribute savršenstva, ostaje upravo zbog toga ravnodušan spram stvarnosti smrtnika. Filozof o Bogu misli – religiozan čovjek mu se obraća. Redovit način obraćanja Bogu jest molitva. To je još jedan od pokazatelja

prisutnosti, odnosno odsutnosti, religije u životu određene populacije.

Iz priložene tablice vidimo da dnevno moli svaki treći srednjoškolac i nešto više studenata. Zanimljivo je ipak vidjeti da sve skupine – tj. opća populacija, studenti i srednjoškolci – imaju dosta dobru praksu molitve, i to između 45 i 48%, dok znatnije odstupa populacija između 18 i 35 godina samo sa 36,9%.¹³ S druge strane, ako molitvu uzmemo kao ozbiljan pokazatelj, onda 45-50% deklariranih vjernika nije uspostavilo kvalitetan odnos s Bogom.

VJEROVANJE

Svaka organizirana religija ima i svoj sustav vjerskih istina, svoj *credo*, učenje o najvišim i vlastitim sadržajima, istinama te završetku življenja i onostranosti. U svim su mjerenjima religioznosti ove dimenzije uključene kao sastavni dio istraživanja. Ovdje se može pokazati raskorak između izričaja o pripadnosti i onoga što se doista vjeruje, odnosno kako se tumače i razumiju bitne istine vlastite vjere, konkretno kršćanstva.

No u sociološkom je istraživanju umjesno pretpostaviti i disoluciju tradicionalnoga vjerovanja, pa u tom smislu valja posegnuti za funkcionalnim pristupom ovom aspektu religije, što će se u ovom poglavlju i učiniti, odstupajući u mjerenju vjerovanja od čisto katoličkoga *creda* te uzimajući u obzir i *neka paralelna vjerovanja*.

Prije nego što će se analizirati pojedina pitanja vezana uz ovaj aspekt religioznosti, valja promotriti koliko se vide usklađenima s učenjem Crkve kojoj pripadaju, odnosno koliko u svojem vjerovanju, prema vlastitu sudu, odstupaju od njezina učenja birajući vjersko učenje *à la carte* ili se priklanjajući nekom drugom, nekršćanskom vjerovanju.

Tablica 12.
 Vjernički identitet

	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenți
vjerujem u sve što naučava moja Crkva	39,3	40,6	53,6	39,1
prihvaćam dio onoga što naučava moja Crkva	44,9	41,5	27,7	44,7
vjerujem u Boga ili višu realnost, ali ne pripadam ni jednoj religiji	7,2	6,2	4,5	5,6
mislim da ne postoji nikakav bog niti viša sila	1,6	1,4	2,7	1,7
u traganju sam	4,5	8,8	8,0	3,9
nisam o tome razmišljao, ne zanima me	2,5	1,5	2,7	4,7
nije odgovoreno	-	-	0,8	0,3
ukupno	100	100	100	100

Na ovom pitanju vidimo naznaku moguće disolucije vjerovanja, jer više od 50% svih kategorija ispitanika, osim srednjoškolaca, pokazuje da i na ovoj reflektivnoj razini drži da postoji raskorak između njihova osobnoga vjerovanja i onoga što njihova Crkva naučava kao vjerski relevantno. Iznimku u tom smislu čine srednjoškolci. Oni relativno češće izjavljuju da vjeruju sve što naučava njihova Crkva, no s druge smo strane vidjeli da upravo oni imaju ponajveće otklone od nekih elementarnih vjerskih pitanja, iako se ovdje u najvećoj mjeri slažu s učenjem Crkve. Evidentno je, međutim, da im ono nije baš uvijek prezentno.

Neki posebni elementi vjerovanja

Vjerovanje, posebice tako sustavno izgrađeno, teološki i filozofski elaborirano te pastoralno kroz stoljeća testirano, kao što je to slučaj s katoličkom interpretacijom kršćanstva, zahvaća veoma široko područje – integralno zahvaća cijeli čovjekov život, uključujući njegov odnos prema Bogu, sebi i drugima. Naravno da se takav raster ne može obuhvatiti jednim istraživanjem, pa ni istraživanjem koji bi odrazilo samo ovaj vid religije.

Ipak, mogu se odabrati pojedina pitanja koja dotiču bitne trenutke vezane uz vjerovanje i neke neuralgične točke u kojima se može naslutiti u kojem smjeru idu i koliko su duboko ukorijenjena neka vjerovanja koja se normativno teološki mogu tumačiti i kao krivovjerje, no na sociološkoj su razini ta vjerovanja jednako relevantna kao i normativno kršćansko učenje, a nama su još zanimljivija jer upućuju na moguću disoluciju tradicionalnoga vjerovanja, a onda i na prisutnost sekularizacijskih procesa.

U ovom radu ispitivani su i stavovi građana Slavonije i Baranje prema nekim elementima vjerovanja.

Tablica 13.
 Neki elementi vjerovanja¹⁴

TVRDNJE	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
Čovjek posjeduje besmrtnu dušu.	60,6	57,6	40,2	58,1
Čovjek se razvio od nižih životinjskih bića evolucijom.	29,4	37,5	29,5	43,0
U Bibliji je zapisana riječ Božja.	78,3	74,3	81,3	75,8
Katolička crkva je stvorena i potpomognuta od Boga.	61,8	54,2	69,6	49,7
Samo je duša vrijedna, a tijelo će propasti.	69,3	69,4	62,5	64,9
Papa je nepogrešiv u pitanjima vjere i morala.	41,7	41,8	38,4	34,8
Svaki će čovjek uskrsnuti dušom i tijelom na kraju vremena.	45,0	50,9	41,1	42,3
Isus Krist je čovjek i Bog.	70,1	72,5	76,8	73,6
Reinkarnacija, ponovno rođenje.	15,8	21,7	10,0	15,8
Neke su osobe opsjednute đavlom.	40,3	41,1	40,2	30,6
Bog ljubi samo dobre.	13,7	14,8	8,0	10,2

U ovom se setu pitalo koliko ispitanici vjeruju u pojedine *istine* naznačene u priloženim tvrdnjama. Želja autora istraživanja bila je da na implicitan način dođu do realnoga stanja vjerovanja ispitivanih populacija. Iz naznačene tablice izdvojiti ćemo samo nekoliko važnih detalja. Prije svega, više od 70% svih ispitanika vjeruje da je Isus *čovjek i Bog*, što je jedna od temeljnih tvrdnji na kojima počiva kršćanstvo. Oko druge tvrdnje, o kojoj, da tako slikovito kažemo, "visi" kršćanstvo, slaže se mnogo manje ispitanika. To je tvrdnja koja reflektira *uskrsnuće*. Tek između 40 i 50% ispitanika u gotovo homogenoj kršćanskoj, katoličkoj populaciji drži da će čovjek na kraju vremena uskrsnuti *dušom i tijelom*. Ovdje je također vrijedno naznačiti i vjerovanje ispitanika u postojanje *opsjednuća*, što je na tragu novih religijskih, tzv. *karizmatičkih*, gibanja prisutnih u cijeloj Hrvatskoj.

U *reinkarnaciju* vjeruje između 10 i 20% ispitanika, što je u prosjeku istraživanja provedenih u Hrvatskoj (Črpić, Kušar, 1998.:542; Baloban, Črpić, 2000.:27).

MORALNA DIMENZIJA

Bitna dimenzija u svakoj religiji, a onda i u mjerenju religioznosti, jest ona dimenzija u kojoj se očituje konkretno ponašanje vjernika i nevjernika, jer je vjerovanje na neki način čovjekov orijentir i u krajnjoj liniji ponašanje pokazuje u što se – odnosno, u kršćanskoj perspektivi, u koga – vjeruje.

U suvremenim mjerenjima religioznosti ova *posljednja dimenzija* (Marinović Jerolimov, 2000.:26) promatra se kroz moralnu dimenziju i razne oblike mjerenja stavova prema moralu.

U fragmentiranom društvu očekivana je bila i fragmentacija morala, ograničenog na neki subsistem društva, *moral sporta, rata, gospodarstva, spolni moral...* koji nemaju veze s drugim sferama života. Hrvatski moralni teolog Marijan Valković optira za razumijevanje morala *in ultima linea*, kao jedinstvenoga morala koji se na različite načine manifestira u različitim sferama života (Črpić, Valković, 2000.: 2).

Autori *European Values Study*, istraživanja na koje se poziva ovaj rad, distingviraju dvije, odnosno moguće četiri, dimenzije morala.¹⁵ Na istom setu varijabli Zulehner i Denz *faktorskom analizom* distingviraju četiri dimenzije koje nazivaju *životni moral, javni moral, socijalni moral i seksualni moral, droga i samoubojstvo* (Zulehner, Denz, 1993.: 122). U hrvatskom istraživanju i razmatranju ove problematike primijenjena je spomenuta tipologija. Dobivene su

Tablica 14.
 Moralno opravdavanje
 određenih oblika ponašanja¹⁶

OBLICI PONAŠANJA	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
1. prijaviti državi manji porez	27,6	35,7	40,2	38,5
2. kupnja ukradene robe	13,5	28,0	22,3	27,3
3. uživati lake droge	7,4	20,0	16,1	22,5
4. zadržati nađeni novac	18,1	32,3	53,6	45,9
5. putovati javnim prijevozom bez karte	38,8	56,6	58,0	57,8
6. u nekim prigodama lagati	50,3	60,2	59,8	53,3
7. imati ljubavnika	19,4	20,7	30,4	21,6
8. živjeti zajedno bez braka	45,1	63,3	51,8	56,2
9. imati spolne odnose prije braka	63,3	78,7	70,5	71,8
10. primati mito	6,2	13,3	17,0	9,6
11. biti homoseksualac	15,0	23,1	27,7	36,0
12. baviti se prostitucijom	4,0	7,0	9,8	13,1
13. pobaciti	30,4	35,3	24,1	40,2
14. rastati se	41,8	50,9	40,2	45,8
15. dopustiti eutanaziju	22,6	21,0	18,8	26,5
16. učiniti samoubojstvo	9,1	13,2	6,3	11,7
17. ne prijaviti se kada napraviš štetu na parkiranom autu	13,0	20,5	25,0	25,8
18. poginuti pomažući drugima	51,4	50,8	56,3	61,2
19. bacati smeće gdje nije predviđeno	8,8	16,2	24,1	14,1
20. voziti u alkoholiziranom stanju	6,6	13,3	25,0	12,0

slične faktorske strukture i rezultati su bili usporedivi s rezultatima do kojih su došli spomenuti autori primjenjujući istu metodologiju (Črpić, Valković, 2000.:58-60).

Nizozemski i irski autori prišli su problematici morala distingvirajući dvije dimenzije: *permisivnost* i *civilni moral* (Halman, de Moor, 1994.:56-62; Hornsby-Smith, Whelan, 1994.:30). Bitnih razlika u pristupu i nema, jer i sami Zulehner i Denz spominju da su dobili *dvije* prepoznatljive dimenzije: *životni* i *javni moral* (Zulehner, Denz, 1993.:122), samo što irski i nizozemski autori tretiraju varijable na višoj hijerarhijskoj razini analize.

Iz priložene tablice očito je da su mlađi generalno permisivniji, što je također u skladu s rezultatima dobivenim u istom ili sličnim istraživanjima provedenim u Hrvatskoj (Črpić, 2000.). Ovo je svakako problem s kojim će se naše društvo ubuduće još više susretati, jer rezultati pokazuju kako su mlađi u Slavoniji i Baranji pragmatično spremniji opravdati mnoga (ne)moralna ponašanja koja

ulaze u sferu *socijalnog morala*, što će za posljedicu imati, ili može imati, mnoge socijalne napetosti i daljnju eroziju društva, povjerenja u društvu, u građane i institucije. Ovoj temi ne možemo posvetiti više prostora za elaboriranje. Samo je naznačujemo zbog njezine važnosti za cjelokupno naše društvo, a onda posebno, naravno, za Slavoniju i Baranju.

POBAČAJ

Stav prema pobačaju bitno ulazi u dimenziju morala - i teološki i sociološki.¹⁷

Pobačaj se od kršćanske starine shvaća kao *moralna zloća* (KKC, br. 2271). Drugi vatikanski sabor drži ga *užasnim zločinom* i stavlja na istu razinu s *čedomorstvom* (GS 51). To je grijeh koji za sobom automatski povlači *ekskomunikaciju*.¹⁸ Papa Ivan Pavao II. svrstava pobačaj u *kulturu smrti*, koju kontrapunktira *kulturi života* i smatra da je pobačaj "namjerno i izravno ubojstvo ljudskoga bića" (EV 58).

Prema državnim zakonodavstvima svih europskih zemalja, uključujući i nominalno zemlje s katoličkom većinom, pobačaj je legaliziran i tumači se, oslanjajući se na slučaj presude Vrhovnog suda SAD-a u slučaju *Roe v. Wade* iz 1979. godine (Matulić, 1997.:29-30) kao *privatna stvar*.

Ovdje se ne ulazi u raspravu o tom pitanju, koje ima svojih etičkih i društvenih implikacija. Za sam rad važno je da je pobačaj normativno jasno odbačen kao težak moralni prekršaj koji za sobom povlači kaznu izopćenja iz crkvene zajednice. U analizi religioznosti, to je u suvremenom svijetu pod vidom morala svakako nezaobilazno pitanje.

Pobačaj je načelno, moralno-etičko pitanje vezano uz područje religioznosti. No on je i praktično pitanje, čest predmet političkih rasprava i natjecanja. Pobačaj se često razumijeva kao praktično rješenje koje omogućuje ravnopravnost među spolovima, kontrolu rađanja, zaštitu od neželjene trudnoće. Svakako, to je tema koja zaslužuje posebno istraživanje u kojem bi se produbljivale i nijansirano iznijele na vidjelo moralne, socijalne, praktične, političke, religiozne i druge dimenzije vezane uz pobačaj. Ovo istraživanje nije se posebno bavilo tim pitanjem, ali je u kontekstu rasprave o moralu postavilo pitanje pobačaja kao pitanje koje se trajno aktualizira u Crkvi kao većinskoj religijskoj zajednici na ovim prostorima (Bozanić, 2000.) i koje treba respektirati svako sociološko istraživanje religioznosti i vrijednosti, kako i jest u svijetu, kao što je već rečeno.

Tablica 15.
Stavovi prema pobačaju¹⁹

TVRDNJE	opća populacija	opća populacija do 35 godina	srednjoškolci	studenti
Pobačaj (abortus) nužno je zlo koje treba ostati kao mogućnost odabira ženama.	66,9	61,7	51,8	65,7
Pobačajem se prekida već začeti život.	80,9	75,2	83,0	75,0
Otac djeteta također ima pravo odlučivati o pobačaju.	80,1	79,4	75,0	75,1
Pobačaj ostavlja trajne psihičke posljedice na žene.	72,9	68,7	69,6	69,9
Osobno nikada ne bih napravila pobačaj (dopustio svojoj ženi/djevojci da ga napravi).	49,1	46,9	58,0	49,6
U nekim slučajevima smatram pobačaj opravdanim.	80,1	75,9	56,3	72,0
Pobačaj treba zakonom zabraniti.	21,6	20,5	31,3	17,2
Pobačaj nije pitanje u koje bi se Crkva trebala miješati.	42,3	46,1	35,7	37,7
Jedino žena koja ostane trudna ima pravo odlučivati o pobačaju.	46,1	48,0	37,5	35,8

Iz priložene tablice vidi se da većina naših ispitanika drži kako se pobačajem *prekida već začeti život*, no, s druge strane, tek 15–30% njih drži da bi pobačaj trebalo *zakonom zabraniti*. Evidentno je tu riječ o kompleksnoj problematici koja se dotiče mnogih sfera suvremenoga života – od religioznih, socijalnih, odnosa među spolovima, bioloških, medicinskih spoznaja... Ne možemo ovdje ulaziti u sve implikacije ovoga pitanja. Za nas je važno naznačiti kako je pobačaj, na normativnoj razini u Katoličkoj crkvi, jasno odbačen, no evidentno ga dio katoličke populacije podržava kao moguću praksu, što u vjerničkoj životnoj praksi problematizira ovu moralnu dimenziju vjere. No tu također ulazimo u raspravu koja bi zahtijevala mnogo više prostora nego što nam stoji na raspolaganju za ovaj pregled religijskih vrednota u Slavoniji i Baranji.

ZAKLJUČAK

Izloženo bi se moglo sažeti u nekoliko činjenica koje sada određuju religioznu i vjersku situaciju u Slavoniji i Baranji. Uzroke i predviđanja budućih kretanja vrlo je teško u okviru zadanoga rada objektivno utemeljiti. No ponešto se usuđujemo naznačiti.

Dobiveni rezultati pokazuju kako u Slavoniji i Baranji imamo relativan pad kršćanske religioznosti i religiozne prakse u dobi između 18 i 35 godina. Razlog ovoga pa-

da može se potražiti u životnim preokupacijama ljudi te dobi. Naime, to je dob kada mladi ljudi traže partnera, pokušavaju osnovati obitelj, traže posao, žele se afirmirati u profesionalnom i osobnom životu, pa im religioznost i vjerska praksa odlaze u drugi plan. Možda bi se razlog mogao tražiti i u "smanjenom" interesu za crkveno djelovanje, koje još uvijek dijelom živi po konceptu da je vjerska formacija završena primanjem određenih sakramenata, uključujući i ženidbu. Nakon toga relativno je slaba formativna ponuda crkvenoga rada.

Evidentno je pak da srednjoškolci i studenti pokazuju značajno povećanje religioznosti i religiozne prakse u odnosu na skupinu od 18 do 35 godina. Zašto je tako? To je teško reći bez dodatnih istraživanja, pa ćemo se ograničiti na jedno moguće objašnjenje, koje držimo vjerojatnim u razumijevanju dane situacije.

Kada je riječ o srednjoškolcima, možemo pretpostaviti da se tu očituje efekt vjeronauka u školi i sustavne katehizacije. Društveni i crkveni sustav još uvijek s njima formativno rade.

Kod studenata je očito da religioznosti i vjeri pristupaju sve dublje i ozbiljnije. Zato se kod njih povećava broj onih koji prestaju biti praktičari te broj onih koji su dosljedniji praktičari vlastite vjere. Još se znatnije u njih smanjuje broj onih koji iz pukoga naslijeđa obdržavaju vjerske obrede.

Sve je veći raskorak između religioznog znanja i dosljedne religiozne prakse. Zapravo je riječ o vrlo raširenoj pojavi u kršćanstvu kad se iz ukupnosti vjere uzima samo dio prema vlastitu nahodanju. U istraživanju to je već izriječno formulirano da se prihvaća samo dio onoga što se nalazi u ukupnosti vjerskoga sadržaja.

Iz Tablice 14 očito je da su područja životnoga, javnoga, socijalnoga i seksualnoga morala te droge i samoubojstva ozbiljan izazov za sve odgojne institucije kao i crkve, posebno Katoličku. Riječ je o nužnom, žurnom i sustavnom odgojnom zahvatu, oko kojega bi svi trebali biti složni te podržani od relevantnih društvenih institucija.

¹ Djelomični rezultati istraživanja objavljeni su u: *Bogoslovska smotra* 68 (1998.), br. 4.

² Usp. Gordan ČRPIĆ, *Religioznost studenata u Republici Hrvatskoj*, Magistrski rad. Filozofski fakultet, Zagreb, 2002.

³ U ovome radu nećemo se fokusirati na populaciju sveučilišnih profesora, jer je uzorak bio konstruiran radi komparacije ove populacije s ostalim ispitivanim populacijama, a ne za komparaciju unutar samog uzorka sveučilišnih profesora, za što bi nam u uzorak trebalo ući više ispitanika. Više o rezultatima na ovom uzorku vidi u Črpić, 2002.: 619-638.

⁴ Tako, valja reći da je *konfesionalna pripadnost* u tom popisu bila metodološki potpuno nekorektno utvrđivana. To je pitanje pogrešno *opciono* shvaćeno, vjerojatno iz političkih razloga, jer nema nikakva stručnog opravdanja. Naime, ako se neko pitanje postavi kao *opciono* u nekom istraživanju, popisu, onda to znači da se ta opcija *može* ili *ne mora* uzeti u obzir – to je stvar rasprave, stručnjaka, političara i onih koji su na razne načine odgovorni za provođenje toga projekta. Ako se odluči da se ta opcija, iz nekog razloga, ne uzima u obzir, onda se o njoj *ne pita*, no ako se odluči alternativno, odnosno da se ta opcija uzima u obzir, onda se o tome pita *sve* ispitanike i onda tu politika više ne bi smjela imati utjecaja. Nažalost, taj uzus kod nas još nije prihvaćen, pa moramo zaključiti da, iako se 87,83% građana Hrvatske deklarira *katolicima* (usp. REPUBLIKA HRVATSKA – DRŽAVNI ZAVOD ZA STATISTIKU, *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.*), moramo taj rezultat uzeti s dozom načelne metodološke skepse, jer on nije rezultat metodološki korektno provedene procedure. Ovdje ne dovodimo u pitanje praktičnu valjanost rezultata, već njegovu načelnu metodološku validnost, koja je iz navedenih razloga svakako upitna. Valja se nadati da će u idućem popisu stanovništva i taj, za sociologiju religije veoma važan podatak, biti prikupljen na odgovarajući način.

⁵ Riječ je o istraživanjima *Aufbruch, European Values Study* (Europska studija vrednota -99), istraživanje *Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu*. Usp. Aračić, P., Črpić, G., Nikodem, K., Vjerska situacija u hrvatskom tranzicijskom društvu prema istraživanju “Aufbruch”, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 128 (2000.) 12, 775–815. Također i *Bogoslovska smotra* 70 (2000.), br. 2; *Sociologija sela* 38 (2000.) 1/2 (147/148) *Suplement*; Mandarić, Blaženka, s. Valentina, *Religiozni identitet zagrebačkih srednjoškolaca*, Šakić, Vlado (ur.) Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*, Katolički bogoslovni fakultet Zagreb, 2000.

⁶ To nikako ne znači da je to zanemariva kategorija, nego da je riječ o veličini koja nije primjerena za statističku obradbu. Ako bi se željelo analizirati, primjerice *pravoslavne* ili građane *islamske* vjeroispovijedi ili vjernike nekih drugih vjerskih zajednica, što bi svakako bilo zanimljivo i vrijedno, trebalo bi ili osjetno povećati uzorak da u općoj populaciji dobijemo statistički značajan udio tih kategorija, što je u praksi zbog niza razloga – od financijskih do izvedbenih – vrlo teško, ili bi trebalo napraviti niz subuzoraka tih kategorija ljudi, što znači provesti još niz manjih istraživanja. To ovom prilikom nije učinjeno, jer su istraživanja na studentima i srednjoškolcima već rađena kao subuzorci populaciji, zapravo parcijalna istraživanja u sklopu projekta koji je odrazio vjeru i moral u Hrvatskoj.

⁷ Rezultat odlaska na misu u Hrvatskoj, prema recentnim istraživanjima, kreće se između 25–30%. (Črpić, Kušar, 1998.:516; Marinović Jerolimov, 2000.:59; Mandarić, 2000.:226–227; Aračić, Črpić, Nikodem, 2000.:791; Baloban, Črpić, 2000.:263).

⁸ Usporedi posebno Drugi vatikanski sabor, Konstitucija o svetog liturgiji *Sacrosanctum concilium* br. 10.

⁹ Do sličnog rezultata dolazi i Mandarić za zagrebačke srednjoškolce (Mandarić, 2000.:424).

¹⁰ Druga crkvena zapovijed glasi: *Najmanje jednom godišnje ispovjedi svoje grijehе*. Treća pak crkvena zapovijed glasi: *Smjerno primaj svoga stvoritelja bar o Vazmu*. Usp. KKC, br. 2042.

- ¹¹ U nas se u redovitom govoru ne rabi toliko izraz “religiozan”, nego da je netko vjernik ili ne. Zato je i odgovor “ne znam” značajnije zastupljen.
- ¹² Vjerojatno je rođen nešto ranije no što je Dionizije Mali odredio datum njegova rođenja. Računa se da bi to moglo biti između 7. i 6. godine prije Krista. (Biblija, 1994.:1795; Ivan Pavao II., *Tertio millennio adveniente. Nadolaskom trećeg tisućljeća*, br. 15; Görres, Friederike Ida, *Isus. 2000 godina povijesti vjere i kulture*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999., str. 235.
- ¹³ Podaci o molitvi na razini Hrvatske pokazuju bliskost prosjeku prakse u Slavoniji i Baranji: dnevno: 30,1%; tjedno (jednom ili više puta): 18,3%, tj. 48,4%. Usp. Aračić, P., Črpić, G., Nikodem, K., Vjerska situacija u hrvatskom tranzicijskom društvu prema istraživanju “Aufbruch”, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 128 (2000) 12, 784.
- ¹⁴ U tablici su dani postoci slaganja s pojedinim tvrdnjama. Upotrijebljena skala imala je pet stupnjeva, a kategorije “uglavnom se slažem” i “potpuno se slažem” spojene su i dane u tablici.
- ¹⁵ Ovisno o tome što se želi i koliko se diferencirano ova problematika iznosi na vidjelo.
- ¹⁶ U tablici su dane vrijednosti slaganja s pojedinim navedenim oblicima ponašanja. U mjerenju je upotrijebljena skala od pet stupnjeva, gdje je “1” označavao potpuno neopravdanje navedenoga ponašanja, a “5” potpuno opravdanje. U tablici su dakle dane zbrojene vrijednosti “4” i “5”.
- ¹⁷ Usp. (Häring, 1986.:126–132; Van den Akker, Halman, de Moor, 1994.:115–116; Hornsby-Smith, Whelan, 1994.; Črpić, Valković, 2000.; Baloban, S., Črpić, G., 1998.; Baloban, S., Črpić, G., 2000.).
- ¹⁸ “Tko sudjeluje u vršenju pobačaja, upada, ako dođe do učinka, u izopćenje unaprijed izrečeno”, *Zakonik kanonskog prava*, kan. 1389.
- ¹⁹ U tablici su dani postoci slaganja s pojedinim tvrdnjama. Upotrijebljena skala imala je pet stupnjeva, a kategorije “uglavnom se slažem” i “potpuno se slažem” spojene su i dane u tablici.

- Akrap, A., Gelo, J., Grizelj, M. (1999.): Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine, *Društvena istraživanja* 8, br. 5-6 (43-44): 679-723.
- Aračić, P., Črpić, G., Nikodem, K. (2000.): Vjerska situacija u hrvatskom tranzicijskom društvu prema istraživanju “Aufbruch”, *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 128, br. 12: 775-815.
- Baloban, J., Črpić, G. (2000.): Određeni aspekti crkvenosti, *Bogoslovska smotra* 70, br. 2: 257-290.
- Baloban, S., Črpić, G. (1998.): Pobačaj i mentalitet u društvu, *Bogoslovska smotra* 68, br. 4: 641-654.
- Baloban, S., Črpić, G. (2000.): Spolnost - odnos prema seksualnom ponašanju, *Bogoslovska smotra* 70, br. 2: 395-419.
- Bozanić, J. (2000.): *Da života imaju. Pastirsko pismo u godini velikog jubileja*, GK, Zagreb.
- Črpić, G., Kušar, S. (1998.): Neki aspekti religioznosti u Hrvatskoj, *Bogoslovska smotra* 68, br. 4: 513-563.

LITERATURA

- Črpić, G., Valković, M. (2000.): Moral u Hrvatskoj u sociologijskoj perspektivi, *Bogoslovska smotra* 70, br. 1: 1-63.
- Črpić, G. (2000.): Socijalna osjetljivost mladih, u: Baloban, Stjepan, (ur.), *Izazovi civilnog društva u Hrvatskoj*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i KS, Zagreb.
- Drugi vatikanski sabor. Dokumenti. Latinski i hrvatski* (1993.): Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Franzen, A. (1996.): *Pregled povijesti Crkve*, KS, Zagreb.
- Gërres, I. Friderike (1999.): *Isus. 2000. godina povijesti vjere i kulture*, KS, Zagreb.
- Halman, L., de Moor, R. (1994.): Religion, Churches and Moral Values, in: Ester, Peter, Halman, Loek; de Moor, Ruud, *The individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press.
- Häring, B. (1981.): *Kristov zakon. Slobodni u Kristu. Treći svezak. Drugi dio posebne moralne teologije*, KS, Zagreb.
- Hornsby-Smith, P. M., Whelan, T. C. (1994.): Religious and Moral Values, in: Whelan, T. Christopher, *Values and Socioal Change in Ireland*, Gill & Macmillan.
- Ivan Pavao II. (1995.): *Evangelium vitae. Evanđelje života. Enciklika o vrijednosti i nepovredivosti ljudskoga života*, KS, Zagreb.
- Ivan Pavao II. (1994.): *Tertio millennio adveniente. Nadolaskom trećeg tisućljeća. Apostolsko pismo o pripremi jubileja 2000.*, KS, Zagreb.
- Jeruzalemska Biblija. Stari i novi Zavjet s uvodima i bilješkama iz "La Bible de Jérusalem* (1996.): KS, Zagreb.
- Katekizam Katoličke Crkve* (1994.): Hrvatska biskupska konferencija, Zagreb.
- Mandarić, B., s. Valentina (2000): *Religiozni identitet zagrebačkih srednjoškolaca*, Šakić, Vlado (ur.), Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Katolički bogoslovni fakultet Zagreb.
- Marinović Jerolimov, D. (2000.): Društveni kontekst i teorijsko hipotetski okvir istraživanja "Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu", *Sociologija sela* 38, 1/2, (147/148), *Suplementi*, str. 21-36.
- Marinović Jerolimov, D. (2000.): Religijske promjene u tranzicijskim uvjetima u Hrvatskoj: promjene u dimenzijama religijske identifikacije o prakse, *Sociologija sela* 38, 1/2, (147/148), *Suplementi*, str. 43-80.
- Matulić, T. (1997.): *Pobačaj. Drama savjesti*, FTI, Zagreb.
- Republika Hrvatska - Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.*
- Statistički ljetopis hrvatskih županija 1993.* (1994.): Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.
- Zakonik kanonskog prava s izvorima* (1996.): Glas koncila, Zagreb.
- Zulehner, M. P., Denz, H. (1993.): *Wie Europa lebt und glaubt: Europäische Wertestudie*, Patmos Verlag, Düsseldorf.

Antun
ŠUNDALIĆ

RETRADICIONALIZACIJA
ILI REVITALIZACIJA
RURALNOGA
PROSTORA
SLAVONIJE
I BARANJE

“Ako sada držimo u vidu, da je u našem društvenom razvitku često postojala i da još postoji mogućnost neposrednog prelaza iz seoske sredine u vodeće privrednike, intelektualce, političare i državnike uslijed slabe razvijenosti srednjeg i višeg staleža i uslijed demokratizacije prosvjete, onda nam je jasno, kako se mnoge kulturne i psihičke osobine iz zone plemenske kulture mogu prenijeti gotovo bez izmjena u gradove, gdje ih kratko razdoblje nauka u srednjim i višim školama nije u stanju preinačiti. To je tim više omogućeno tamo, gdje su i 'gradovi' u stvari proširena sela, i tamo gdje su gradovi 'osvojeni' od sela radi jake infiltracije seljačkog elementa, koji je bio u stanju, da mnoge svoje kulturne elemente nametne i samomu izvornom gradskom stanovništvu.” (Tomašić, 1997.:84)

Ovakvo promišljanje stvarnosti koje nalazimo kod Dinka Tomašića tridesetih godina prošloga stoljeća danas nam je aktualno u više točaka. Prvo, mnogi su u proteklih desetak godina sa sela prešli u gradove, od poljoprivrednika i nadničara postali su političari i poduzetnici, skromno preživljavanje na selu zamijenili su rastrošnim životom uglednika (političkih ili poduzetničkih, lokalnih ili državnih). Drugo, nepostojanje iskustva srednjega sloja nije mogla nadomjestiti hibridno oblikovana nova elita, bez obzira na brzo stečene diplome. Treće, gradovi kao administrativno-upravna središta postaju stjecišta *homo novusa*, koji čine neprirodan spoj socijalno-odgovornih funkcija i socijalno-neosjetljivih karijerista. Sve se to potvrđuje u brojnim neplaniranim i neželjenim učincima tranzicijskoga hoda prema tržišnim kriterijima društvene transformacije. Naglašavanje slobode poduzetništva donijelo je samovolju vlasnika prema radnicima, vojsku nezaposlenih i niske nadnice onih koji rade. Višestranačje i slobodni izbori u svojoj biti trebaju služiti općem dobru, a pretvorili su se u mandatno pravo izabranih na samovolju, karijerizam, osobno materijalno zbrinjavanje, a bez mogućih sankcija pred izbornom bazom. Sve se to odražava na rastakanje

socijalnoga kapitala, na širenje nesigurnosti i nepovjerenja na gotovo svim područjima društvenoga života. To je, pak, dobar teren za politikantska nadmetanja oko seta pitanja: tko je za što kriv, tko može više obećati, tko može ponuditi uvjerljiviju perspektivu nekom poduzeću, selu, gradu ili regiji, tko nudi “ulazak” u Europu.

Stanje je, međutim, takvo da ga najbolje prikazuju kontinuirana politička razilaženja među izbornim partnerima, zamiranje gospodarskih aktivnosti, kontinuirano socijalno nezadovoljstvo gotovo svih profesija: od školstva, zdravstva, pravosuđa do policije, vojske i carine. Tu su i česte prijetnje blokadama prometnica nezadovoljnoga seljaštva. Dakle, slika nimalo obećavajuća, takva kojom se i dalje ostaje u čekaonici Europe.¹ Segment je te slike Slavonija i Baranja. Je li taj segment uočljiviji u svjetlijim ili u tamnijim bojama, je li on po bilo čemu poseban te kakve su mu perspektive?

Slavonija na periferiji – na ovim se prostorima često rabila ova sintagma u proteklom desetljeću. Ta je sintagma popunjavana različitim sadržajima: perifernost se odnosila na geografski smještaj, na prostornu udaljenost od političkoga centra odlučivanja, na marginaliziranost dominirajuće djelatnosti ovoga kraja, na loše privatizacijske odluke koje su ugušile većinu proizvodnih kapaciteta i, dakako, na najdužu ratnu sudbinu s velikim ljudskim i materijalnim gubicima. Ovako slojevitom značenju “periferije” treba svakako dodati i marginalizaciju vrijednosti rada i poštenja da bi se dobila što potpunija navedena sintagma. Riječ je ovdje o sintagmi koja je početkom devedesetih više izražavala revolt i nemirenje Slavonaca, a danas je postala *sintagma rezignacije*.

Slavonija s Baranjom čini agrarno najplodniji dio Hrvatske na kojemu živi oko milijun stanovnika. Plodnost tla, pogodna klima, agrarna i, dakako, ruralna tradicija predstavljaju uporišta i odrednice kontinuiteta orijentacije na poljoprivredu ovih područja. Oduvijek je poljoprivreda bila dominirajuća djelatnost i prepoznatljivo obilježje Slavonije i Baranje. Poljoprivreda je ovdje i u najcrnijim vremenima (od turske, preko austro-ugarske i kardađorđevićevske vlasti do socijalističke jugoslavenske) bila domicilnom stanovništvu jedini oslonac preživljavanja. Politička nezaštićenost seljaka u prošlosti tumačila se usmjerenošću seljaštva na prirodu i lokalnu zajednicu,² pa otuda i njegovom apolitičnošću. Premda je hrana ključni resurs za život svakoga društva, pitanje je kako to da je politička zajednica tako nezainteresirana za poljoprivredu, a onda i za stanovništvo koje tu djelatnost održava. Tako je bilo od feudalnih vremena, a taj se odnos nije bitno promijenio ni danas.

Današnje, pak, prilike bitno su drugačije od predašnjih socijalističkih, pa kao takve načelno ne smiju reproducirati isto stanje ni u jednom sektoru djelatnosti, a poglavito ne u poljoprivredi. Poljoprivredu socijalizma obilježilo je, nakon neuspjeha sa seljačkim radnim zadrugama (početkom pedesetih godina prošloga stoljeća), stvaranje i dominacija poljoprivrednih kombinata te marginalizacija individualnoga seljačkog posjeda. Poljoprivredu tranzicijskoga razdoblja, međutim, obilježava nejasnoća i nesnalaženje vlasti glede sudbine kombinata i poticanja okrupnjavanja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava.

Globalni prefiks lokalne politike

Na početku trećega tisućljeća, u uvjetima dominacije visoke tehnologije i integracijskih procesa koji pretvaraju svijet u "globalno selo", hrvatsko se društvo, kao i većina postsocijalističkih, sudara s nužnošću "druge modernizacije" a da ni prvu nije odživjelo. Selo i poljoprivreda dobar su primjer "zagubljenosti" u prvoj modernizaciji. Socijalistički je projekt industrijalizacije poljoprivredu u privatnom sektoru otpisao. Poljoprivredni su se kombinati centralno-planiski širili i pokrivali društvene potrebe za hranom. Seljački je posjed bio istisnut kao suvišan. Seljaci su ostajali bez jamstava za prodaju svojih proizvoda, prihod im je bio nesiguran. Sela su bez industrijskih pogona zamirala, posao se tražio izvan sela. U takvim je uvjetima ostao malen zemljišni posjed koji se još dijelio među nasljednicima. Tehnološka je zaostalost u pogledu pripreme tla, sjetve, prihranjivanja i zaštite kultura, uz lošu mehanizaciju na privatnim gospodarstvima, bila prateća pojava u društvu koje je svoju budućnost projiciralo na industrijalizaciju i proletarizirane poljoprivredne kombinata. Naslijeđeno je stanje u poljoprivredi teško u kratkom vremenu tržišno preorijentirati, a da se istodobno ne isprave i svi oni negativni (antitržišni) učinci socijalističke industrijalizacije spram privatnoga poljoprivrednog gospodarstva.³ Kako su Slavonija i Baranja izrazito poljoprivredna područja, razumljivo je zašto se ove poteškoće najviše osjećaju upravo ovdje: tu se najviše upozorava na skupoću poljoprivredne proizvodnje bez pratećih subvencija države. Izlazak na svjetsko tržište uvjetovan je konkurentnošću proizvodnje, cijenom i kvalitetom. Tu se cijenu mora platiti ako se planira integriranje među razvijene.

Nadalje, društvo mora promijeniti sliku o selu i poljoprivredi: selo nije manje vrijedan socijalni prostor od grada, niti je poljoprivreda nevažna, lako nadoknadiva djelatnost u usporedbi sa sofisticiranom informacijskom tehno-

logijom. Ispravno upozorava I. Cifrić da je *klasična percepcija sela i poljoprivrede*, koja je vrijedila do kraja dvadesetog stoljeća, zamijenjena *novom percepcijom*. Dok su za prvu percepciju selo i poljoprivreda bili označivani pojmovima hrana, prirodni prostor, radna snaga, neobrazovanost, zaoštalost i sl., u novoj percepciji dominiraju vrijednosti zaštite i očuvanja okoliša, održanje bioraznolikosti, ekološka proizvodnja i slično (Cifrić, 1999.:392). U tom se smjeru mora krenuti kada se govori o *revitalizaciji sela i poljoprivrede*. Time se revitalizacija neće dovesti na kolosijek *retradicionalizacije* koja se krije u klasičnoj percepciji sela i poljoprivrede. Klasična se percepcija može pohraniti u etnografsku nišu, jer suvremena empirija ne ostavlja prostora suživotu modernoga i predmodernoga kao nespojivoga. Globalizacijski je proces premostio polarizirani svijet. Današnje je vrijeme vrijeme jedne tehnologije koja je jednako nenadomjestiva u industriji i poljoprivredi, trgovini i politici, znanosti i umjetnosti. Sve je danas informatizirano i kao takvo ogoljeno do individualizma. Teško je danas povući oštre granice između sela i grada kada je riječ o načinu života i djelatnostima njihovih žitelja; teško je čak poljoprivrednu proizvodnju razlikovati od industrijske ako se analiziraju tehnološka dostignuća i znanstvenost proizvodnje; konačno, sve je teže braniti distinkciju globalno i lokalno kada se *lokalne posebnosti pretvaraju u globalnu modu*.

Prijelaz s makropercepcije na mikropercepciju pokazuje ipak ostatke polariziranosti i nelogičnoga razdvajanja nečega što je u uvjetima globalizacijskih procesa nerazdvojivo i funkcionalno jedino kao uzajamno uvjetovana cjelina. Dakako, riječ je o stanju tranzicijske konfuzije hrvatskoga društva u kojemu još uvijek postoji više dvojbi: jesmo li ili nismo Europa te hoćemo li ili nećemo u Europu; je li prioritetnije graditi ceste ili ulagati u znanost i obrazovanje stanovništva; je li za hrvatski turizam bitna hrvatska poljoprivreda; je li prioritetnije za Slavoniju ulaganje u poljoprivredu ili u slobodne trgovinske zone i slično. Takva se polarizacija zaoštava do opravdanih pitanja perspektive pojedinih djelatnosti i regija. Ne samo da se mlado stanovništvo upućuje na isplative i neisplative profesije nego ga se usmjerava na život u metropoli, nika u provinciji, a pogotovo ne na selu.

Je li istina da neke regije zaostaju zato što se druge razvijaju?

Usredotočenost na ovo pitanje u našim je prilikama predmet bavljenja stranaka i pojedinih političara koji se bore za naklonost svojih izbornih baza. Međutim, to je pitanje danas globalna tema. Ona je toliko eksploatirana da je pretvorena u suprotnost svoga polazišta: *zaštita lokalnoga*

pretvorena je u borbu oko globalnog. Nesvjesnost ove aporije najčešće donosi iznenađenja i razočaranja. Ako je društvo osiromašeno, tada nikakva politička uvjerenja o neizbježnosti toga gorkog zaloga kapitalizma, teškoga intervala kapitalističkog razvoja nisu prihvatljiva.⁴ Najčešća je i očekivana posljedica nametnute modernizacije, upozorava Ulrich Beck, *nedobrovoljna sinteza inovacije i revolucije*, želi se inovacija, a izaziva se revolucija neželjenih posljedica (Beck, 2001.:70). Hrvatsko se društvo na putu u novo - toliko željeno - slobodno tržište našlo među brojnim neželjenim pratećim posljedicama. Pitanje na koje javnost traži odgovor jest tko je pozvan učiniti podnošljivim neželjene posljedice (nezaposlenost, niska cijena rada, skupoća zdravstvenih usluga, nedostupnost svjetskih trendova i sl.). Je li to država ili je sve prepušteno, u duhu neoliberalizma, individualnom udruživanju građana oko zajedničkih interesa? Ondje gdje postoje zajednički interesi i građanska inicijativa državna je intervencija nepotrebna, upozorava U. Beck. No državi ostaju globalno prihvaćene zadaće oko ekološke problematike, razvoja i uporabe tehnike, odnosa među spolovima te briga za osiromašeni treći svijet (Beck, 2001.:33). Kako ove probleme hrvatsko društvo još uvijek ne prihvaća kao prioritetne, jer su mu u tranzicijskim prilikama prioritetniji problemi u vlastitom dvorištu - poput već spomenute nezaposlenosti, pada životnoga standarda i socijalne nesigurnosti uopće - valja očekivati da je neoliberalna koncepcija uloge države u hrvatskoj sredini strano tijelo. Protjeklo je desetljeće pokazalo da građani vole biti narod o kojemu skrbi država, da poduzetnici vole inicijativu za koju jamči država, a ne izboreno mjesto na tržištu, da je oslanjanje na tradiciju uvijek omiljenije od bilo koje novotarije koja se ne prepoznaje u tradiciji.⁵

Komentiranje ovakvih navika uglavnom se svodi na tvrdnje kako je to plod polustoljetnoga socijalističkog etatizma koji je narodu nametnuo koncept života uređen po državno-partijskim smjernicama. Među tim smjernicama važno su mjesto zauzimale industrijalizacija i urbanizacija kao važni pokazatelji proletarizacije društva i raskidanja s tradicijom seljačkoga društva. No u isto vrijeme nije se moglo nadoknaditi vrijeme unatrag jednoga stoljeća u kojem je Hrvatska u okviru Austro-Ugarske bila ekonomski i prometno nesamostalna, industrijalizacijom i urbanizacijom zaobidena, pa odatle i bez građanske inicijative (Mirковиć, 1979.:18-19). Stoga se nameće pitanje o kakvoj je tradiciji riječ kada govorimo o hrvatskom društvu, o njegovu gospodarstvu, politici ili kulturi.

Otkrivanje tradicije kao revitalizacija

Ambivalentno značenje pojma *tradicija* rezultat je svakodnevnne neodređenosti u njegovoj upotrebi. Tako će se jedanput tradicijom označivati nešto prošlo, nesuvremeno, prevladano, nešto što ne pripada današnjem vremenu; drugi put će se tradicija veličati kao potvrda vrijednosti nečega u današnjici. Prisutnost uporabe *tradicije* u oba navedena značenja izaziva potrebu preciziranja značenja pojma u ovom članku.

Prema Hrvatskom enciklopedijskom rječniku, *tradicija* se shvaća kao: 1. prenošenje znanja, spoznaja, vjerovanja, legendi, običaja, kulturnih vrijednosti itd. s generacije na generaciju, iz jedne epohe u drugu, bilo usmenom ili pismenom predajom, odgojem i drugim; 2. dugotrajno uspostavljan način mišljenja, ustaljeni običaji preuzeti iz ranijih razdoblja (Hrvatski enciklopedijski rječnik, 2002.:1341). Ovakvo prihvaćanje tradicije ujedno je i ograđivanje od negativnih, retrogradnih konotacija koje se vezuju uz *tradicionalizam* kao sklonost prenamaglašavanju vrijednosti tradicije i odbijanju svake novine.

Tradicija svakoga društva počiva na njegovu trajanju i, dakako, razvoju, što sugerira atribut starosti. Taj je atribut za tradiciju nekoga naroda od velike važnosti. Jer iz starosti se uvijek žele izvući određena prava. Tako npr. u politici najstarije demokracije, poput francuske ili američke, drže svojim pravom da drugima budu mentori u razvoju demokracije; u gospodarstvu najstarije i najbogatije liberalne ekonomije drže svojim pravom da globalizaciju oblikuju prema svojim mjerama, a to prenose i na sferu duhovnosti. Za one, pak, narode koji nemaju *starost demokracije i bogatstva* ostalo je široko područje *starosti tradicije*. Na tom se području može pokazati vlastito starosno pravo na poštivanje. Ovo se pravo osobito naglašavalo krajem dvadesetog stoljeća među malim narodima propalih socijalističkih država u Europi. Među njih, dakako, ulazi i hrvatski narod.

Srednjoeuropski identitet trebao je hrvatskom narodu biti ulazna viza u društvo odabranih, europski povlaštenih, dakle bogatih, društava.⁶ Taj se identitet nije mogao potvrditi standardom i bogatstvom građana, stanjem gospodarstva, a ni političkim utjecajem samostalne države. Kao jedino uporište srednjoeuropskog identiteta ostalo je upućivanje na tradiciju duhovne sfere, u kojoj se hrvatski narod uvijek pokazivao europskim. U takvu se naglašavanje europske tradicije išlo u širinu: od književnosti i umjetnosti (npr. M. Marulić i M. Držić na jugu, A. Kanižlić i M. P. Katančić na sjeveru), preko znanosti (primjeri F.

Vrančića i R. Boškovića), do vjerske razine (prevladavajuća prisutnost rimokatoličanstva u narodu) pokazivalo se da je hrvatski narod bio uključen u europske razvojne procese. Time je Hrvatska imala povijesno-kulturni identitet “graničnoga pojasa” Zapadne Europe te se kao ona koja pripada “zapadnokršćanskoj” srednjoj Europi razlikovala i odvajala od balkanske Europe (Gowan, 2002.:30).

Ovakav je pristup tradiciji *u funkciji potvrde pripadanja*, u funkciji argumentiranja da se Hrvatska ne samo zemljopisno, ne samo fizički nego i duhovno, kroz povijest, mora promatrati europski.

Za razliku od ovakve unificirajuće interpretacije tradicije, postoji i druga interpretacija – distingvirajuća. Kada je tradicija *u funkciji distinkcije* među socijalnim, geografskim ili religijskim skupinama, ona dobiva zadaću potvrde posebnosti određene skupine i, dakako, određene regije.

Obje ove funkcije tradicije valja imati na umu kada se govori o identitetu nekoga kraja, neke socijalne skupine. Jer, pripadati nekamo i biti poseban u odnosu na druge – nisu određena koja se isključuju, nego koja se dopunjuju. Za razumijevanje identiteta nekoga društva ili regije, reći će Cifrić, tradicija je nezaobilazna. Ona je stanovit korektiv u modernizacijskim procesima (Cifrić, 2002.:186).

Aktualni modernizacijski procesi kojima je otpočela tranzicija i transformacija hrvatskoga društva ne mogu odbaciti hipotezu tradicije. Modernizacija ne može biti bezobzirna utrka za razvitkom koja će ignorirati baštinjene kulturne, društvene, organizacijske, gospodarske i naseljske obrasce. Ona ne smije voditi gubljenju identiteta,⁷ već usklađivanju modernizacijskoga djelovanja s društvenom, kulturnom i gospodarskom baštinom (Štambuk, 2002.: 12–13). To je osobito važno imati u vidu kada je riječ o ruralnim područjima.

Slavonija i Baranja jest regija koja najviše baštini ruralnost, a time i obilježja seljačke kulture te tradicionalnu okrenutost stanovništva prema poljoprivredi. To se potvrđuje i shvaćanjem identiteta Slavonca i Baranjca izvan Slavonije i Baranje. Selo i seljaštvo, već smo naviknuti, indikatori su prepoznavanja Slavonije i Baranje u Hrvatskoj. U posljednjem desetljeću dodaju se i indikatori: nerazvijenost, besperspektivnost, siromaštvo, emigracijska zona i slično. Središnje je pitanje *koja se to baština ovih regija i kako uklapala u tranzicijski modernizacijski hod u Europu*.

Pogledamo li tradiciju poljodjelstva, nećemo uočiti modernizacijske pomake; pogledamo li organizaciju ruralnih područja, uočiti ćemo zamiruća sela, velike površine neobrađene zemlje; osluhnemo li duhovnost sela, steći ćemo dojam da se lokalni kolektivitet rastočio, da su rod-

binske, susjedske, tradicijske i vjerske veze vrlo tanke i već zamijenjene nekim hibridnim individualizmom borbe za preživljavanje. Ta nova slika ruralne Slavonije i Baranje kazuje da je nestao tradicionalni identitet ovih regija, da se stopio u egzistencijalnoj konfuziji koja ne ostavlja prostora poštivanju kulturne i gospodarske baštine.

Danas se selo sve više uzima kao prostor koji je ispao iz igre. Kao dominirajuće osobine seljaštva uzimaju se starost, manjak kompetencije za razvojne inovacije, snažna emigracijska sklonost, manjak poduzetničkoga samopouzdanja (Rogić, 2002.:346). Dakle, selo je ne samo tehničko-ekonomski nego i sociokulturno zaobiđeno. Najbolji su pokazatelji toga mladi na selu, koji čekaju prvu prihvatljivu priliku da odu. U takvim se okolnostima govor o značenju tradicije sela i seljaštva za Slavoniju i Baranju može prihvatiti jedino kao oživljavanje memorije, a što ostaje na razini kulturno-umjetničkih aktivnosti koje mogu udovoljiti samo turističkim zabavnim programima. Na temelju iznesenoga ne može se govoriti o revitalizaciji ovih regija.

Otkrivanje tradicije u funkciji revitalizacije traži, pak, drugačiji pristup. Prije svega, to prelazi okvire lokalnosti i značenje hobija. To je projekt koji traži državnu potporu i interdisciplinarno uključivanje stručnjaka. U procesu ruralne obnove, upozorava Rogić, država se može aktivirati na pet razina: kao *posjednik* velikih poljoprivrednih površina može biti glavni pokretač različitih aktivnosti; kao *normativna i institucionalna adresa* koja širi mreže poticaja i povlastica akterima u procesu obnove; država može biti i *oblikovatelj socijalne i tehničke infrastrukture* te time jamčiti kakvoću usluga i sigurnosti na ruralnim područjima; ona može biti i *posrednik u koncentraciji profesionalnih elita* na ruralnom području; isto tako, država može biti i *jamac razvojnih saveza* različitih sudionika koji se sklapaju u interesu ruralnoga područja (Rogić, 2002.:249). Pritom se ne smije zaobići značenje baštinjene tradicije ruralnosti i poljodjelstva, kako se ne bi doveo u pitanje identitet ovoga podneblja.

Revitalizacija tradicije i modernizacija

Hrvatsko društvo već dugo nosi atribut tranzicijskoga. Pri tome se podrazumijeva sva složenost transformacije gospodarstva, politike i svijesti u smjeru neoliberalnoga kapitalizma. Sukladno tomu, tranzicija je na djelu kao modernizacija. Modernizacija se, međutim, različito provodi, ali i doživljava, i to kako u različitim djelatnostima, tako i u različitim socijalnim skupinama, pa i regijama. Ona je za

Slavoniju i Baranju u prvom redu usmjerena prema poljoprivredi i ruralnom ambijentu. Dok je socijalistička modernizacija poljoprivredu okretala kombinatima, a selo napućivala polutanima (seljaci radnici), tranzicijska je modernizacija ponovo individualizirala poljoprivredu i rastoćila kombinata, ali je zasebno pitanje koliko može napućiti sela poljoprivrednicima. U svom pokušaju takva je modernizacija *destruktivno-konstruktivna*. Ona je destruktivna glede neprihvatanja utjecaja i učinaka socijalističke modernizacije, ali želi biti konstruktivna u naporu oko oživljavanja obiteljskoga gospodarstva, poticanja tržišne proizvodnje, modernizacije opreme i slično. Željela bi biti konstruktivna i na populacijskoj razini, no taj se trend pomlađivanja seoskoga stanovništva može osjetiti tek kao posljedica uspjeha tehničko-organizacijskih pomaka.

Dakle, modernizacija ruralnih prostora ne svodi se samo na unapređivanje tehnike i stvaranje pretpostavki tržišne proizvodne orijentacije. Ona se odnosi i na duhovnost ovih područja. Duhovnost se, prije svega, prepoznaje u ruralnoj tradiciji, koja se pokazuje u običajima rada i dokolice, isprepletenosti vjerskoga i svjetovnoga.⁸ Stoga u govoru o modernizacijskim procesima treba utvrditi dvije razine: *tehničko-organizacijsku i sociokulturnu*.

Dok se za prvu razinu kao argument uspješnoga ili manje uspješnoga provođenja uvijek uzimaju materijalni pokazatelji (novac, stanje tehničke opremljenosti, stanje gospodarskoga potencijala i slično), za sociokulturnu razinu govor o modernizaciji vrlo je često načelan. Tako se kao pokazatelji modernizacije na ovoj razini za vitalnost sela uzimaju ne baš povoljni indikatori, poput deruralizacije i suburbanizacije, deagrarizacije, suprotstavljenosti prirodi, individualizma, i nešto povoljniji, kao širenje obrazovanja, upotreba interneta, mobilnost seoske populacije (Šundalić, 2002.:210). Dakle, proturječje koje donosi modernizacija u ruralnim prostorima tiče se u prvom redu sociokulturne razine.

Aporija pred kojom se nalaze kreatori koncepcije modernizacije sela i poljoprivrede, već spomenuta na početku ovoga rada, jest u pitanju *kako izbjeći da se revitalizacijom ne iznevjeri živa tradicija ovoga kraja, a da ne dođe do retradicionalizacije* (koja isključuje modernizaciju).

Odgovor treba potražiti u shvaćanju revitalizacije i u očekivanjima od revitalizacije sela i poljoprivrede. Revitalizacija ne znači vraćanje sela autarkičnom gospodarenju, ona ne znači popularizaciju kulturnih obrazaca seoskoga života predmodernih zajednica. Revitalizacija čak ne treba voditi ni povećanju broja seoskoga stanovništva. Nju treba shvaćati drugačije. *Ona je zaokret u vrednovanju socijalnih*

vrednota. Taj se zaokret mora dogoditi u više smjerova, na koje možemo upozoriti nekim pitanjima koja opisuju aktualno stanje.

Kao prvo, je li selo socijalni prostor koji je predodređen za slabije obrazovanu populaciju koja ima uži krug potreba – bilo profesionalnih, bilo dokoličarskih?

Drugo, isplati li se selo opremiti infrastrukturno (ceste, kanalizacija, vodovod, telefon, plinovod, škole, knjižnice, kina i sl.), kako bi se uvjetima života približilo gradu, jer seoska se populacija prorjeđuje, senilizira, osiromašuje i slično?

Treće, ako je selo u gospodarskom smislu prostor poljoprivredne djelatnosti, pa se seosko stanovništvo identificira kao poljoprivredno (seljačko), što je s nepoljoprivrednicima na selu, a njih je sve više u omjeru s aktivnim poljoprivrednim stanovništvom, jesu li oni osuđenici na pasivno prihvaćanje sudbine sela kao takvog?

Četvrto, premda ne treba nikomu dokazivati da je hrana pretpostavka održavanja života, a ona se proizvodi ne na pokretnim trakama, u laboratorijima i kabinetima, već doslovno na njivama, kako to da je u sociokulturnom obrascu mnogo vrednija proizvodnja automobila, kompjutera, kamera... od proizvodnje krumpira, pšenice, kukuruza...?

Peto, na kraju upitajmo se kako to da u ovakvu sociokulturnom obrascu razvoja grad dobiva prioritet pred selom, a urbani parazitizam nad prirodom pred ruralnom simbiozom s prirodom?

Promjene u navedenih pet problematičnih točaka (dakako da ih ima još!) značile bi početak mijenjanja sociokulturnoga obrasca,⁹ čime bi se počele stvarati pretpostavke za istinsku revitalizaciju sela. *Takva bi revitalizacija bila i modernizacija*, koja ni u kojem slučaju ne bi bila u proturječju s baštinjenom tradicijom, niti bi tradiciji sela i seljaštva prijetila opasnost od zaborava i gubljenja identiteta.

Ako je to naša želja te ako postoji i politička volja oko usmjeravanja sredstava za takav razvoj ruralnih područja, pitanje koje se neizbježno postavlja tiče se globalnog ambijenta. Naime, može li se takva modernizacija očekivati, s jedne strane, zbog globalnih trendova postmodernizacije, a, s druge, zbog promicanja neoliberalne orijentacije kojom se središnja obilježja tradicije ignoriraju?

Zaključak: razvojni sklad kao izlaz

Tradicionalna je bliskost u zajednici nestala – bilo kao bliskost odnosa u obitelji, među susjedima, bilo kao bliskost propisana običajima i vjerom. Nju je potisnula “moderna

bliskost” koju obilježavaju odnosi što se u posljednjih 200 godina vezuju uz urbanizaciju, anomiju, birokratizaciju, prilagođivanje, kontrolu i individualizam. Još dalje ide “post-moderna bliskost” novoga visokotehničkog i globalnog društva, koja se gradi na individualizmu i pluralizmu (Plummer, 2000.:434–437).¹⁰ Takve se okolnosti nameću kao okruženje koje ujedno postaje uvjet razvoja. U tom smislu revitalizaciju treba shvaćati isključivo kao razvoj (modernizacija, a ne retradicionalizacija).

Može li se takav razvoj selektivno primjenjivati, tako da se prihvati tehnička strana koja je put u visokotehnički globalni svijet, a da se zaobiđe duboka sociokulturna transformacija? To je pitanje koje upozorava na to da je i prema modernizaciji, kao i prema tradiciji (o čemu piše u 3. poglavlju), odnos ambivalentan: *tehnološki da* postmodernitetu, *socio-kulturno ne* njegovu individualizmu i pluralizmu; globalna tehnologija da, ali ne po cijenu kulturnoga brisanja, tj. neprepoznatljivosti tradicije i gubljenja identiteta.

Svakodnevnica nam, međutim, svjedoči da je, kada je riječ o selu, na sceni nešto drugačiji pristup modernizaciji. Prije svega, riječ je o profitabilnom traganju za tradicijom i identitetom. “Industrija na zemlji” i “turistička industrija” jesu česti obrasci koncepta revitalizacije (Rogić, 2002.: 358) kojima se unificira shvaćanje proizvodnje i proizvoda, rada i radnika, a sve pred postavljenim ciljem tržišnoga nadmetanja. Posljedica je toga i gubitak osjećaja za posebnost sela u odnosu na grad, poljoprivrede u odnosu na druge “proizvodne” djelatnosti. Selo sve manje nastanjuju čisti poljoprivrednici (nekadašnji seljaci koji su “podlegli” modernizaciji), poljoprivreda je sve manje dominantna djelatnost aktivnoga seoskog stanovništva. Nekadašnja autohtona seoska populacija danas je postala vrlo pokretna, profesionalno šarolika i otvorena prema skorojevićima. Time je urbani model otvorenosti uhvatio korijene i na selu. Njega je pratio i odgovarajući odnos prema prirodi.

Grad je usadio svojim žiteljima *nemar za prirodu*, jer im je nudio kultiviranu sredinu koja im je pružala zadovoljenje radnih i dokoličarskih potreba. Selo je iz takve modernizacije grada izvuklo kompleks zaostalosti zbog svoje ovisnosti o prirodi. Iz odnosa podređenosti prirodi prijeći u odnos podređivanja prirode – postavljalo se kao civilizacijski imperativ selu. To je poticalo širenje predrasuda o selu kao socijalno nižoj destinaciji, o gradu koji pruža brojne mogućnosti napredovanja, bogaćenja, lagodna življenja i dr.

Ovakvo je shvaćanje modernizacije oduzelo selu ulogu nositelja gospodarskoga razvitka u državi. Čak se selo i seosko stanovništvo osuđuju zbog nerazvijenosti i siro-

maštva, jer postaju teret prosperitetnijem gradu i profitabilnijoj industriji. Stoga je očekivana posljedica napuštanje poljoprivrede i odlazak značajnoga dijela aktivnoga mladež stanovništva sa sela. Narušena je i obrazovna i spolna struktura seoske populacije.

Sve su se te promjene osobito negativno odrazile na Slavoniju i Baranju, regije čije je većinsko stanovništvo bilo seosko, a glavna im je djelatnost bila poljoprivreda. Slavonija je doživjela socijalističku industrijalizaciju izgradnjom ljevaonica i teške industrije, širenjem poljoprivrednih kombinata i degradiranjem sela i njegova stanovništva. Tako Slavonija s Baranjom, čije je većinsko stanovništvo seosko, postaje regija koja manje pruža i u kojoj ostaje manje ambiciozna populacija.

Umjesto da se promijeni takav sociokulturni sklop te se učini zaokret u vrednovanju sela i poljoprivrede, u subvencioniranju svih aktivnosti vezanih uz ruralni prostor, on se i dalje pasivizira. Selo ne smije biti razvojno ocijenjeno kao socijalni prostor koji "manje košta", prostor u koji se ne treba ulagati zbog njegove neprivlačnosti i ispražnjenosti. No, isto tako, selo se ne treba industrijalizirati pošto-poto. Što mu onda preostaje?

Druga modernizacija ili postmoderna nastoji čovjeka okrenuti, s jedne strane, njegovoj prošlosti i tradiciji, a, s druge, prirodi. Pri tome se događa i zamjena prioriteta: simbolično ispred materijalnoga, društvena racionalnost ispred ekonomske, ekološke i humane vrijednosti ispred gole ekonomske efikasnosti. Na tome građena nova su-trašnjica ide u smjeru zagovaranja *kulture održiva razvitka*. To je razvitak koji želi što manje opterećivati fondove prirodnih resursa, infrastruktura i naseljenoga prostora, koji zagovara širenje obrazovanja, znanosti i umjetnosti kao čvrste podloge za podizanje vrijednosti rada i komunikacije među ljudima (Katunarić, 2001.:139). Takav zaokret u prvi plan stavlja simbolički kapital (znanje) i oživljava socijalni kapital (povjerenje u razumljivoj komunikaciji).¹¹ Time postaje *nebitno gdje se što događa, bitno je što se događa*. Razvoj, po toj koncepciji, nije više podijeljen na razvoj grada i razvoj sela, na razvoj industrije i razvoj poljoprivrede, na razvoj znanosti i razvoj tehnologije. Svi su ti "razvoji" jedan razvoj koji je upravo i moguć kao usklađenost i međuovisnost svih dijelova. Postmodernizacijski je globalni trend upravo svojevrsan spas za društva poput našega kako bi se lakše usmjerila zakašnjela modernizacija.

Na takvoj se spoznaji može inicirati modernizacija i revitalizacija sela, a da se ne upadne u proturječje i da se izbjegnu moguće ambivalencije.¹² Jer iz rečenoga se vidi da modernizacija može podržati revitaliziranje ruralne tradi-

cije (što nije retradicionalizacija sela!), a da time sebe ne negira. Isto je tako i s ruralnom tradicijom: nema opasnosti od gubljenja identiteta time što se moderniziraju uvjeti proizvodnje i seoskog ambijenta. Dakle, riječ je o paralelnim procesima koji tek ako se istodobno događaju mogu imati razvojne učinke. Ruralna regija, kakva je Slavonija s Baranjom, svoj razvoj treba graditi na takvoj koncepciji paralelne modernizacije i revitalizacije seoske tradicije. Time će u dobroj mjeri zakoračiti i u drugu modernizaciju.

Ako sve spomenuto i nespomenuto u cijelosti ovisi samo o političkoj volji, tada postojeće stanje u Slavoniji i Baranji govori o politički nerazumijevanja ili, pak, o širem kontekstu (globalnim prilikama) koji je usporio razvojne pomake te učinio Slavoniju i Baranju siromašnom i neperspektivnom regijom.

BILJEŠKE

- ¹ J. Županov navodi četiri područja negativnih obilježja što je učinila nova upravljačka elita u proteklom desetljeću: 1. *dezindustrijalizacija zemlje* (model prazne ljuštore, tj. poduzeća samo formalno egzistiraju, nema tržišta ni plaća...), 2. *retradicionalizacija društva* (desekularizacija i nacionalna homogenizacija), 3. *descijentizacija* (znanost je i dalje shvaćena kao oblik potrošnje, a ne kao pokretačka snaga razvoja), 4. *neracionalna administracija* (birokratska regresija javne administracije). (Županov, 2001.:22-29)
- ² H. Mendras ističe ključna obilježja seljačkoga društva: podređenost čovjeka prostranstvu prirode, isprepletenost uloga (porodičnih i ekonomskih), suprotstavljanje prodirućim elementima globalnoga društva (industrijalizacije i urbanizacije). (Mendras, 1966.:332-349)
- ³ Naslijeđena struktura poljoprivrede 1991. pokazuje da je prosječna veličina privatnoga posjeda bila 2,94 ha, a društvenoga (oko 400 kombinata) 1.160 ha (Pregled stanja i strategija..., 1995.:92).
- ⁴ Ovomu je dobra potvrda pristupanje Hrvatske WTO-u i loše posljedice za Hrvatsku još uvijek niskoproduktivnu i skupu proizvodnju, posebice poljoprivrednu.
- ⁵ Ovo se može pravdati nepostojanjem građanske tradicije i brzoga usmjeravanja na neoliberalne vrijednosti poput individualne autonomije, racionalnoga novatorstva, aktivizma i samodiscipline, što Berger uzima kao pretpostavke uspješnoga razvoja kapitalizma. (P. Berger, 1995.:136)
- ⁶ Poslije 1990. Istočna Europa promatrana je kao nejedinstven spoj pet regija: 1. *granični pojas* (uz Zapadnu Europu): Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Slovenija i Hrvatska; 2. *Jugoistočna Europa i zapadni Balkan*: Rumunjska, Bugarska, Albanija, Makedonija, Bosna i Hercegovina te Jugoslavija; 3. *Baltička regija*: baltičke zemlje i Kalinjingrad; 4. *Zapadna granica informacijskoga sustava* (CIS): Rusija, Ukrajina, Belarus (Bjelorusija), Moldova; 5. *Kavkaz*: Armenija, Gruzija i Azerbaidžan. Uvučenost u rat s balkanskim zemljama promijenio je Hrvatskoj gospodarski, politički i strateški profil u odnosu na ostale zemlje graničnoga pojasa te se ona sve češće smješta u Jugoistočnu Europu i zapadni Balkan. (Gowan, 2002.:29-30)
- ⁷ Opasnost od "identitetskoga konvertitstva" danas je realnost brojnih društava koja se prilagođuju matrici interesa najmoćnijih i time sebe

dovode u opasnost da izgube vlastite povijesne osobnosti. (Cifrić, 2002.:22)

- ⁸ Selo kao zajednica tradicionalno se na ovim prostorima potvrđivalo životom u zadruzi, ulogom susjedstva, pridržavanjem običaja, pučkom i institucionalnom pobožnošću, odvajanjem radnih dana od svetaca i slično (vidi Šundalić, 1998.:45–49).
- ⁹ Premda hrvatsko društvo nije na razini postmoderniteta, gdje je središnja tema zaokret od ekonomske sfere prema kulturnoj, od problema moći, vlasništva i raspodjele na probleme kulturne potrošnje (O'Neill, 1999.:76–77), ono ne smije izbjegavati vlastitu sudbinu u tom pogledu. Stoga je razvidno da i revitalizacija sela kao modernizacija mora završiti u postmodernom vrednovanju kulture i, ponajviše, prirode.
- ¹⁰ Novo vrijeme obilježavaju nove teme. Plummer ih prikazuje kao: *nova obitelj* (razvodi, samohrane majke, ponovne ženidbe, gay-partnersvo, samski život), *nove reproduktivne tehnologije* (majke surogati, doniranje jajnih stanica, izvanmaternično začeće, raširena kontracepcija...), *nove tehnologije tijela* (silikonski implantati, srčane premosnice, genetički inženjering...), *nova seksualnost* (neproaktivna, nepenetrativna, nereproduktivna, siguran seks, telefonski seks...), *zlouporabe seksa* (prostitucija djece i odraslih), *novi spolovi* (novi čovjek, post-feministička žena, biseksualizam...), *nova vrsta ljudi i problema* (razgovori o industriji samopomoći, seksualni nadomjesci, ljudi koji boluju od AIDS-a...). (Plummer, 2000.:433)
- ¹¹ U devedesetim godinama prošloga stoljeća globalno je prisutan prijelaz sa staroga tipa vođenja i upravljanja u poduzećima na novi tip. Iz "doba strojeva", koje je obilježeno hijerarhijom, kontrolom i birokracijom, prelazi se u "doba informacija", koje se odlikuje umreženošću, labavošću (fleksibilnošću) i stvaranjem znanja. Za uspješnost ovoga prijelaza važnu ulogu ima razvijanje povjerenja i uključivanje svih razina u upravljanje. (Collins, Devanna, 2002.:197)
- ¹² Sličnost ove upitne ambivalentnosti možemo naći u povijesti odnosa paralelnih procesa sekularizacije i revitalizacije religije. Crkva je na II. vatikanskom koncilu pokazala da se ovi procesi ne isključuju. Naprotiv, sekularizirane prilike postavile su zahtjev da se Crkva drugačije postavi prema posvjetovljenom svijetu, a da time ne dovede u pitanje svoj identitet nadnaravnoga poslanja (Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu, 1986.).

LITERATURA

- Beck, U. (2001.): *Pronalaženje političkoga, Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb, Jesenski & Turk.
- Berger, P. L. (1995.): *Kapitalistička revolucija*, Zagreb, Naprijed.
- Cifrić, I. (2002.): *Okoliš i održivi razvoj - Ugroženost okoliša i estetika krajovalika*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. (1999.): Globalizacija i ruralni razvoj, Zagreb, *Sociologija sela* 37, br. 4, str. 387–405.
- Collins, E. G. C., Devanna, M. A. (2002.): *Izazovi menadžmenta u XXI. stoljeću*, Zagreb, MATE.
- Gowan, P. (2002.): The EU and Easter Europe: Diversity Without Unity?, u: Farrel, M., Fella, S., Newman, M. (ur.), *European Integration in the 21st Century*, London, SAGE Publications, str. 29–49.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik (2002.), Zagreb, Novi liber.

- Katunarić, V. (2001.): Nove elite, nacionalni konsenzus i razvoj, u: Čengić, D., Rogić, I. (ur.), *Upravljačke elite i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 117-144.
- Mendras, H. (1966.): Sociologija seoske sredine, u: Gurwitch, G., *Sociologija*, Zagreb, Naprijed, str. 332-349.
- Mirković, M. (1979.): *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb, Informator.
- O'Neill, J. (1999.): Economy, Equality and Recognition, u: Ray, L., Sayer, A. (ur.), *Culture and Economy After the Cultural Turn*, London, SAGE Publications, str. 76-92.
- Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu (1986.): Drugi vatikanski koncil - Dokumenti, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Plummer, K. (2000.): Intimate Choices, u: Browning, G., Halch, A., Webster, F. (ur.), *Understanding Contemporary Society*, London, SAGE Publications, str. 432-444.
- Pregled stanja i strategija razvitka poljoprivrede u RH (1995.): Zagreb, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva.
- Rogić, I. (2002.): Razvojni sudionici hrvatskog sela i njihove strategije, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza*, Zagreb, Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 333-360.
- Štambuk, M. (2002.): Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza*, Zagreb, Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 9-28.
- Šundalić, A. (2002.): Evolucija seljačkog posjeda i njezin utjecaj na seoski okoliš, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza*, Zagreb, Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 197-219.
- Šundalić, A. (1999.): Selo kao zajednica - doprinos izučavanju Josipa Lovretića, u zborniku: Josip Lovretić - prilozi sa znanstvenog kolokvija 1998, Drenovci, Hrašće, str. 45-49.
- Tomašić, D. (1997.): *Društveni razvitak Hrvata*, Zagreb, HSD - Naklada Jesenski i Turk.
- Županov, J. (2001.): Industrijalizirajuća i dezindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća, u: Čengić, D., Rogić, I. (ur.), *Upravljačke elite i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 11-36.

Vlado
ŠAKIĆ

Marina
PERKOVIĆ

Davor
MARINIĆ

NEKI ASPEKTI
SOCIJALNOG
IDENTITETA
SLAVONACA I
BARANJACA

Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća istraživanja socijalnog identiteta i oblikovanje teorija socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979., prema Abrams i Hogg, 1990.) pripadala su prevladavajućim istraživanjima u socijalnoj psihologiji. Primjena ovih teorija na ljudske skupine oblikovane prema različitim kriterijima omogućuje analizu psihosocijalnih karakteristika pripadnika tih skupina te njihovu socijalnu usporedbu. Međutim, analogna istraživanja o socijalnom identitetu postoje mnogo dulje u okviru sociologije i antropologije, najčešće pod nazivom *socijalni mentalitet*, ili pak u filozofiji razmatranja o posebnostima pojedinih ljudskih skupina (Šakić, 2001.). Teorija socijalnog identiteta naslanja se dijelom i na *teoriju socijalne usporedbe* (Festinger, 1954., prema Abrams i Hogg, 1990.), koja čini teorijsku prethodnicu teorijama socijalnog identiteta, a koja drži da imamo određeni “nagon” (poriv) za usporedbom s pojedincima koji su slični nama ili malo bolji od nas na određenim stereotipno vrijednim i važnim dimenzijama, što omogućuje *samoprocjenjivanje*, koje je motivacijska osnova diferencijacije socijalnih skupina. Prema tome, osnovna pitanja na koje te teorije nude odgovor jesu: *Tko smo? Po čemu se razlikujemo? Kojim skupinama pripadamo? Kako sami sebe doživljavamo?* Jednostavno rečeno, središnja ideja teorija socijalnog identiteta svodi se pod natpis na delfijskom hramu: “Upoznaj samoga sebe”.

Turner (1985.) u svojim je nastojanjima za objašnjavanje *psihološkoga pristupa* identitetu (posebnosti i osobine pojedinaca) i *sociološkoga pristupa* identitetu (skupne pripadnosti) razvio *teoriju samokategorizacije*, gdje razlikuje tri razine socijalnoga samoodređenja:

- a) *nadržazina*, na kojoj se pojedinci samoodređuju kao ljudska bića; *ljudski identitet* temelji se na usporedbi s drugim živim vrstama na zemlji
- b) *međurazina*, na kojoj se pojedinci samoodređuju kao pripadnici skupina po načelu unutargrupne sličnosti i

međugrupne različitosti; *socijalni identitet* temelji se na međugrupnim usporedbama unutar ljudskog roda

c) *podrazina*, na kojoj se pojedinac uspoređuje kao posebno i jedinstveno biće; *osobni identitet* temelji se na unutargrupnoj usporedbi.

Prema Tajfelu (1981.), *socijalna kategorizacija* jest proces svrstavanja socijalnih objekata ili događaja u grupe ekvivalentne po individualnim akcijama, namjerama i sustavu vrednota. Drugim riječima, socijalna kategorizacija predstavlja tendenciju ljudi da unose smisao u svijet oko sebe, formirajući smislene kategorije ili grupe pojedinaca. Iz perspektive socijalnog identiteta, socijalna se kategorizacija može smatrati sustavom orijentacije koji omogućuje definiranje položaja pojedinca u društvu.

Tajfel i Turner (1986.) reformulirali su odnos između egocentrizma i etnocentrizma u terminima *individualnog i socijalnog identiteta*. Osobni se identitet odnosi na koncept o sebi, definiran na osnovi interpersonalnih odnosa, a socijalni se identitet odnosi na koncept o sebi, stvoren na osnovi članstva u socijalnoj kategoriji ili skupini. Iako i individualni i socijalni identitet predstavljaju dio koncepta o sebi, prema Tajfelu oni su međusobno isključivi stupnjevi definiranja sebe.

U ovom je radu pozornost usmjerena na neke aspekte socijalnog identiteta koji pripadaju međurazini samodređenja, prema teoriji samokategorizacije. Ti će se aspekti imenovati *regionalnom pripadnošću, privrženošću, ponosom i stavovima prema došljacima*. Svi su definirani operacionalno, to jest skupinom varijabli indikatora. Na temelju takve analize, sukladno teorijama socijalnog identiteta (SIT teorijama), moguće su empirijske analize i identitetske usporedbe pojedinaca unutar regionalne skupine i regionalne skupine s drugim sličnim skupinama. To znači da istraživanje omogućuje analizu regionalnih stereotipa te stereotipa povezanih s doživljavanjem pripadnika drugih sličnih skupina.

TEMELJNI CILJ ISTRAŽIVANJA

Istraživanjem su obuhvaćene određene kategorije socijalnog identiteta stanovnika Slavonije i Baranje te sociodemografska i socioekonomska obilježja ispitanog uzorka. Stoga se problem istraživanja može definirati ovako:

- *Na temelju skupova varijabli, kojima su operacionalno definirane kategorije socijalnog identiteta - regionalna pripadnost, privrženost, ponos i stavovi prema došljacima - analizirat će se odnos tih identitetskih kategorija sa sociodemografskim i socioekonomskim obilježjima u odabranom uzorku stanovnika Slavonije i Baranje.*

Nezavisne varijable

Sociodemografska obilježja definirana su varijablama *spola, dobi, regionalne pripadnosti, narodnosti, vjeroispovijedi i obrazovanja*.

Socioekonomski status definiran je varijablom *samoprocijenjenoga životnog standarda u odnosu na regionalni prosjek*.

Zavisne varijable

Socijalni identitet definiran je varijablama *privrženosti, pripadnosti, ponosa i stavova prema došljacima*.

Uzorak

Da bi se postigao temeljni cilj istraživanja, provedeno je terensko istraživanje na *trokoračnom probabilističkom uzorku* građana Slavonije i Baranje. Ispitanici zastupljeni u uzorku potječu iz pet županija slavonske regije (Osječko-baranjska, Brodsko-posavska, Požeško-slavonska, Vukovarsko-srijemska i Virovitičko-podravska).

U prvom koraku definiran je *probabilistički uzorak lokacija anketiranja unutar svake od pet županija*. U konačni je uzorak uvršteno trinaest lokacija, koje smo prema gustoći naseljenosti podijelili na četiri skupine:

- a) veliki grad: Osijek
- b) srednje veliki gradovi: Slavonski Brod, Vinkovci i Vukovar
- c) srednji srednji gradovi: Požega, Đakovo, Beli Manastir
- d) manja mjesta: Darda, Orahovica, Pleternica

U drugom je koraku odabrana *početna adresa (točka) na svakoj lokaciji* s koje je anketiranje otpočinjalo. Anketari su nakon svake realizirane ankete preskakali četiri kućna broja te pokušavali obaviti anketiranje u petom kućanstvu. Isto je pravilo vrijedilo za zgrade, tj. anketari su nakon svake realizirane ankete preskakali četiri stana. Nakon anketiranja u jednoj ulici, anketari su nastavljali anketiranje u prvoj ulici desno po istom načelu. Broj kućanstava u kojima je obavljeno istraživanje na svakoj lokaciji ujednačen je u odnosu na ukupan broj stanovnika pojedine lokacije i ukupan planirani uzorak.

U trećem je koraku, unutar odabranoga kućanstva, odabiran *jedan ispitanik stariji od 15 godina*. Za izbor ispitanika unutar kućanstva primijenjena je Throldal-Carterova

Vlado Šakić, Marina Perković,
Davor Marinić
**Neki aspekti socijalnog
identiteta Slavonaca i
Baranjaca**

metoda (postupak slučajnog izbora ispitanika kojim se uravnotežuju spol i dob).

Ukupno je anketirano 390 ispitanika. Veličine planiranog i realiziranog uzorka prikazane su u Tablici 1. i 2.

Tablica 1.
Planirani uzorak

PLANIRANI UZORAK						
KATEGORIJA	GRAD	MLADI (15-30)	SREDNJA DOB (31-50)	STARIJI (više od 50)	BROJ ISPITANIKA	UKUPNO
Veliki grad	OSIJEK	45	40	35	120	120
Veliki srednji gradovi	SL. BROD	30	25	22	77	160
	VINKOVCI	25	10	9	44	
	VUKOVAR	25	8	6	39	
Srednji srednji gradovi	POŽEGA	10	8	6	24	60
	ĐAKOVO	10	8	6	24	
	B. MANASTIR	5	5	2	12	
Manja mjesta	DARDA	0	18	7	25	60
	ORAHOVICA	0	16	5	21	
	PLETERNICA	0	12	2	14	
UKUPNO		150	150	100	400	

Tablica 2.
Ostvareni uzorak

OSTVARENI UZORAK						
KATEGORIJA	GRAD	MLADI (15-30)	SREDNJA DOB (31-50)	STARIJI (više od 50)	BROJ ISPITANIKA	UKUPNO
Veliki grad	OSIJEK	67	30	28	125	125
Veliki srednji gradovi	SL. BROD	30	25	22	77	161
	VINKOVCI	27	9	9	45	
	VUKOVAR	25	8	6	39	
Srednji srednji gradovi	POŽEGA	1	8	6	15	48
	ĐAKOVO	10	8	6	24	
	B. MANASTIR	3	4	2	9	
Manja mjesta	DARDA	2	18	5	25	56
	ORAHOVICA	1	15	5	21	
	PLETERNICA	0	8	2	10	
UKUPNO		166	133	91	390	

Navedene karakteristike uzorka, s obzirom na pristup njegovu izboru i visoko preklapanje planiranog i ostvarenog uzorka, čine ga dovoljno reprezentativnim da odgovori na temeljni cilj istraživanja.

Vlado Šakić, Marina Perković,
Davor Marinić
**Neki aspekti socijalnog
identiteta Slavonaca i
Baranjaca**

Metoda prikupljanja podataka

Istraživanje je provedeno *metodom usmenog anketiranja u kućanstvima* od 15. kolovoza do 15. rujna 2002. godine. Upitnik se sastojao od 34 pitanja, otvorenog i zatvorenog tipa. Razgovor unutar jednoga kućanstva trajao je od 30 do 60 minuta. Istraživanje je provelo 6 stručno osposobljenih anketara.

REZULTATI I INTERPRETACIJA

Sociodemografska obilježja ispitanika

U Tablici 3. prikazana su sociodemografska obilježja ispitanika koja će poslužiti kao nezavisne varijable za analizu navedenih kategorija socijalnog identiteta.

Tablica 3.
Sociodemografska obilježja
ispitanika

SOCIODEMOGRAFSKA OBILJEŽJA ISPITANIKA (N = 390)		f	%
SPOL	MUŠKI	181	46,4
	ŽENSKI	209	53,6
DOB	MLADI (15-30)	166	42,6
	SREDNJA DOB (31-50)	133	34,1
	STARIJI (više od 50)	91	23,3
REGIONALNA PRIPADNOST	SLAVONAC	276	70,8
	BARANJAC	28	7,2
	OSTALI	86	22
NARODNOST	HRVAT	341	87,4
	SRBIN	27	6,9
	OSTALI	22	5,7
VJEROISPOVIJED	RIMOKATOLIK	335	85,9
	PRAVOSLAVAC	27	6,9
	OSTALI	28	7,2
OBRAZOVANJE	BEZ ŠKOLE ILI (NE) ZAVRŠENA OSNOVNA ŠKOLA	133	34,1
	SREDNJA ŠKOLA	178	45,6
	VIŠA ŠKOLA ILI FAKULTET	79	20,3

Uvid u Tablicu 3. otkriva regionalni profil ispitanika s obzirom na uobičajena sociodemografska obilježja. Uočava se da je proporcionalna zastupljenost muških i ženskih ispitanika vrlo bliska stvarnoj zastupljenosti u hrvatskoj populaciji, a dobne su skupine također raspodijeljene slično njihovoj raspodjeli u populaciji iznad 15 godina.

Regionalna je pripadnost prevladavajuće slavonska, dok je baranjska i kategorija ostalih pripadnosti (došljačka populacija) osjetno slabije zastupljena, što zahtijeva oprez u kompleksnijim statističkim analizama i zaključivanju.

Isto se odnosi i na kategorije narodnosti i vjeroispovijedi, u kojima očekivano prevladavaju Hrvati i rimokatolici.

Socioekonomski status ispitanika

Tablica 4.
Socioekonomski status
ispitanika

Indikator socioekonomskoga statusa	f	%
Ispod prosjeka	98	25,1
Prosječno	159	40,8
Više od prosjeka	66	16,9
Ne mogu ocijeniti	67	17,2
Ukupno	390	100

Iz predočene tablice uočljivo je da veliku većinu čine ispitanici koji svoj životni standard procjenjuju prosječnim ili nižim od prosjeka, dok je manji broj onih koji ga procjenjuju višim od prosjeka. Raspodjela ispitanika, međutim, dopušta kompleksnije statističke analize i zaključivanja.

Socijalni identitet

U radu se analiziraju, kao što je navedeno, aspekti socijalnog identiteta: *pripadnost, privrženost i ponos u odnosu na regiju te stavovi prema došljacima.*

U Tablicama 5. i 6. prikazana je raspodjela rezultata s obzirom na aspekte *pripadnosti – obilježja koja opisuju pravoga Slavonca/Baranjsca i osobnu identifikaciju prema kriteriju domaćin/došljak.*

Tablica 5.
Pripadnost s obzirom na
obilježja pravoga
Slavonca/Baranjsca

	Nevažno		Važno		Ne mogu ocijeniti	
	f	%	f	%	f	%
Roditi se u Slavoniji/Baranji	118	30,2	261	67	11	2,8
Najveći dio života živjeti u S/B	74	19	308	79	8	2,1
Govoriti lokalnim narječjem	138	35,4	230	59	22	5,6
Poštivati lokalnu tradiciju i običaje	50	12,8	324	83,1	16	4,1
Imati najveći broj rodnika u S/B	182	46,7	193	49,5	15	3,8
Raditi na poboljšanju regionalnih prilika	72	18,4	295	75,7	23	5,9

Uvid u tablicu otkriva da se kao najvažnija obilježja regionalne pripadnosti cijene poštivanje lokalnih tradicija i običaja, dugotrajno življenje u regiji i rad za regionalnu dobrobit. Zanimljivo je da se puko rođenje u regiji manje vrednuje od dugotrajna života, a lokalno se narjeđe i veći broj rođaka relativno najmanje vrednuje. To upućuje na zaključak najveće otvorenosti stanovnika regije prema onima koji prihvate zatečene vrijednosti i običaje te rade za opći boljitak regije.

Smatrate li sebe:	f	%
Domaćim	343	87,9
Došljakom	18	4,6
Ne mogu ocijeniti	29	7,5
Ukupno	390	100

Tablica 6.

Pripadnost s obzirom na osobnu identifikaciju

U odnosu na aspekt pripadnosti domaćin/došljak, vidi se da se golema većina osjeća domaćima, a oni koji ne mogu procijeniti nešto su brojniji od onih koji se osjećaju došljacima.

U Tablicama 7., 8. i 9. prikazana je raspodjela rezultata s obzirom na aspekte *privrženosti - privrženost s obzirom na razine socijalnoga samoodređenja, privrženost utemeljenu na regionalnim usporedbama te privrženost utemeljenu na namjeri daljnje življenja u regiji (osobnog i potomstva).*

	Nije privržen		Privržen		Ne može ocijeniti	
	f	%	f	%	f	%
Susjedstvu	83	21,3	257	65,9	50	12,8
Županiji	81	20,8	258	66,1	51	13,1
Regiji (Slavoniji/Baranji)	67	17,1	289	74,1	34	8,7
Hrvatskoj	49	12,6	309	79,2	32	8,2
Europi	88	22,5	228	58,5	74	19

Tablica 7.

Privrženost s obzirom na razine socijalnoga samoodređenja

Dvije su činjenice vidljive iz gornje tablice. Prva se odnosi na visoko izraženu privrženost svim razinama samoodređenja prema SIT teorijama (vidi Salazar, 1998.), uz isticanje nacionalne privrženosti, a najslabije je izražena europska privrženost. Regionalna je pripadnost nešto naglašenija od zavičajne i uže regionalne (županijske). Drugim riječima, privrženost regiji kao geopolitičkoj cjelini naglašenija je od privrženosti županiji kao političko-upravnoj cjelini.

Tablica 8.

Privrženost s obzirom na regionalnu usporedbu

Tvrdnja	Ne slažem se		Niti se slažem niti se ne slažem		Slažem se		Ne može ocijeniti	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Radije bih bio građanin S/B nego bilo koje druge regije u Hrvatskoj.	144	36,9	77	19,7	143	36,7	26	6,7
Danas postoje neke stvari u S/B kojih se sramim.	149	38,2	87	22,3	118	30,2	36	9,2
Hrvatska bi bila bolja zemlja kada bi građani drugih gradova bili sličniji građanima S/B.	157	40,3	105	26,9	77	19,7	51	13,1
Općenito govoreći, S/B je bolja regija od većine ostalih u Hrvatskoj.	155	39,7	96	24,6	96	24,6	43	11
Ljudi bi trebali podupirati svoju regiju i onda kada vodi krivu politiku.	254	65,1	47	12,1	60	15,4	29	7,4

Iz Tablice 8. uočava se da su Slavonci/Baranjski polarizirani u usporedbama s ostalim regijama i Hrvatskom u cjelini s obzirom na privrženost, uz osjetno naglašenije neslaganje sa svim tvrdnjama, osim jedne, koje njihovu regiju pretpostavljaju drugima. Njihovi bi se odgovori mogli sažeti u rečenici da su svojoj regiji privrženi na temelju njezinih vrijednosti, srame se njezinih mana, a u značajno manjoj mjeri privrženost temelje na usporedbama s drugim regijama i Hrvatskom u cjelini.

Tablica 9.

Privrženost regiji s obzirom na namjeru daljnjega življenja u regiji (N=390)

		f	%
OSOBNAMJERA	Namjeravam trajno živjeti u S/B.	272	69,7
	Tu sam samo privremeno.	50	12,8
	Odselit ću se kad ostarim.	25	6,4
	Ne znam.	43	11
PROCJENAPOTOMSTVA	Vjerujem da će ostati.	128	32,8
	Mislim da će se odseliti.	53	13,6
	Već se jedno ili više djece odselilo.	34	8,7
	Ne znam, ne mogu ocijeniti.	70	18
	Nemam djece.	105	26,9

Uvidom se u Tablicu 9. otkriva da dvije trećine ispitanika namjerava i dalje živjeti u regiji, jedna petina namjerava se prije ili kasnije odseliti, a jedna je desetina neodlučna. U odnosu na potomke, situacija je mnogo dramatičnija. Naime, procjenjuje se da će tek jedna trećina potomaka ispitanika prve generacije ostati živjeti u regiji, jedna je desetina već otišla, a polovica ispitanika ili nema djece ili još ne može procijeniti. Među onima koji imaju djecu,

iz ove kategorije gotovo polovica misli da će im se potomci odseliti.

U Tablici 10. prikazana je raspodjela rezultata s obzirom na aspekt *ponosa - ponos dostignućima regije na pojedinim područjima*.

Vlado Šakić, Marina Perković,
Davor Marinić
**Neki aspekti socijalnog
identiteta Slavonaca i
Baranjska**

Tablica 10.
Ponos dostignućima regije

Područja	Nije ponosan		Djelomično ponosan		Ponosan		Ne može ocijeniti	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Upravljanje regijom	135	34,6	145	37,2	26	6,7	84	21,6
Ugled u Hrvatskoj	101	25,9	160	41	67	17,2	62	15,9
Ekonomski uspjeh	180	46,2	127	32,6	23	5,9	60	15,4
Kakvoća socijalne skrbi	164	42,1	119	30,5	19	4,9	88	22,6
Znanstvena i tehnologijska dostignuća	117	30	135	34,6	42	10,8	96	24,6
Uspjeh u sportu	75	19,2	143	36,7	111	28,5	61	15,7
Uspjeh u umjetnosti i kulturi	68	17,4	178	45,6	73	18,7	71	18,2
Uspjeh u radu s mladima	102	26,2	153	39,2	57	14,6	78	20
Prošlost	30	7,7	109	27,9	182	46,7	69	17,7
Očuvani okoliš	78	20	135	34,6	124	31,8	53	13,6

Iz gornje se tablice uočava da su Slavonci/Baranjski najponosniji na svoju povijest, uspjehe u sportu, umjetnost i kulturu te očuvan okoliš. Najmanje su ponosni na dostignuća u ekonomiji, način upravljanja regijom, kakvoću socijalne skrbi te rad s mladim naraštajem. Oko ostalih su područja polarizirani s obzirom na osjećaj ponosa.

U Tablicama 11. i 12. prikazana je raspodjela rezultata s obzirom na *stavove prema došljacima - stav prema korisnim i štetnim dostignućima došljaka i stav prema povećanju odnosno smanjenju, broja došljaka*.

Tablica 11.
Stavovi prema dostignućima došljaka

Tvrdnja	Ne slažem se		Niti se slažem niti se ne slažem		Slažem se		Ne može ocijeniti	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Doseljenici povećavaju stopu kriminala.	145	37,2	99	25,4	58	14,8	88	22,6
Doseljenici su općenito dobri za gradsku ekonomiju.	60	15,4	127	32,6	112	28,7	91	23,4
Doseljenici oduzimaju radna mjesta ljudima u S/B.	100	25,7	95	24,4	140	35,9	55	14,1
Doseljenici čine S/B otvorenijom prema novim idejama i kulturama.	159	40,7	87	22,3	70	17,9	74	19

Vlado Šakić, Marina Perković,
Davor Marinić

**Neki aspekti socijalnog
identiteta Slavonaca i
Baranjaca**

Tablica 12.
Stavovi prema
povećanju/smanjenju
broja došljaka

Treba li broj doseljenika u S/B:	f	%
Povećati	116	29,7
Ostati isti	109	27,9
Smanjiti	55	14,1
Ne znam	110	28,3
Ukupno	390	100

Uvid u Tablice 11. i 12. otkriva vrstu općih stavova prema došljacima s obzirom na njihova percipirana dostignuća i poželjnost njihova povećavanja, odnosno smanjivanja. Na ovoj razini analize i uzorku ispitanika može se, uz oprez, zaključiti da su ispitanici polarizirani s obzirom na pozitivne i s obzirom na negativne stavove o dostignućima došljaka. Zanimljivo je da i negativni i pozitivni odnosi proizlaze više iz percepcije ekonomske ugroženosti, odnosno dobiti od došljaka, nego iz kriminalne ugroženosti ili dobiti na području međukulturnog obogaćenja. U takvu je kontekstu logično da su i u pogledu stavova o povećanju, odnosno smanjenju, došljaka ispitanici polarizirani s blago naglašenim pozitivnim odnosom prema povećanju njihova broja ili zadržavanju na istoj razini.

Analiza odnosa sociodemografskih i socioekonomskih obilježja s regionalnom pripadnošću i privrženošću

Imajući u vidu navedene karakteristike uzorka te raspodjelu rezultata prema varijablama koje definiraju pripadnost, provedene su sljedeće analize odnosa sociodemografskih i socioekonomskih obilježja s regionalnom pripadnošću i privrženošću:

- A) Kontingencijska analiza regionalne pripadnosti prema kriteriju osobne identifikacije s nekim sociodemografskim obilježjima i procijenjenim socioekonomskim statusom (Tablica 13.). Pri tome je socioekonomski status prikladnim statističkim postupkom izveden iz usporedbe s regionalnim i nacionalnim prosjekom, tj. u obradbu su uzeti samo oni ispitanici koji su u sve tri podskupine (ispodprosječan, prosječan i iznadprosječan) dali isti odgovor i kod regionalne i kod nacionalne usporedbe.
- B) Analiza varijance regionalne privrženosti s obzirom na sociodemografska i socioekonomska obilježja (Tablica 14.). Regionalna je privrženost statistički analizirana na temelju indeksa regionalne privrženosti koji je izlučen iz varijabli koje se odnose na razinu samoodređenja i varijabli koje se odnose na regionalne usporedbe. Regionalna privrženost iz tih varijabli uzeta je

- kao mjera centralne tendencije te je tako dobiven rezultat nazvan indeksom regionalne privrženosti.
- C) Kontingencijska analiza regionalne privrženosti prema kategoriji namjera ostanka sa socioekonomskim statusom i sociodemografskim obilježjima (Tablica 15.).
- D) Analiza varijance regionalnih usporedbi s nekim sociodemografskim obilježjima i socioekonomskim statusom (Tablica 16.).

Navedene su analize provedene radi preciznijeg uvida u odnos nezavisnih varijabli s ciljanim aspektima socijalnog identiteta – regionalnom pripadnošću i privrženošću. Izostavljene su slične analize u odnosu na socijalno identitetske kategorije *ponos i stavovi prema došljacima* zbog metodoloških zapreka koje otežavaju pouzdanija zaključivanja.

Tablica 13.
Regionalna pripadnost, SES i socioekonomska obilježja

SOCIODEMOGRAFSKA OBILJEŽJA POJEDINCA	Domaćim		Došljakom		Ne mogu ocijeniti		
	N	%	N	%	N	%	
SOCIOEKONOMSKI STATUS	Ispod prosjeka	84	85,71	9	9,18	5	5,10
	Prosječan	147	92,45	3	1,89	9	5,66
	Iznad prosjeka	58	89,23	4	6,15	3	4,62
REGIONALNA PRIPADNOST	Slavonac	256	94,46	1	0,37	14	5,17
	Baranjac	28	100,00	0	0,00	0	0,00
	Ostali	59	70,24	17	20,24	8	9,52
VJEROISPOVIJED	Rimokatolik	301	91,49	15	4,56	13	3,95
	Pravoslavac	20	74,07	2	7,41	5	18,52
	Ostali	22	81,48	1	3,70	4	14,81
NARODNOST	Hrvat	307	91,64	12	3,58	16	4,78
	Srbin	19	70,37	3	11,11	5	18,52
	Ostali	17	80,95	3	14,29	1	4,76
MJESTO STANOVANJA	Osijek	113	93,38	4	3,30	4	3,30
	Manji gradovi	182	87,92	12	5,80	13	6,28
	Sela	48	87,27	2	3,64	5	9,10

Rezultati χ^2 testa iz gornje tablice ($\chi^2 = 7,140$, $df = 4$, $p > 0,05$) pokazuju da nema značajnih razlika među ispitanicima različita socioekonomskog statusa u odnosu na to samoodređuju li se domaćima ili došljacima.

Slavonci i Baranjci više se osjećaju domaćima od ostalih skupina, prema kriteriju regionalne pripadnosti ($\chi^2 = 86,643$, $df = 2$, $p < 0,05$). Također, rimokatolici se značajno više osjećaju domaćinima od svih ostalih skupina, prema kriteriju vjeroispovijedi ($\chi^2 = 14,927$, $df = 2$, $p < 0,05$).

Međutim, važno je uzeti u obzir kako je broj ispitanika po skupinama nejednak, što zahtijeva oprez u zaključivanju.

Postoji statistički značajna razlika među ispitanicima različite narodnosti ($\chi^2 = 17,056$, $df = 2$, $p < 0.05$), tj. uz spomenuto metodološko opterećenje pri zaključivanju, uočava se trend prema kojem se Hrvati više osjećaju domaćima od ostalih skupina po kriteriju nacionalnosti.

S obzirom na urbano-ruralnu pripadnost, nije dobivena značajna razlika, tj. podjednak broj i velika većina ispitanika u odnosu na veličinu mjesta u kojem žive smatraju se Slavoncima, odnosno Baranjcima.

Tablica 14.
Regionalna privrženost, SES i
sociodemografska obilježja

	F
Spol	5,1023*
Dob	5,1802*
Regionalna pripadnost	3,357*
Socioekonomski status	5,671*
Spol × dob	0,0417
Spol × SES	0,3719
Spol × regionalna pripadnost	4,446
Dob × SES	1,284
Dob × regionalna pripadnost	1,666
Regionalna pripadnost × SES	0,886
Narodnost	1,13
Vjeroispovijed	0,947
Mjesto stanovanja	0,469
Narodnost x vjeroispovijed	0,371
Mjesto stanovanja x narodnost	0,802
Mjesto stanovanja x vjeroispovijed	0,023

* $p < 0,05$

Rezultati ANOVA-e iz gornje tablice pokazuju da postoje značajni glavni učinci spola ($F = 5.102$, $p < 0.05$). LSD post-hoc testom utvrđeno je kako žene izražavaju osjetno veću regionalnu privrženost od muškaraca. Također su utvrđeni značajni glavni učinci dobi ($F = 5.18$, $p < 0.05$), regionalne pripadnosti ($3,357$, $p < 0,05$) i socioekonomskoga statusa ($F = 5.671$, $p < 0.05$) na regionalnu privrženost. Post-hoc testovima je pritom utvrđeno da ispitanici mlađi od 35 godina izražavaju značajno manju ($p < 0.05$) privrženost od ispitanika starije dobi, ali ne i od ispitanika srednje dobi, Slavonci veću od skupine "ostali" ali ne i od Baranjaca, a ispitanici ispodprosječnoga socioeko-

nomskog statusa pokazuju značajno manju ($p < 0.05$) privrženost od ispitanika prosječnoga i iznadprosječnoga socioekonomskog statusa (prosječni i iznadprosječni ne razlikuju se). Također je utvrđeno da Slavonci imaju veću privrženost od "ostalih", ali ne i od Baranjaca. Isto tako, pokazalo se da ne postoje značajni glavni učinci ostalih nezavisnih varijabli na indikator privrženosti ni značajni učinci njihovih interakcija.

Mjesto stanovanja nije se pokazalo značajnim prediktorom socijalne privrženosti.

Vlado Šakić, Marina Perković,
Davor Marinić
**Neki aspekti socijalnog
identiteta Slavonaca i
Baranjaca**

Tablica 15.
Regionalna privrženost, SES i
sociodemografska obilježja

SOCIODEMOGRAFSKA OBILJEŽJA POJEDINCA		Namjeravam trajno živjeti u Slavoniji/Baranji		Ne, tu sam privremeno		Odselit ću se kad ostarim	
		N	%	N	%	N	%
DOB	Mlađa dob	80	62,02	41	31,78	8	6,20
	Srednja dob	108	84,38	9	7,03	11	8,59
	Starija dob	84	93,33	0	0,00	6	6,67
SOCIOEKONOMSKI STATUS	Ispod prosjeka	61	69,32	19	21,59	8	9,09
	Prosječan	116	80,00	21	14,48	8	5,52
	Iznad prosjeka	54	87,10	3	4,84	5	8,06
VJEROISPOVIJED	Rimokatolik	233	78,72	46	15,54	17	5,74
	Pravoslavac	18	69,23	3	11,54	5	19,23
	Ostali	21	84,00	1	4,00	3	12,00
NARODNOST	Hrvat	241	79,80	43	14,24	18	5,96
	Srbin	16	64,00	3	12,00	6	24,00
	Ostali	15	75,00	4	20,00	1	5,00
MJESTO STANOVANJA	Osijek	87	79,09	18	16,36	5	4,55
	Manji gradovi	138	75,41	29	15,85	16	8,74
	Sela	47	87,04	3	5,56	4	7,41

S obzirom na dob, rezultati χ^2 testa iz ($\chi^2 = 52,947$, $df = 4$, $p < 0,05$) pokazuju da se skupine međusobno razlikuju. Pri tome više od dvije trećine ispitanika u dvije starije dobne skupine uglavnom namjerava trajno živjeti u Slavoniji/Baranji, dok u mlađoj skupini tu namjeru ima manje od dvije trećine, a ostali iskazuju da su tu privremeno ili da će se odseliti. U ostale dvije skupine tu namjeru iskazuje samo 15,52% ispitanika srednje dobi i 6,67% ispitanika starije dobi. Dakle, najviše ispitanika srednje dobi navodi kako su ondje privremeno.

Analizom namjere ostanka s obzirom na socioekonomski status ispitanika također je utvrđeno da više od dvije trećine ispitanika, bez obzira na socioekonomski sta-

tus, iskazuje namjeru ostanka, od kojih najčvršću namjeru izražavaju ispitanici iznadprosječnoga socioekonomskog statusa.

S obzirom na vjeroispovijed ($\chi^2 = 9,569$, $df = 4$, $p < 0,05$), većina ispitanika iskazuje namjeru ostanka, od čega u apsolutnim omjerima namjeru ostanka najviše izražavaju ispitanici rimokatoličke vjeroispovijedi, dok u relativnim omjerima namjeru ostanka najviše izražavaju ispitanici ostalih vjeroispovijedi (ne pravoslavne).

Napokon, analiza namjere ostanka s obzirom na narodnost ispitanika ($\chi^2 = 11,879$, $df = 4$, $p < 0,05$) također je pokazala da se skupine značajno razlikuju, pri čemu najveći broj ispitanika, neovisno o narodnosti, iskazuje namjeru ostanka, od čega to značajno više iskazuju građani hrvatske narodnosti. Među skupinama s obzirom na urbano-ruralni kriterij nije pronađena statistički značajna razlika ($\chi^2 = 06,798$, $df = 4$, $p > 0,05$) s obzirom na namjeru ostanka.

Tablica 16.
Regionalne usporedbe, SES i
sociodemografska obilježja

	F
Regionalna pripadnost	1,373
Vjera	0,716
Narodnost	0,109
Socioekonomski status	0,408
Mjesto stanovanja	1,382
SES × Regionalna pripadnost	1,136
SES × vjera	1,508
Regionalna pripadnost × vjera	1,81
SES × narodnost	3,486*
Mjesto stanovanja × Regionalna pripadnost	0,475
Mjesto stanovanja × vjeroispovijed	1,037
Mjesto stanovanja × narodnost	0,854
Mjesto stanovanja × socioekonomski status	0,319
Regionalna pripadnost × narodnost	0,154
Vjera × narodnost	0,79

* $p < 0,05$

Iz Tablice 16. možemo vidjeti kako su jedini značajni učinci na tvrdnju “Radije bih bio građanin Slavonije/Baranje nego bilo koje druge regije u Hrvatskoj” interakcija SES-a i narodnosti ($p < 0.05$).

Post-hoc testom (LSD) utvrđeno je kako se po rezultatima u odnosu na varijablu “Radije bih bio građanin Sla-

vonije/Baranje nego bilo koje druge regije u Hrvatskoj” značajno razlikuju ispitanici ispodprosječnoga i iznadprosječnoga SES-a ($p < 0.05$), pri čemu ispodprosječni izražavaju veće slaganje s navedenom tvrdnjom. U pogledu narodnosti Slavonci se značajno ($p < 0.05$) razlikuju od ispitanika svih ostalih regionalnih pripadnosti, tj. izražavaju veće slaganje s tvrdnjom.

Nema značajnih razlika među ispitanicima različitih vjeroispovijedi, različite narodnosti i mjesta stanovanja s obzirom na regionalnu usporedbu.

OPĆA RASPRAVA

Prije rasprave dobivenih rezultata važno je upozoriti na neka teorijska i metodološka ograničenja rada.

1. Istraživanja u okviru teorija socijalnog identiteta vrlo su proširena u svijetu posljednjih dvadesetak godina. Istražuju se različiti aspekti individualnoga i socijalnog identiteta ili tzv. self-koncepti pojedinaca i različitih skupina. U ovom radu, temeljeći analizu na spomenutom teorijskom okviru, provedena je ograničena analiza socijalnog identiteta s obzirom na regionalnu privrženost i pripadnost stanovnika Slavonije i Baranje.
2. Uzorak na kojem je ispitivanje provedeno pokazao se dovoljno reprezentativnim za fenomenološke statističke analize, a nedovoljno velikim za složenije analize od analize varijance i kontingencijske analize. Stoga je preciznost i pouzdanost zaključivanja na temelju dobivenih rezultata ograničena tom metodološkom zaprekom. Rezultati analize su, dakle, prikladni za prepoznavanje općih trendova odnosa nekih socijalno identitetskih obilježja sa sociodemografskim i socioekonomskim statusom stanovnika Slavonije i Baranje te kao opće usmjerenje za buduća istraživanja na području socijalnog identiteta, koja su u Hrvatskoj vrlo skromna opsega.

Opća rasprava temelji se na teoriji socijalne usporedbe (Festinger, 1954.) i teoriji samokategorizacije (Turner, 1985.). Kao što je ranije napomenuto, prema teoriji socijalne usporedbe ljudi se međusobno uspoređuju prema stereotipno vrijednim i važnim kategorijama. U ovom radu to čine na kategorijama pripadnosti, privrženosti i ponosa regijom u kojoj pojedinac živi te stavovima prema došljacima. Ove kategorije čine pojedine aspekte socijalnog, odnosno regionalnog, identiteta. Taj regionalni identitet predstavlja međurazinu (prema teoriji socijalne kategorizacije) na kojoj se pojedinci samoodređuju kao pripadnici skupina po načelu unutargrupne sličnosti i međugrupne različitosti (vidi Deschamps, Devos, 1998.).

Ovim smo radom nastojali utvrditi koje se skupine ispitanika, s obzirom na njihova sociodemografska i socio-ekonomska obilježja, razlikuju prema određenim aspektima regionalnog identiteta. Drugim riječima, nastojali smo utvrditi izraženost regionalnog identiteta u određenim skupinama ispitanika te doživljaj vlastite regije u usporedbi s drugima.

Na temelju provedenih analiza i interpretacija rezultata moguća su sljedeća uopćavanja:

1. Rezultati analize aspekata socijalnog identiteta – *pripadnosti, privrženosti, ponosa i stavova prema došljacima* – otkrivaju da se stanovnici Slavonije i Baranje mogu međusobno uspoređivati s obzirom na spomenute aspekte, tj. međusobno se razlikuju unutar kategorija kojima smo navedene aspekte operacionalno definirali. Pri tome regionalnu pripadnost najviše vrednuju s obzirom na poštivanje lokalnih običaja i kulture, dužine življenja u regiji, radom za opću dobrobit i samoodređenjem domaćinom u regiji. Privrženost najviše vrednuju na temelju nacionalne, zatim regionalne i zavičajne, a najmanje na temelju nadnacionalne, tj. europske pripadnosti. Međutim, uvidom u Tablicu 7. može se zaključiti da ispitanici, izražavajući privrženost na jednoj razini, ne isključuju iskazivanje privrženosti i na drugim razinama samoodređenja, što znači da su te privrženosti pretežito u konvergirajućem, a ne diskriminirajućem odnosu. Druga vrijednosna odrednica privrženosti jest da se prevladavajuće ne iskazuje kroz regionalne usporedbe, tj. vrijednost svoje regije u slabijoj mjeri temelje na njezinim usporednim prednostima, a u većoj mjeri na poželjnosti življenja u njoj i njezinim objektivnim vrijednostima. Ipak, približno trećina ispitanika potvrđuje SIT teorije po kojima smo skloni svoju skupinu (u ovom slučaju regionalnu) vrednovati boljom od drugih ili boljom nego što objektivno jest. Treća odrednica odnosi se na namjeru ostanka u regiji, pri čemu tu namjeru značajno više izražavaju ispitanici u odnosu na sebe nego na svoje potomstvo. Ovaj rezultat upućuje na nužnost daljnjih istraživanja ovoga fenomena koji je vjerojatno najpovezaniji s ekonomskim razlozima, a ne s razlozima identitetske naravi. Analiza ponosa upozorava na to da se stanovnici Slavonije i Baranje, slično istraživanjima na nacionalnom uzorku (vidi Lamza-Posavec, 2000.), najviše ponose prošlošću, kulturom i sportom, a najmanje ekonomskim dostignućima, upravljačkim strukturama i radom s mladima. Iz potonjega se može zaključivati zašto pretpostavljaju da će velik broj njihovih potomaka napustiti regiju. Sličan se zaključak može izvesti i iz analize stavova prema došljacima, u kojoj nalazimo negativan stav prema njihovim dosti-

gnućima i njihovu povećanju, odnosno smanjenju, što proizlazi prije svega iz ekonomskih razloga, u manjoj mjeri iz razloga osjećaja socijalne ili identitetske ugroženosti.

2. Rezultati kontingencijske analize i analize varijance utjecaja SES-a i sociodemografskih obilježja na izražavanje regionalne pripadnosti otkrivaju da se njezina izraženost razlikuje s obzirom na narodnost, vjeroispovijed i regionalno podrijetlo ispitanika, pri čemu je regionalni identitet po aspektu doživljaja pripadnosti regiji izraženiji kod Hrvata, rimokatolika te Slavonaca i Baranjaca u odnosu na ispitanike iz ostalih skupina prema istim obilježjima. Što se tiče regionalne privrženosti, slične analize pokazuju da se doživljena privrženost regiji kao aspektu regionalnog identiteta razlikuje kod ispitanika s obzirom na njihov spol, dob, regionalnu pripadnost i socioekonomski status. Pri tome se može zaključiti da je regionalni identitet, s obzirom na aspekt privrženosti, izraženiji kod žena, starijih ispitanika, Slavonaca i Baranjaca te ispitanika prosječnoga i iznadprosječnoga socioekonomskog statusa.

Salazar (1998.) ističe da se u socijalno identitetskom smislu pripadnost, odnosno privrženost, osim na nacionalnoj razini, može izražavati na regionalnoj unutar nacionalne zajednice (tzv. regionalizam), na geopolitičkoj razini koja ignorira međudržavne granice, kao kod Kurda (tzv. bezdržavni nacionalizam), te na pozitivnim osjećajima prema nadnacionalnom grupiranju, kao što je to s Latinoamerikancima (tzv. nadnacionalizam). Prema SIT teorijama prenaplašeno izražavanje bilo koje od ovih identitetskih oznaka na kolektivnoj razini, a izostanak izražavanja drugih, prema kojima spomenuti identiteti konvergiraju, obilježava tradicionalno prihvaćanje tih pripadnosti te se u socijalno identitetskom smislu označuje tradicionalnim izražavanjem navedenih identiteta ili sentimentom. Ako takvi identiteti prevladavaju na bilo kojoj od navedenih razina, samoodređenja na kolektivnoj razini potiču ksenofobiju, stereotipno razmišljanje i predrasude te su sociopsihološka zapreka procesima modernizacije.

Naša je analiza pokazala da se Slavoncima, odnosno Baranjcima, ne može pripisati prenaplašeno izražavanje ni jednoga identiteta na globalnoj razini uz potpuno ili jako izraženo izostajanje drugoga. Naime, uz nešto izraženiju nacionalnu pripadnost i privrženost od regionalne i nadnacionalne (u ovom slučaju europske) te stupanj kritičnosti prema došljacima, može se zaključiti da stanovnici Slavonije i Baranje ne podliježu snažnijoj prisutnosti stereotipa, predrasuda ili ksenofobije niti na njima provode međugrupne usporedbe. Rezultati koji pak manjim dijelom upućuju na slabije izražene takve identitetske oznake prije

se mogu pripisati ekonomskim učincima i psihosocijalnim posljedicama rata, koji je snažno pogodio ovu regiju, nego trajnijim regionalnim identitetskim obilježjima (vidi Rogić, Šakić, 1997.).

S druge strane, na razini unutargrupnih usporedba koje se temelje na izražavanju regionalne pripadnosti i privrženosti može se zaključiti o stereotipu "pravog" Slavonca, odnosno Baranjca. To su *žene više od muškaraca, starije životne dobi, hrvatske nacionalnosti, rimokatoličke vjeroispovijedi, prosječnoga i iznadprosječnoga socioekonomskog statusa koji su se rodili u Slavoniji, odnosno Baranji, ili koji dugo žive u njoj, poštuju lokalne tradicije i kulturu i osjetljivi su na to poštuju li ih i drugi, ponosni su na regionalnu prošlost i kulturu, a prema došljacima izražavaju kritične stavove u prvom redu zato što misle da ih ekonomski, a u manjoj mjeri socijalno i identitetski, ugrožavaju.*

LITERATURA

- Abrams, D. & Hogg, M. A. (1990.): Social identification, self-categorization and social influence. In: W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European review of social psychology*, Vol. 1. Chchester: Wiley.
- Deschamps, J. C., Devos, T. (1998.): Regarding the Relationship Between Social Identity and Personal Identity. In: Worchel, J., Morales, D. P., Deschamps, J. C. (Eds.), *Social Identity - International Perspectives*, SAGE Publication.
- Festinger, L. (1954.): A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7 (194), 117-140.
- Lamza-Posavec, V. (2000.): Što je prethodilo neuspjehu HDZ na izborima 2000.: rezultati istraživanja javnoga mnijenja u razdoblju od 1991. do 1999. godine, *Društvena istraživanja* 48-49, str. 433-471.
- Rogić, I., Šakić, V. (1997.): Views and opinions of the displaced from the Croatian Danube Basin towards the Serbian Population Living in the Area, *Društvena istraživanja*, 28-29, str. 259-281.
- Salazar (1998.): Social Identity and Nacional Identity. In: Worchel, J., Morales, D. P., Deschamps, J. C. (Eds.), *Social Identity - International Perspectives*. SAGE Publication.
- Šakić, V. (2001.): Ima li Hrvatska modernu elitu - sociopsihologijski pogled. U: Čengiđ, D., Rogić, I. (ur.), *Upravljačke elite i modernizacija*, Zbornik, Intitut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 95-113.
- Tajfel, H. (1981.): *Human groups and categories: Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986.): The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *The psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Turner, J. C. (1985.): Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behaviour. In: E. J. Lawler (Ed.), *Advances in group processes*, Vol. 2 Greenwich, CT: JAI Press.

II.

O
KAKVOJ
JE
BUDUĆNOSTI
RIJEČ?

Maja
ŠTAMBUK

TREBAJU LI NAM
POSEBNA ZNANJA ZA
RURALNI RAZVITAK?

Koliko god se Hrvatska *ne* trudila oko sela, ono ipak pronalazi načine da preživi. Slično je i s društvenim znanostima (disciplinama) koje se bave selom. Sve je manje istraživača koji se bave selom, seoskim zajednicama, seoskim stanovništvom, ukupnim seoskim prostorom i seoskim razvitkom. I dok Europska unija odmiče velikim koracima pobirući plodove sveobuhvatnoga “projekta ruralne renesanse”, mi se još uvijek borimo s nepostojanjem razvojnih načela i koncepata, s nejasnim razvojnim ciljevima, nestrpljivim političarima koji očekuju da se preko noći nedovoljnim i neadekvatno pripremljenim i neprovjerenim mjerama dogode čuda.

Seoski razvitak temelji se na posebnostima seoskoga svijeta. Prije svega na činjenici da je selo usko, nedjeljivo vezano uz prirodu i prostorne čimbenike. Već stoga mu se ne može prići kao općem ili urbanom razvitku. *Posebnost ruralnoga razvitka traži specijalizirane stručnjake.* U nas još uvijek prevladava stajalište koje odnos sela i grada promatra u klasičnim obrascima, kao odnos modernog i tradicionalnog. U takvu obrascu selo je sve što nije grad, mjeri ga se urbanim kriterijima, njegov razvitak modelira se (ako se uopće modelira) prema eventualnim gradskim zahtjevima i potrebama. Selo je u takvu konceptu komplement, dodatak gradu i nema izgleda da preživi kao samosvojna “drukčija” naseljska jedinica. Što znači biti dodatak gradu? To znači da, primjerice, ako je već u obližnjem gradu škola, ona nije potrebna i u selu, pa djecu skupljamo autobusima; ili ako u gradu postoje zdravstvene ustanove, nije baš nužno da ih imamo na selu, pa neka seoski stanovnici putuju kako znaju do njih itd. O specifičnim kulturnim institucijama da i ne govorimo.¹ Svjedoci smo da Ministarstvo prosvjete zatvara škole,² a to nisu škole u gradu, umjesto da se bori za svaku; da Ministarstvo zdravstva zatvara ambulante i male priručne laboratorije umjesto da ih osniva;³ jer, kažu, to je racionalno. Zanima nas kako su izračunali što je racionalno. I smije li bilo koje ministarstvo

ne voditi računa o cjelini ruralnih problema i nužnosti održavanja živim ukupnoga nacionalnog teritorija? Smije li samostalno odlučiti da se u nekom selu nešto ukine ili da se nekom selu nešto uskrati?⁴ Tko je zapravo zadužen za integralni, ravnomjerni prostorni razvitak Hrvatske?

Zanemarivanje sela i stav da je to prostor poljoprivrede nisu bili nepoznati ni u Europi. Međutim, ondje se već šezdesetih radikalno promijenio razvojni koncept i unutar njega pristup seoskom razvitku. Budući da na svaki razvojni koncept utječe politika, nije potrebno ovdje elaborirati što je sve pridonijelo tako dugotrajnom neprikladnom pristupu seoskim područjima u Hrvatskoj. Usput, smatram da je veoma važno detaljno istražiti i dobro se upoznati s obilježjima modernizacijskih procesa u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća i efektima tih i takvih procesa u ruralnom prostoru. To bi svakako pridonijelo boljem razumijevanju sadašnjega stanja, koje nije dobro, objektivnoj evaluaciji dostignutoga i odabiru primjerenijega razvitka tom velikom segmentu hrvatskoga prostora na kojem danas živi 43% ukupnoga hrvatskog stanovništva.

Dogodilo nam se, barem se meni tako čini, da se u cijelom napornom projektu nastavka modernizacije u tranzicijskim uvjetima zaboravilo modernizirati pristup razvitku sela. Promjene se događaju, događale su se i prije, to je neprijeporno. Međutim, događale su se više spontano, usput, nego na temelju osviještenih i opće prihvaćenih strateških ciljeva.

Ruralnih istraživanja nikad nije bilo mnogo, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih gotovo su posve zamrla. A danas ih je još manje. Dakle, premalo je istraživanja koja bi pružila detaljniji uvid u prilike na hrvatskom selu, razvojne mogućnosti, potrebe seoskoga stanovništva, njihove aspiracije. To u nas rijetko koga zanima.

Navest ću jedan dobar primjer institucionalne, državne brige o prostoru. To je francuski DATAR: Delegation a l'amenagement du territoire et a l'action regionale. Dakle, Povjerenstvo za prostorno uređenje i regionalnu akciju (DATAR). Ustanovio ga je, dekretom, Charles de Gaulle prije 40-ak godina. Ono je servis predsjednika vlade. Zadaća toga servisa jest da "priprema, usmjerava i koordinira odluke koje se odnose na politiku uređenja prostora koju vodi država". Ciljevi aktivnosti DATAR-a jesu kohezija (tu riječ Putanec u franc.-hrv. rječniku prevodi kao *sljepljivanje*) i razvitak nacionalnoga teritorija. To je instanca za *prijedloge, arbitražu i sintezu sektorskih ministarskih politika*. DATAR-ova je briga suvislost, usklađenost državnih posebnih politika koje se u konačnici (na bilo koji način) odnose na prostor, a koje moraju u svakoj svojoj odluci, po-

stupku, mjeri, respektirati teritorijalnu koheziju i održiv razvitak. DATAR služi i kao veza, mjesto povezivanja između europskih i drugih nacionalnih politika uređenja prostora.⁵

Takav pristup, a to znači modernizacijski pristup selu, isključuje ekskluzivnost bilo kojega segmenta unutar razvojnoga projekta. Samim tim isključuje i uskodisciplinarni pristup znanstvenim i stručnim promišljanjima, podlogama i operacionalizaciji razvojnih ciljeva i razvojnih modela.

Društveni, politički i ekološki problemi hrvatskoga sela i u okviru toga poljoprivrede kao tradicionalne djelatnosti koja nesumnjivo snažno utječe na način života, način rada i sustav vrijednosti seoskoga pučanstva zanemaruju se u odnosu na ekonomske probleme te na probleme za koje se vjeruje da ih se može riješiti jedino uz pomoć obilnih i što jeftinijih novčanih sredstava. Ali ni tu nismo jaki, osim na riječima, pa se govori o mnoštvu mogućih "kreditnih linija" za ovo i ono. Zanimljivo, nitko da odgovori na pitanje zašto su ruralni stanovnici toliko nezainteresirani za ove velikodušne, obilne državne ponude.

Ako donekle promijenimo gledište pa poljoprivredi pristupimo kao graditelju specifične društvenosti, zajedništva seoskoga stanovništva, a ne isključivo kao ekonomskoj djelatnosti, onda se ne bi smjelo dogoditi da se razvojnou strategijom i razvojnim konceptima ruralnoga razvitka bave gotovo isključivo agronomске, veterinarske i tehničke znanosti, što se u nas događa. *Veliko i sveobuhvatno značenje poljoprivrede u ruralnom prostoru čini agrarnu politiku važnim i nezaobilaznim segmentom ukupne politike napretka ruralnoga područja.* Ipak, to ne znači da ona mora biti jedina koja se bavi selom. Jer na kraju se sve svede na rješavanje problema poljoprivrede pa drugi ruralni razvojni problemi ostaju po strani. *Poljoprivreda je posvuda strateška djelatnost, ali ne samo zato što proizvodi hranu već i zato što najneposrednije čuva i održava živim cijeli nacionalni prostor. Zato je poljoprivredu teško, bolje reći nemoguće - a i neprimjereno je - zatvoriti unutar produktivističkoga modela (primjerice fordističkoga) bez ostatka. Napori razvijenih zemalja koji teže za tim da se sačuvaju seljaci i selo propituju se i ocjenjuju s aspekta općih ciljeva ruralnoga i ukupnoga razvitka. Selo ne smije biti zatočenik poljoprivrede.*

Da bi ruralna periferija bila živa i sve življa, nužno je da se socijalno i gospodarski diversificira, da se u razvoju ne oslanja samo na poljoprivredu.

Ondje gdje nije tako, dakle gdje se projekti ruralnoga razvitka oslanjaju prije svega na poljoprivredu i gdje je termin "ruralni razvitak" više pokriće za projekte kojima nedostaje razvojne širine nego što je osviješteni moderni raz-

vojni koncept, ruralne prilike sporo se mijenjaju, ne usporavaju se negativni demografski, socijalni, ekonomski trendovi, stvara se negativno raspoloženje u javnosti prema svim tim poticajima u poljoprivredi, pa i prema ukupnom seoskom pučanstvu. Jedna od posljedica takva pristupa selu jest da o selu govore i pišu, ali i odlučuju, uglavnom stručnjaci onih profila koje sam već spomenula.

O društvenim problemima razvitka rijetko se govori. Ako se o njima i progovori, onda se oni najčešće poistovjećuju sa “socijalnim”, pa taj segment preuzima “socijalna skrb”. Kad je riječ o političkom životu, onda je najvažnije seosko stanovništvo pridobiti kao glasače, pa se nerijetko događa da se stranka na vlasti u nekom ruralnom kraju pred izbore lati rješavanja nekih kroničnih, obično komunalnih, problema. U sustavu nerazvijene samouprave (ako se to može nazvati sustavom) i nepostojanja dugoročnih lokalnih razvojnih vizija, nerijetko se čuje kako seoskom stanovništvu zapravo odgovaraju česti izbori. Tada bar nešto dobiju.

Ruralni ekološki problemi čini se da u hrvatskoj raspodjeli važnih razvojnih poslova pripadaju skupinama entuzijasta.

Činjenica što su njegove razvojne mogućnosti ostale zapriječene čini hrvatski ruralni prostor *jednostavnijim sustavom* (u odnosu na slične sustave). Naime, zbog svoje nerazvijenosti, jednostrane razvojne usmjerenosti ili nedovoljne razvijenosti ili neadekvatne razvijenosti, on ni u jednom svom segmentu nije dosegao objektivno ostvarivu razvojnu razinu. Do danas nije uspio postati *relevantan alternativni životni i radni izbor. Za hrvatski grad može se reći da se razvija nešto “svjetskije”, na višoj je razini i u drugoj korepondenciji.*

Pa ipak, hrvatski grad, sa svoje strane, jedva prepoznaje vrijednosti svoje ruralne okolice, ne prepoznaje potrebe svojih građana koje se mogu zadovoljiti u razvijenoj i uređenoj okolini, ne prepoznaje ulogu koju ima u odnosu na ruralnu okolicu i, kao posljedica toga, ne preuzima odgovornost koju ima prema razvitku svojega ruralnog ruba i udaljenijega ruralnog prostora. (Koliki je njegov utjecaj, ovisi o veličini i snazi grada.)

Za ozbiljniju i obuhvatniju analizu odnosa grada i sela bila bi korisna analiza većega broja urbanističkih planova, osobito onih malo starijih, da bi se moglo pouzdanije tvrditi o nekim njihovim obilježjima kad je u pitanju odnos prema ruralnoj okolini. Na temelju uvida u manji broj planova može se kazati da *ne* postavljaju za cilj implementaciju i razvitak onih funkcija koje bi naglasile položaj grada i kao središta jedne ruralne manje ili veće regije. Cijeli

se plan u pravilu okreće prema gradu, njegovu razvitku – osobito se inzistiralo na njegovu industrijskom segmentu – ne upozoravajući na eventualne probleme koji mogu proisteci iz jedne takve koncentracije radnih mjesta. Planovi rijetko ističu i one potrebe gradskoga stanovništva koje se mogu zadovoljiti jedino razvitkom okolice, a ni potrebe okolice za podrškom, logistikom u svom glavnom središtu. Tek posljednjih godina, kad je voda već došla ponegdje i do grla, i nesumnjivo pod utjecajem europskih iskustava, osjeća se stanovit zaokret prema drukčijem gledanju na grad u regiji. I na drukčiji odnos grada i sela.

Već površan uvid u prostorne planove gradova pokazuje da se u uvjetima stagnantnoga broja stanovništva ili čak pada broja stanovništva planira u pravilu impresivan rast svakoga grada, što je nemoguće ostvariti gradskim prirodnim prirastom, jer zna se koliko se može rasti oslanjajući se na vlastiti prirodni priraštaj, već prije svega imigracijskim procesima. Na takve projekcije nitko ne reagira, jer i nema tko. Nitko ne brani potrebu sela za kvalitetnim stanovništvom, jer gradovi računaju upravo na takvo stanovništvo.

“Novi” pristup selu i, posljedično, nova interdisciplinarnost nužni su nam što prije. Čini mi se da smo već prilično zakasnili. To, među ostalim, znači da su sve potrebnije intenzivnije veze među različitim znanostima, da nam je potrebno sve više zajedničkih istraživanja. To traži i uvođenje nekih novih znanja u obrazovanje novih naraštaja ne samo sociologa i ostalih društvenih struka nego i u obrazovanje prirodnih i tehničkih struka.

Ukratko ću rezimirati osnovne razloge nužnosti “novoga pristupa”:

1. Prije svega, dogodile su se bitne promjene u *društvenoj i gospodarskoj strukturi* sela: smanjilo se značenje poljoprivredne proizvodnje, smanjio se udio poljoprivrednoga prihoda u ukupnom prihodu, smanjio se broj seljaka, povećao se broj i sve je opsežnija lista nepoljoprivrednih zanimanja koja susrećemo na selu te onih za koja znamo da bi se danas mogla obavljati na selu, povećan je interes seoskoga stanovništva za školovanje djece, smanjena je privlačnost grada za mlađu seosku populaciju, povećan je interes gradskih stanovnika za život u negradskom okolišu itd. Dakle, socijalna slika sela postala je kompleksnija i utoliko utjecajnija na ruralnu socijalnu dinamiku.
2. Uočavaju se promjene u odnosu prema selu i prema poljoprivredi, koja sve manje dominira gospodarskim, ali zato ne manje društvenim i kulturnim životom seoskoga stanovništva. Taj odnos urbanoga prema rural-

nom mijenja se zavisno od nekih teorijskih postavki, ali i dominantnih ideoloških, političkih pa i modnih trendova. Promjeni tog odnosa svakako je pridonijela revalorizacija prostora, zemljišta, jer osim za klasične namjene – za poljoprivrednu proizvodnju – sve više služi i u druge, vrlo različite svrhe. Ne bi bilo loše pratiti koliko promjene u tom odnosu pridonose boljitku sela.

3. Kako se povećala opasnost za zdravlje ljudi i za okoliš, povećala se briga i osjetljivost sve većega broja stanovnika prema stanju toga prirodnog resursa. Sve se više razmišlja o primjerenom razvitku i o tome kako *upravljati* tim potencijalima. Pod pretpostavkom da ruralni prostor držimo vrijednim ili možda najvrednijim razvojnim resursom, upravljanje njegovim razvitkom nameće se kao izvanredno važan segment upravljanja zemljom. Tu se susrećemo s nekoliko posebnih problema: neki su organizacijske prirode, a neki se tiču izradbe stručnoznanstvene osnove.⁶ Što se tiče ovoga drugog, razvitku nekoga ruralnog područja nužno je prići *“individualno” i cjelovito*, vodeći računa o svim važnim sastavnicama lokalnoga socijalnog i gospodarskog sustava, ne zapostavljajući ili ugrožavajući jedno na račun drugoga. Dakle, pristup je plurisektorski. Iz toga proizlazi da se posao oko razvitka ruralnoga prostora organizira i vodi vodoravno, a ne okomito.
4. U okviru rješavanja problema upravljanja traže se novi načini upravljanja i samouprave na lokalnoj razini, teži se uspostavi što ravnopravnijih (partnerskih) odnosa između središta i periferije, naravno, zbog drukčijega tipa odnošenja prema tim dijelovima prostora. Vrijeme je da periferija svoje mogućnosti i ostvari. *Veza sela i poljoprivrede* snažna je i nije nestala, ali kontekst se promijenio.

Cijeli ruralni sustav, koliko god bio jednostavan, jest sustav i kao sustav ga valja promišljati. I površan uvid u dosadašnju praksu pokazuje da se nije tako radilo. Cjelovita pristupa ponajprije razumijevanju sela i seoskog okoliša nije bilo (niti se može kazati da ga sada ima), pojedine djelatnosti na kojima počiva opstanak i razvitak sela promatraju se i projektiraju zasebno, što sve skupa vodi u slijepu ulicu. A selo je sustav komplementarnih sastavnica i veze među njima vrlo su vidljive.

Put prema napretku ruralne provincije vodi, dakle, kroz poticanje društvene i gospodarske heterogenosti, koja će se temeljiti prije svega na istraživanju, valorizaciji i upotrebi endogenih izvora, uključujući znanja i iskustva lokalnoga stanovništva i, naravno, njihovo primjereno obrazovanje za razvoj. Kad su u pitanju socijalno, demografski i gospodarski zaostala područja, zadatak je zahtjevniji na ra-

zini koncepta i na razini realizacije. Koncepta i suglasnosti za iniciranje razvitka na takvim područjima, koliko je nama poznato, nema.

Stvarni problemi seoskoga stanovništva i seoskih naselja, koje tumači ruralna sociologija, prelamaju se na hrvatskoj dilemi: *je li razvitak sela utopija ili opcija*. Naš je stav posve jasan: razvitak sela je opcija. Međutim, nije svaka razvojna opcija dobra. O njoj valja pažljivo promisliti, uokviriti je, osloniti na dobro prostudirana načela, koja će biti u skladu s temeljnim ciljevima.

Nabrojiti ću neka:

- A. Koncept ruralnoga razvitka mora valorizirati demografske potencijale te prirodno, gospodarsko, naseobinsko, kulturno naslijeđe.
- B. Ravnomjeran razvitak ruralnih područja temelj je gospodarske i društvene kohezije.
- C. Agrarna politika nije jedini oslonac ruralnom razvitku, ona je dio ruralne politike.
- D. Načelo održiva (ili obzirna) razvitka
- E. Integralni pristup razvitku.

Na kraju ću spomenuti još nešto što nam se nije smjelo dogoditi, ali se dogodilo i izvrsno ocrtava hrvatski odnos prema selu, seoskom stanovništvu i prostoru. Čak rekla bih i nevezano uz politički okvir u kojem živimo. Naime, od 1981. službena statistika ukida izraz, riječ, pojam *selo*. Predlažem da se zauzmemo i da *selo* vratimo u statistiku. Dodatna zbrka, posve nepotrebno, nastala je 1997. prilikom posljednjih upravnih teritorijalnih promjena, pa bi to naše zauzimanje bila prilika da se stvari stave na svoje mjesto. Pa da selo bude selo, a grad – grad. A ne kao što je danas da se grad službeno zove “gradsko naselje”, da “grad” (veliko G) znači upravnu jedinicu, a selo da se skriva iza termina “ostalo naselje”. Nije sporno da zbrka nastaje stoga što se u pripremi promjena sustavno izbjegava stručna rasprava, odnosno što se prijedlozi promjena, zakona, pravilnika rade u birokratiziranim državnim ustanovama.

¹ Koliko uopće postoji seoskih kazališnih skupina, iako su mnoge osnivane, ali se zbog besparice nisu mogle održati? Pitanje odnosa prema malim seoskim društvima sažima se i u pitanju koliki se dio teatarskoga proračuna odvaja za te važne amaterske djelatnosti na selu. Ne zaboravimo, na selu je sve donedavno živjelo pola hrvatskoga pučanstva. Gdje su kina, KUD-ovi, limene glazbe, kako da seoska djeca dođu do početnih informacija o ozbiljnoj glazbi, baletu, slikarstvu, gdje da nauče strane jezike, gdje da se organizirano, pod nadzorom, bave športom?

² Tek u 33% seoskih naselja postoji osnovna škola. Dakle, osnovnoškolicima iz 66% seoskih naselja putuju ili pješače do škole. Podaci variraju od županije do županije s obzirom na neka obilježja sela. Slavonija s velikim selima "stoji" dosta dobro, za razliku od nekih drugih područja. Ukupno gledajući, mreža osnovnih škola danas je slabija nego 1991.

³ U nepunih 7% sela postoji zdravstvena ustanova.

⁴ Primjerice, u 12% sela postoji poštanski ured, a u 16 % župni ured. Broj župnih ureda povećao se u zadnjih desetak godina.

⁵ Oni, naravno, raspolažu i financijskim sredstvima za svoje akcije i za podršku prioritetnim projektima. Ali to nas ovaj čas toliko ne zanima.

⁶ Defilippis, J.: *Upravljanje integralnim razvitkom ruralnih područja*. Sociologija sela, Zagreb, br. 1-2/1993., str. 36-38.

LITERATURA

Rogić, I. (2002): Razvojni sudionici hrvatskoga sela i njihove strategije, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.) *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 333-360.

Štambuk, M., Mišetić, A. (2002.): Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.) *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 155-177.

Štambuk, M. (2002.): Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.) *Prostor iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 361-390.

Budućnost razvojnih područja, *Bilten Europske zajednice*, edicija br. 4/1988. 169+4 (prijevod u rukopisu).

Ivan
CIFRIĆ

ISKUSTVA MJEŠOVITE
POLJOPRIVREDE:
OBITELJSKO
GOSPODARSTVO U
TRANZICIJSKIM
PROMJENAMA I
NOVIM IZAZOVIMA

U ovom se prilogu (kao skici problema) upozorava na neka iskustva mješovite poljoprivrede u kontekstu suvremenoga diskursa o obiteljskom gospodarstvu u Hrvatskoj.* Nazivamo je *klasični model* u našim okolnostima, a na Zapadu je poznata kao *part-time-farming*, odnosno “poljoprivreda s djelomičnim radnim vremenom”. O tome postoje sociološka empirijska istraživanja (primjerice, SS, 1974.; Grupa autora, 1980.; Štambuk, 1997.). Kriterij mješovitosti jesu izvori prihoda i zanimanje (aktivnost) članova obitelji. To je *istodobno proizvodni i socijalni model* obiteljskoga rada u poljoprivredi¹ i načina života na selu. Oblikovan je 60-ih i 70-ih godina, a nastajao je postupno još od 50-ih godina, i to pod utjecajem vanjskih – ekonomskih, socijalnih i političkih – čimbenika te unutarnjih – različitih čimbenika promjena seljačke obitelji i gospodarstva.

NASTANAK I OBILJEŽJA MJEŠOVITOSTI

Politički definiran model društva i (druge) modernizacije utjecao je na promjene i razvoj ruralnoga kompleksa.

Vanjski čimbenici

Pod vanjskim čimbenicima ovdje razumijevamo političke, gospodarske i sociokulturne okolnosti u društvu od početka pedesetih godina koje su utjecale na nastanak obiteljskoga mješovitog gospodarstva.

Propast neproaktivnoga kolhoznog sustava. Kolhozni sustav² – seljačke radne zadruge (prema 4 tipa) koji se proširio nakon sukoba KPJ i Kominforma 1948. godine,³ pokazao se veoma brzo ekonomski neproaktivnim i neinovativnim.⁴ Seljačka gospodarstva pokazala su veću sposobnost za tehnološke inovacije, povećanje i tržišnu proizvodnju nego kolhozi. Početkom pedesetih godina kolhozni se sustav “raspao” (ukinut je). Seljačku proizvodnu izoliranost pokrenule su organizacijske inovacije (poljoprivredne stanice, novoosnovane poljoprivredne zadruge).

Modernizacija u poljoprivredi. Nastajanjem većih poljoprivrednih organizacija – državnih dobara⁵ – otvarala su se nova radna mjesta. U početku se zapošljavaju manje kvalificirani, a kasnije i visokoobrazovani stručnjaci. Nove poljoprivredne vrste (u stočarstvu i ratarstvu), povećanje mehanizacije (najčešće traktor s priključnim sredstvima) dopijevale su i na seljačko gospodarstvo. U tehničkim i agrotehničkim inovacijama prednjačila su kućanstva sa stalnim prihodima i imućniji seljaci.

Povezivanje proizvodnih i preradbenih funkcija. Povezivanjem poljoprivrede i preradbe stvarani su poljoprivredno-industrijski kombinati (PIK) – društveni oslonac i nositelji razvoja – koji su zapošljavanjem ruralnoga stanovništva smanjivali deagrarizijski i migracijski pritisak na grad, ali agrarni višak nije time mogao biti apsorbiran, pa su se mnogi zapošljavali kao privremeni radnici u inozemstvu.

Organizirani otkup ("tržište") viškova poljoprivrednih proizvoda sa seljačkoga gospodarstva. Organizirani otkup poljoprivrednih viškova na selu (npr. mlijeko, grožđe) i relativna stabilnost otkupa poticala je poljoprivrednu proizvodnju – ratarsku, poglavito stočarsku (tov svinja i junadi). Tako su postupno nastala dva tipa mješovitosti. Tip I: seljaci radnici (s pretežitim izvorom prihoda od poljoprivrede) i Tip II: radnici seljaci (s pretežitim izvorom prihoda od nepoljoprivrede).

Otvaranje novih radnih mjesta na selu. Gospodarsko oživljavanje poljoprivrede 60-ih i 70-ih godina poticajno je utjecalo na zapošljavanje na selu: u trgovini, mljekarskoj stanici, kiosku, školi, ambulanti itd. (Dio agrarnoga viška zapošljavao se u obližnjim općinskim središtima i gradovima, pretežito kao dnevni migranti.). Nepotpuna deagrariizacija povećavala je broj gospodarstava veličine do jednoga hektara. Ova su gospodarstva u ukupnom broju gospodarstava 1960. godine sudjelovala sa 19,3%, a 1991. godine sa 34% (Župančić, 2000.:55).

Unutarnji čimbenici

Nastanku i oblikovanju mješovitoga gospodarstva osjetno su pridonijeli i neki unutarnji čimbenici. Riječ je o različitim ekonomskim i socijalnim potrebama u seljačkim gospodarstvima i kućanstvima koji su povećavali motivaciju, osobito mladih, za dodatno zapošljavanje izvan poljoprivrede.

U sociologijskim istraživanjima o razlozima zapošljavanja izvan poljoprivrede utvrđeno je da na prvo mjesto dolazi *socijalna sigurnost* (Dilić, 1989.:100). Stalni dohodak

od nepoljoprivrede, socijalno i zdravstveno osiguranje omogućivali su bolji život (kredite, kupovanje industrijske robe, liječenje članova obitelji, obrazovanje mladih...), a mirovinski je fond zaposlenima izvan gospodarstva jamčio socijalnu sigurnost. Cijela je obitelj, zahvaljujući zaposlenima i sustavu socijalnih prava, dobila dodatnu socijalnu sigurnost.

Usprkos zapošljavanju u nepoljoprivredi i *privlačnosti grada* (Cifrić, 1975.), seljačko kućanstvo nije napustilo poljoprivredu, jer je zemlja osiguravala većinu prehrambenih potreba za kućanstvo, a viškovi su se mogli prodati – zajedružni otkup, seoski sajmovi i gradska tržnica. Grad je ipak ostao povijesna težnja seljaka.

Kao što je ranije seljak težio da kupi još zemlje kako bi sigurnije opstao, sada je težio da mu se jedno dijete ili više njih *školuje i stalno zaposli*. Osim toga, lakše se ostvarivala vjekovna težnja seljaka da se netko iz obitelji školuje i postane “gospodin”. Zbog financijskih mogućnosti školovanje je postalo pristupačnije djeci iz mješovitih kućanstava.

Tradicionalna *kompetitivnost* između obitelji na selu imala je također poticajnu ulogu u nastanku mješovitoga gospodarstva – osobito u *povećanju standarda* i ubrzanju inovacija, poboljšanju kvalitete življenja itd. Ali i obrnuto, mješovitost je pozitivno djelovala na lokalnu kompetitivnost. Redovitim novčanim prihodom lakše su se ostvarivale socijalne aspiracije, viši standard, prednost pred susjedima i ostalim seljanima. Nastali su novi simboli ugleda: traktor, TV, djeca na studiju, automobil. To je poticalo samostalnost pojedinca u okviru obitelji i lokalne zajednice – *individualnu kompetitivnost*. Preko modela mješovitosti na selo se probijao proces individualizacije života.

Socijalne posljedice mješovitosti

Smanjivanje socijalnih konflikata na selu. Nedvojbeno je da deagrarizacija izaziva socijalne probleme, tenzije pa i konflikte, poglavito kad industrija ne može prihvatiti agrarni višak. Mješovita gospodarstva apsorbirala su dio socijalnih konflikata na selu zapošljavanjem dijela svoje radne snage u nepoljoprivredi.

Ublažavanje pritiska na gradove. Zadržavanje radne snage (stanovanje) na selu u okviru mješovitoga gospodarstva smanjivalo je pritisak na nekontrolirano iseljavanje aktivne radne snage sa sela u grad i širenje gradskih predgrađa, smanjivalo je dodatne troškove njegove komunalne i socijalne infrastrukture. Mješovitost s ograničenim posjedom i gospodarskim aktivnostima nije mogla riješiti problem deagrarizacije.

Promjene izgleda naselja. Sedamdesetih i osamdesetih godina nastaje pravi “boom” u promjeni izgleda i unutar-njeg uređenja mnogih seoskih naselja, osobito onih u kojima su postojali uvjeti za stalne izvore prihoda i poticaji društvenog sektora. Na selu se grade ili asfaltiraju ulice i pločnici, telefoni i vodovodi. Nestaju potleušice, grade se nove kuće, a u priobalju se masovno grade vikendice i obnavljaju stare kuće za turističke djelatnosti, unose se elementi nove arhitekture.

Povećanje komunikacije s gradom. Promjene u agrarnoj strukturi uvjetovale su migracije (Marković, 1974.) i pravi egzodus poljoprivrednika (Puljiz, 1977.). Zapošljavanje u gradu utjecalo je na pojavu *dnevnih migranata*, pojačavalo proces deagrarizacije i učvršćivalo mješovitost gospodarstva. Komunikacije s gradom povećale su utjecaj gradskoga načina življenja i raspadanje tradicionalnoga sustava vrijednosti na selu. Komunikacija sela s gradom utjecala je na neke oblike procesa sekularizacije na selu.

Novo raslojavanje i novi slojevi na selu. Na selu je nastala nova socijalna podjela na bogate i siromašne seljane a pojavile su se i nove socijalne kategorije. Dio mješovitih gospodarstava (i čistih poljoprivrednih) postao je novi socijalni sloj s “vitalnijim” gospodarskim perspektivama. Međutim, nastaje i sloj *staračkih poljoprivrednih kućanstava* (uzdržavana kućanstva) bez radne snage, nasljednika i gospodarskih perspektiva (SS, 1972.). Ovom sloju na selu pridružuju se kasnije staračka kućanstva iz nepoljoprivrednih djelatnosti (umirovljenici) te *samačka* kućanstva. Od svih kućanstava na selu 18% otpada na samačka (Župančić, 2000.:57).

Na selu se postupno oblikovao još jedan sloj – stanovništvo *na privremenom radu u inozemstvu* (gastarbajteri), što je posljedica neapsorbiranoga agrarnog viška, ali i težnje za boljim standardom. Takvih je u Hrvatskoj u odnosu na ukupan broj stanovnika 1971. godine bilo 5,79%, 1981. godine 4,55%, a 1991. godine 5,96% (Akrap, 1998.:37). Mješovitost kao paradigma obiteljskoga gospodarstva nije bila neposredan uzrok nego samo kontekst gastarbajterstva. Posljedica ove pojave bila je pojava “feminizacije sela”, a s migracijama nastajala je i “senilizacija sela”.

Nestanak tradicionalnih seoskih elita. Tradicionalna seoska elita nestaje ili gubi svoj prijašnji utjecaj. Novi sloj seoskih uglednika – *seoske elite* – regrutira se iz imućnijih kućanstava, obrazovanijih stanovnika, angažiranih u javnom i kulturnom životu sela (vatrogasna i sportska društva, lokalne komunalne akcije). Mijenjaju se obilježja “seoskog uglednika”. Nestaju tradicionalno ugledne seoske obitelji poljoprivrednika i ustupaju mjesto novim vitalnim

obiteljima koje postaju kreatori lokalnoga javnog mišljenja i odlučivanja o perspektivama sela. Taj se proces ponovno zbiva i može se empirijski utvrditi i u tranzicijskom razdoblju. O seoskim elitama i njihovoj ulozi nema temeljitih istraživanja, iako se donekle mogu rekonstruirati.

Promjena vrednota i strukture potreba. S mješovitim gospodarstvima povezana je promjena strukture vrednota na selu, nastanak novih potreba u gospodarstvu i kućanstvu te individualizacija stila življenja. U kontekstu druge (socijalističke) modernizacije mješovita gospodarstva pojačavaju proces *normativnog* odvajanje čovjeka od prirode, a rada od zemlje i obitelji.

Zemlja (poljoprivreda) nije više primaran izvor sredstava za život, pa se gubi tradicionalna stabilna ekonomska i psihološka veza, a nastaje nova: zemlja i posjed doživljavaju se kao promjenljivo sredstvo i predmet rada koji se cijene po prometnoj vrijednosti, a ne po emocionalnoj vezi s višegeneracijskim obiteljskim naslijeđem kao osnovom socijalnog *identiteta* u ruralnoj kulturi. Zemlja je imala cijenu, a gubila je vrijednost. Na selu je došlo do ponovnog odvajanja seljaka od zemlje, odnosno *drugog vala distanciranja* čovjeka od prirode. (Prvi se zbilo s prodorom kapitalizma na selo.) Nestaju ostaci tradicionalne i neposredne vezanosti uz “grunt” i romantičnost prirodnoga krajolika. S industrijskom poljoprivredom nastaje novi *ruralni krajolik* – “modernizirani”, odnosno “agrarno-industrijski”, tip krajolika (Cifrić, 2002.).

To je vrijeme novog “vala” progresa, ali s njim i “progresa” u uporabi kemijskih sredstava u poljoprivredi i kućanstvu. Selo i seoski okoliš izloženi su *ekološkim rizicima*, a ruralni razvoj postao je ambivalentan: (a) prihvaća se novi društveni obrazac uspjeha i gospodarskog rasta i (b) suočava s nedovoljno transparentnim ekološkim problemima. Onečišćenje okoliša doživljava se kao akcidentalan, kratkoročni i prolazni problem, a razvoj kao stabilan, dugoročan i trajan proces, sve do (simbolično rečeno) černobilske katastrofe (26. travnja 1986.). Onečišćenje okoliša priznato je kao globalni problem (u Stockholmu 1972.), a nastaju i kritike eksponencijalnog rasta (Meadows, D. et al. 1973.). Svi socijalistički sustavi u tome su kasnili zbog svoje zatvorenosti i polovične industrijalizacije.

Modernizacijom ruralnoga svijeta nastaju nove individualne i kulturne potrebe. *Individualizacija stila života* znak je promjene oblika solidarnosti – slabljenje normativnih, a jačanje funkcionalnih mehanizama integracije pojedinca u društvo, koje su odražavale potrebu za izjednačavanjem stila življenja na selu s gradskim (odijevanje, raspolaganje slobodnim vremenom, praćenje radija, TV itd.). Mješovita

kućanstva učvrstila su sustav praćenja urbanih potreba, povećanja standarda i kontinuiranog uvođenja inovacija. Tako su postala aktivni nositelji kulturne modernizacije na selu, koju su slijedili i ostali tipovi gospodarstava/kućanstava.

RASPAD KLASIČNOG MODELA U TRANZICIJSKOM RAZDOBLJU

“Klasični model” mješovitosti razlikuje se od one koja se počela razvijati u uvjetima tranzicije na poduzetničkom duhu, menadžmentu i informatizaciji poslovanja. Vjerojatno je da će se klasična mješovitost održati u nekim oblicima, ali nije moguće obnoviti ranije uvjete. Tržište i neograničeno i zajamčeno privatno vlasništvo, interesno organiziranje poljoprivrednika, tranzicijske i ratne okolnosti utjecali su na promjene mješovitoga gospodarstva. Tranzicijske promjene otvaraju nove mogućnosti obiteljskim mješovitim gospodarstvima (bavljenje poljoprivredom i izvanpoljoprivrednom djelatnošću).

Mješovito gospodarstvo s ograničenjima socijalističkoga sustava (vlasništvo, broj zaposlenih članova izvan obitelji, krediti) u suvremenim tržišnim uvjetima *nije konkurentno*, pa je već ta činjenica utjecala na njegove promjene i poteškoće. Osjećaj ranije relativne sigurnosti nije ih dovoljno poticao na razvoj. Proizvodne aspiracije sezale su do granica socijalnih aspiracija obiteljske sigurnosti. S jedne strane, društveno ograničenje, a, s druge, osjećaj “zadovoljstva” zadržavali su postojeći model mješovitosti i ograničavali promjene.

Pretvorbom i privatizacijom većih gospodarskih tvrtki seljacima je oduzet velik dio stvorene vrijednosti u čijem stvaranju su sudjelovali. Vlasništvo (imovina) poljoprivrednih zadruga, kao i fizički ili idealni dijelovi poljoprivrednih kombinata, moglo se i trebalo u privatizaciji pravednije raspodijeliti, prema kriteriju doprinosa seljaka tvrtki. Seljacima je ponovno (nakon 1945. godine) učinjena povijesna nepravda. Ali u pretvorbi i privatizaciji nisu oštećeni samo seljaci.

Raspadom poljoprivrednih kombinata i kooperacija raspao se *sustav ekonomske i socijalne potpore* seljačkom gospodarstvu: funkcionalno povezivanje i integriranje djelatnosti, kreditiranje seljaka, otkup poljoprivrednih proizvoda i širenje inovacija, sponzoriranje komunalnih akcija (uređenje i popravak cesta i ulica...), sportskih društava i kulturnih manifestacija. U današnjim prilikama seljak mora imati materijalni, a ne ideološki, razvojni oslonac, u organiziranom tržištu (prerađivačka industrija, agencije za otkup) i financijskim institucijama (bankama), a u državi

socijalnu potporu. Nastali su novi agrokompleksi koji će s vremenom pokazati svoju dobru i lošu stranu u razvoju ruralnoga kompleksa i perspektivi obiteljskoga gospodarstva.

Posebna je poteškoća za poljoprivredna gospodarstva to što nemaju dovoljno *uporišta u zadrugama*. Zadruga(rstvo) je u hrvatskoj socijalnoj i ekonomskoj seljačkoj tradiciji, pa bi na osnovama slobodnoga i poduzetničkoga duha, moglo biti značajna potpora modernizaciji i oblikovanju poljoprivrednih gospodarstava (Mataga, 1991., 1995.). "Hrvatski zadrružni savez" izradio je poseban dokument "Strategija razvitka hrvatskog zadrugarstva" (SRHZ, 1998.) s preporukama za novo tisućljeće (Žalac, 2000.).

U ratom i agresijom zahvaćenim područjima - i općenito u ratnim uvjetima - reducirane su i druge djelatnosti, ponegdje potpuno, pa je uslijedilo *smanjivanje broja radnih mjesta izvan poljoprivrede*, što je pogodilo mješovito gospodarstvo. To je "privremeno" kompenzirano tako što je velik broj mladih razvojačenih branitelja, katkada i bez potrebne kvalifikacije, našao zaposlenje u državnim službama: vojsci, policiji, administraciji itd., što se ubrzo pokazalo kao društveni problem, a ne samo pitanje državne proračunske raspodjele i neproizvodne potrošnje.

S poduzetničkim duhom u društvu, na selu početkom tranzicije *nastaje privatno poduzetništvo*. Privatno poduzetništvo mnogo je fleksibilnije nego rad u klasičnom seljačkom ili mješovitom gospodarstvu. To je novina koja u početku poduzetnicima stvara niz tegoba. Za nove uvjete potreban je poduzetnički duh, a on se ne unosi "izvana" kao mehanizam niti se stvara "preko noći". Poduzetništvo pretpostavlja akceptiranje rizika u poslovanju kojemu se valja prilagoditi. Dok je u ranijem sustavu bilo gotovo dovoljno raditi (proizvoditi), poduzetnički sustav zahtijeva inicijativu i rizik kao dio menadžmenta. Za nastanak dobra poduzetnika nisu dovoljni samo materijalno naslijeđe (gospodarstvo i tradicionalna znanja) nego su potrebne individualne sposobnosti za inovacije (u proizvodnom asortimanu i tehnologijama) i različita nova znanja o gospodarstvu.⁶

Radna snaga uposlena u poljoprivredi na mješovitim gospodarstvima bila je starije dobi, pa su otežane tehnološke *inovacije* u poljoprivredi, kao što su menadžment i informatizacija. Menadžment je za njih potpuno nov pojam, izazov i pristup organizaciji i pripremi proizvodnje i prodaji. Tom izazovu mogu odgovoriti mladi, drugačijih pogleda na svijet i suvremene poslovne i proizvodne aktivnosti. U tom kontekstu nastaje i na selu novi *generacijski konflikt*. Starija generacija (roditelji) nisu mladima uzor u

novom stilu rada, nisu više “mentori” u znanju, jer je došlo do prijekida kontinuiteta tradiranja znanja i ponašanja, pa mladi više znaju o svijetu i poslu nego stari (Mead, 1971.:110–111). Zato neki poduzetnici osnivaju poduzetničke centre za širenje novih znanja.⁷

Ratna razaranja, progonstvo i izbjeglištvo pogodili su i mješovita gospodarstva, osobito ona kojima je glavni izvor prihoda bila nepoljoprivredna djelatnosti (Tip II). Gubitkom radnog mjesta člana obitelji – bilo fizičkim razaranjem pogona, privatizacijom, otpuštanjem ili kasnije stečajem – ta su kućanstva izgubila osnovu (ili dio) svoje ekonomske vitalnosti. Slično je i s brojnim gospodarstvima kojima je glavni izvor prihoda bila poljoprivreda (Tip I). Velike su površine minirane, stanovnici prognani, a gospodarstva razorena, opljačkana i zapuštena.

TENDENCIJE I AKTUALNA OBILJEŽJA

Problem i perspektive mješovitosti seoskoga gospodarstva treba promatrati u svjetlu suvremenih tendencija u sferi rada.⁸ Industrijsko društvo potresa *kriza rada*. “Društvo rada” (Offe, 1984.) u krizi je, a time nastaje i kriza zaposlenosti – smanjivanje broja radnih mjesta. U razvijenim društvima ona se ublažava *eksternaliziranjem troškova* proizvodnje (primjerice, otvaranjem pogona u zemljama s jeftinom radnom snagom i manjim troškovima zaštite okoliša). “Kontrola razvoja” manje razvijenih i nerazvijenih zemalja međunarodnim investicijama jest kontrola svjetske dobiti i distribucije radne snage. Tehnološki i financijski monopol nekolicine drži pod kontrolom većinu svijeta, često na rubu održanja života. Razdvajanje bogatih od siromašnih Vandana Shiva naziva *globalni apartheid* (Beck, 1999.:55). Odnosi se pretežito na ruralna područja kao kontrolirane prirodne resurse i planiranje uvjeta za razvoj njihovih žitelja.⁹

Brze tehnološke promjene u razvijenim zemljama uvjetuju *fleksibilnost rada*, što znači nestanak stalnoga radnog mjesta. Umjesto doživotnoga zaposlenja i stalnoga radnog mjesta, nastaje kategorija “posla” (*job*) – povremeni posao i privremeno radno mjesto. Neki smatraju da američko društvo pruža sliku *job-društva* (Mutz, 1999.:190). U seljačkom društvu poznate su slične pojave povremenoga i privremenoga rada (primjerice, nadničari ili sezonski radnici u vrijeme žetvi i berbi). Povremenost i privremenost rada ne samo da prijeti stabilnosti osobnoga življenja nego se ta ideja prikazuje kao moguća “bliska” stvarnost u razvijenom društvu. Primjerice, Ulrich Beck rabi termin *brazilijaniziranje* Zapada (Beck, 1999.:7–16, 96).¹⁰

Socijalna politika sustavno ublažava socijalne probleme u društvu, pa time smanjuje stvarne i potencijalne konflikte, kako to pokazuju socijalne reforme Zapada (Puljiz, 1997.) i socijalna politika u pojedinim područjima socijalnog života (Puljiz i drugi, 2000.). Mješovito gospodarstvo pokazalo se u našim prilikama relativno dobrim modelom ublažavanja socijalnih napetosti i konflikata na selu. Ono ima u sebi neka aktualna obilježja i trajniju vrijednost. Nije tek efemernost našega ruralnog kompleksa, prijelazni “model” iz seljačke ekonomije u modernu, iz seljačke kulture u industrijsku kulturu. Treba biti oprezan u olakom prihvaćanju teze o isključivoj vezi mješovitoga gospodarstva sa socijalističkim društvom pa ga zajedno s njim odbaciti. Ako ga shvatimo kao prolazan i kratkotrajan oblik gospodarstva, tada reduciramo aktualiziranje povijesnog iskustva mješovite poljoprivrede.

Mješovitost je u nas značila: *povezivanje dviju djelatnosti* – poljoprivredne i nepoljoprivredne kao mješovitost rada na razini obitelji; objedinjavanje različitih izvora dohotka; težnju za približavanjem tradicionalne seoske kulture modernoj gradskoj kulturi; prekid s normativnom integracijom i uspostavljanje funkcionalne integracije u društvo; dvojno subjektivno iskustvo: privatnoga vlasništva (i upravljanja) i društvenoga (državnog) vlasništva (i upravljanja), iskustvo vjerskoga i sekulariziranoga života, iskustvo planske (državne) ekonomije (upravljane odozgo) i lokalne samouprave (upravljane odozdo) itd. To za istraživača znači nešto više od moguće redukcije pitanja mješovitosti na gospodarske aktivnosti i izvore prihoda.

Dvojno iskustvo upravljanja: iskustvo društvenog sustava – samoupravljanja – na razini organizacijske jedinice (što može danas biti korisno za sudjelovanje u lokalnoj samoupravi i upravi) i iskustvo privatnoga vlasništva i upravljanja gospodarstvom. To može biti važno u (post)tranzicijskom razdoblju, jer je seljačko gospodarstvo pripremno na “privatno vlasništvo”.

Empirijski je utvrđeno (Dilić, 1989.:97) da u mješovitom gospodarstvu nestaje teritorijalne ovisnosti o selu, posebno kod skupine mladih, jer slabe ekonomske veze sa selom i utjecaj tradicionalne lokalne kulture, nestaje psihološke vezanosti za zemlju itd. To omogućuje *socijalnu elastičnost* mješovitoga modela i prilagodbu novim izazovima u gospodarsko-tehnološkim i sociokulturnim promjenama u današnjim uvjetima hrvatske ruralnosti i globalnih utjecaja na ruralni kompleks.

Obiteljsko gospodarstvo može se, osim poljoprivredom, baviti povremeno (sezonski) ili paralelno nekim drugim nepoljoprivrednim aktivnostima – preradbom, trgovinom, prijevozom itd.

O PERSPEKTIVI OBITELJSKOGA MJEŠOVITOG GOSPODARSTVA

1. Od pedesetih godina prošlog stoljeća u našem društvu zbivali su se procesi strukturnih promjena sličnim onima u zapadnim društvima. Jedan je od njih proces *modernizacije poljoprivrede i seoskih naselja*, s kojim kod nas nastaje "klasičan" model mješovitoga gospodarstva (kućanstva) u drugačijim ekonomskim i sociokulturnim uvjetima nego što su bili u zapadnim društvima. Sve se to zbivalo u vrijeme dinamičnih promjena našega *ruralnog kompleksa* – sela, stanovništva, poljoprivrede i okoliša. Danas se, u nastavku modernizacije, može govoriti o početku novoga vala promjena ruralnoga kompleksa, polemičnog s tradicionalnim i moderniziranim ruralnim kompleksom. Tako se "klasična mješovitost" poljoprivrednoga obiteljskog gospodarstva – utemeljena na dvama izvorima prihoda: poljoprivredi i redovitim primanjima zaposlenih članova obitelji – može smjestiti u kontekst promjene tradicionalnoga sela u moderno (modernizirano), kao što oblike neke "nove mješovitosti" obiteljskoga poljoprivrednog gospodarstva – utemeljenog na poljoprivredi, eventualno redovitim primanjima stalno zaposlenih članova obitelji, ali i drugim poduzetničkim aktivnostima: usluge, trgovina itd. – treba smatrati primjerenima mijeni današnjega *modernog (moderniziranog) sela u novo selo*: postmoderno ruralno naselje. (Moderno i novo selo povijesni su prototipi elastične mješovitosti, nastali u promjenama ruralnosti.) Neki autori govore o *postmodernom selu* (Rogić, 2002.:358).

2. Model mješovitosti ima višeslojno značenje. On je istodobno *gospodarski i sociokulturni* model jednoga vremena i prostora koji je bio relativno sposoban za ograničene inovacije i smanjivanje socijalnih problema u obitelji i na selu.

- On simbolizira proces *modernizacije u ruralnom kompleksu* i približavanje sela gradu – od tehnoloških inovacija do urbanih promjena i promjena socijalne strukture seoskoga stanovništva. Promjena slike sela mijenjala je vizure tradicionalnog u modernizirani krajolik. Proces modernizacije bio je inovativan proces nasuprot predmodernom selu. Mješovitost je karakteristična za modernizirano selo koje je smanjivalo *ruralnu periferiju*. Osim poljoprivrednih i malobrojnih nepoljoprivrednih kućanstava na tradicionalnom selu, njegovim moderniziranjem nastala dva nova tipa kućanstva: mješovita i staračka.

- No, mješovitost simbolizira i *promjene u ruralnoj kulturi* – svjesno ili spontano zanemarivanje tradicije, običaja, ruralnih rituala... promjene cjelokupne simbolične slike ruralne kulturne sredine i seljačkoga svijeta uopće, paradig-

matski raskid s tradicijom. Pa ipak, ona se nije izgubila, jer je sastavnica kumuliranog iskustva – napredak naše ruralne kulture. Na nov se način uspostavlja samoreprodukcija, ovaj put kao dvojnoga kućanstva i redistribucija položaja i ugleda kućanstava u lokalnoj zajednici. U tom razdoblju promjenâ naše ruralne kulture masovno su uništavani i nestajali su materijalni kulturni simboli ruralnog identiteta. Toga nije pošteđeno ni etnografsko blago, jer svaka velika promjena kulturne slike – kao slika cjeline svijeta – nosi i negativne posljedice, pa tako i modernizacija ruralnoga kompleksa.

3. Mješovito poljoprivredno gospodarstvo stacionirano je u ruralnom prostoru o kojemu se brine kao o nužnom “*fizičkom tkivu*” (tijelu). Lokalna sredina i lokalna zajednica za njih je “*socijalno tkivo*”. Zato se postavlja pitanje koliko je mješovito gospodarstvo kao *endogeni* čimbenik utjecao na mijenjanje postojećega i stvaranje novoga krajolika, a koliko su to bili *egzogeni* čimbenici. *Promjene krajolika* su dvojake. S jedne strane, nastaju kao posljedice onečišćenja okoliša, a, s druge strane, kao posljedica planiranih inovacija koje stvaraju novu estetsku sliku krajolika. Na taj način tehnološko i socijalno moderniziranje ruralnoga kompleksa djeluju pozitivno, ali i negativno na okoliš i na promjene krajolika.

Seoski način života može biti jedna od vizija i perspektivnih rješenja u socijalnoj i ekološkoj krizi i zagušenosti gradskoga života. Od “seljačkoga načina života” trebalo bi zadržati neke metaboličke obrasce i ekološke vrijednosti, ali ih obogatiti novim iskustvom iz nepoljoprivrede. “Novo selo” (za razliku od “staroga sela”) u kojem će solarni kolektori i kompjutori postati svakodnevnica i dio kulturnoga krajolika, nosi u sebi i nešto od socijalne vizije – “selo kao rješenje”, koja ima malo dodira s ranijim romantičnim utopijama, a više s novim okolnostima u kojima su zaštita okoliša i informatizacija integralni dio racionalnih promjena.

4. Model mješovitoga gospodarstva u svijetu potvrđuje relativnu *trajnost*, a ne samo prolaznu strukturu. To treba očekivati i u hrvatskim prilikama. Vrijednosti “isključivost” i “monokultura” postale su upitne. Aktualne postaju vrijednosti “*raznolikost*” i “*održivost*”. Glede toga, mješovitost rada i nove razvojne ideje podržavaju razvoj obiteljskoga poljoprivrednog/mješovitog gospodarstva. Iskustva mješovitosti mogu biti korisna za suvremeni život obiteljskoga gospodarstva: sposobnost za inovacije, suradnja s drugim gospodarstvima i organizacijama, javni angažman u seoskoj zajednici na komunalnom uređenju, partnerstvo s državom u odlučivanju o razvojnim (osobito

lokalnim) pitanjima. Tomu treba dodati i stjecanje iskustava i novih znanja u otvaranju novih aktivnosti i novom načinu vođenja gospodarstva.

5. Klasično mješovito gospodarstvo bilo je odgovor na ekonomske i socijalne *rizike*, ali ne i na ekološke izazove i rizike. Bavljene raznolikim poljoprivrednim kulturama i dva izvora prihoda bili su jamci njegovu opstanku, a time i potencijalnom ruralnom razvoju. Rizik je – ne samo u smislu tržišnoga rizika nego i svaki drugi – postao obilježje modernoga društva (Beck, 1986.), a u poljoprivredi zbog ovisnosti o prirodi rizik uvijek postoji. O njemu mješovito gospodarstvo ne nosi samo vrijedno iskustvo jednog vremena nego po svojoj organizaciji rada i izvoru dohotka anticipira smanjenje rizičnosti. Tradicionalna seljačka obitelj (gospodarstvo) smanjivala je rizik uzgajanjem različitih kultura, a mješovita obitelj (gospodarstvo) različitim izvorima dohotka.

6. Držimo da je za diskurs o obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu potrebna temeljita (znanstvena, ekonomska i kulturna) analiza modela mješovitosti, istraživanja i kritičko *vrednovanje iskustava* (pozitivnih i negativnih) naše “klasične mješovitosti”, ali i sustavno praćenje stanja i promjena u obiteljskim mješovitim gospodarstvima (kućanstvima). To uključuje i analizu suvremenih društvenih uvjeta agrarne proizvodnje i tržišta što ih nose razne integracije, uključujući i WTO, u kojima će se mješovito gospodarstvo moći primjereno razvijati, gospodarski i socijalno prilagođujući se novim (ekonomskim, socijalnim, tehničkim i kulturnim) tendencijama – zvali ih integracijske, modernizacijske, globalizacijske ili nekako drugačije – i kao takvo strukturno odgovoriti na eksterne i interne izazove ruralnom kompleksu, a istodobno će moći zadovoljavati potrebe svojih članova.

7. Perspektiva obiteljskoga gospodarstva povezana je s perspektivama sela. Na to je upozoreno: “*Perspektive sela* uvelike ovise o obiteljskoj poljoprivredi, o tome koliku će ona proizvodnju moći davati i da li će moći od nje ipak sve bolje živjeti oni kojima je ona jedina ili glavna osnova egzistencije. A perspektive *obiteljske poljoprivrede* pak ovise kako o perspektivama poljoprivrede u privredi zemlje u sklopu ukupnog privrednog i društvenog razvoja, tako i o razvoju domaćeg i svjetskog tržišta, a posebno i o povezanosti s društvenim proizvođačima i potrošačima poljoprivrednih proizvoda koji organiziraju kooperaciju” (Šušar, 1988., knj. II:448). Zamijenimo li riječ “društveni proizvođači” riječima “poljoprivrednim tvrtkama” ili nekom drugom i još dodamo “svjetskim tržištem”, tada je i ova ocjena aktualna.

8. Mješovito obiteljsko gospodarstvo ima perspektivu i u postmodernom razdoblju u svijetu pa i u postsocijalističkom razdoblju u Hrvatskoj. Ovaj optimizam ima nekoliko razloga: *prvi* je opća tendencija orijentacije na nekoliko područja aktivnosti. Motiv im je sigurnost uloženoga kapitala i smanjenje rizika; *drugi* su pozitivna društvena iskustva mješovitoga modela u socijalnoj sigurnosti seoske obitelji: stalni priljev novca od nepoljoprivrede, zdravstveno osiguranje i mirovina; *treći* je povezan s “tržištem” rada i s orijentacijom pojedinca na stalni izvor prihoda, fleksibilnost radnih mjesta; *četvrti* je razlog u krizi moderne obitelji: ona se generacijski sužuje i brojčano smanjuje, pa interesi današnjega obiteljskog gospodarstva (kao aktivnosti na više područja) mogu pridonijeti povećanju unutarne obiteljske i međuobiteljske solidarnosti, a time i stabilnosti.

9. S globalizacijom dolaze novi izazovi tržišno nespremljivoj i neorganiziranoj obiteljskoj poljoprivredi, nedovoljno zaštićenoj državnim mjerama da bude konkurentna. Nakon tranzicijskoga šoka i neostvarenih očekivanja, novi šok pogađa maloga proizvođača, a on dolazi zbog uključivanja u svjetsko tržište. Za malo obiteljsko gospodarstvo nastupa novo razdoblje ekonomske i socijalne nesigurnosti, ali i novih perspektiva, jer se nalazi pred izazovima treće modernizacije.

* Prilog je napisan u sklopu rada na studiji “Ruralni razvoj i modernizacija”.

¹ Vidi kratak pregled problematike s rezultatima istraživanja: Edhem Dilić: Mješovita domaćinstva i seljaci radnici. U: Dilić, E. (1989.). *Sociološki aspekti ruralnog razvoja*. Zagreb: IDIS, str. 79-110.

² Osim seljačkih radnih zadruga postojale su i druge. Primjerice, nabavno-prodajne, obrtničke itd.

³ Tek je 1948. godine nastao pritisak na osnivanje seljačkih radnih zadruga (koje je predvidio Zakon o agrarnoj reformi 1945., a o njima govori i Ustav iz 1946.). Tako je u Hrvatskoj 1947. godine bilo 156 SRZ (3.056 kućanstava sa 7.149 radno sposobnih članova), a krajem 1948. godine 320 SRZ (8.960 kućanstava sa 19.520 radno sposobnih članova); (Bakarić, 1965.:104-5). U FNRJ krajem 1947. godine bilo je ukupno 1.126 različitih zadruga.

⁴ Postojala je različita motiviranost za ulazak u zadrugu: da spase posjed, da izbjegnu neimaštinu, da se riješe seljačke privrede, a neki su vjerovali u seljački oblik socijalizma (Bakarić, 1965.:324). Struktura zadrugara bila je ovakva: 75% siromašni seljaci, 20% srednji i 5% imućniji seljaci.

⁵ U Jugoslaviji je početkom 1957. godine bilo 6137 poljoprivrednih zadruga i 883 poljoprivredna dobra, a 1977. godine 626 poljoprivrednih zadruga i 2.078 državnih poljoprivrednih dobara i kombinata. Uzrok je tomu integracija nekih zadruga u kombinata i otkup zemlje. Zadrugu se više kupovale zemlju, a kombinati privodili zemljište obradbi.

BILJEŠKE

Od 1960. do 1971. godine kupljeno je 486.000 ha, a 169.000 ha privredeno je obradbi.

- ⁶ Danas postoje dobri primjeri proizvodnih inovacija i povezivanja s inozemstvom. Primjerice, proizvodnja ljekovitoga bilja (kamilica), uzgoj pčela, nojeva, školjaka itd.
- ⁷ Vidi prilog I. Štefanića: Razvitak na znanju utemeljenog gospodarstva u istočnoj Hrvatskoj – iskustva Tehnologijsko-razvojnog centra u Osijeku.
- ⁸ O tome su zanimljive studije A. Gorza. (Primjerice, “Wege ins Paradies” /“Putovi u raj”/. Berlin: Rotbuch Verlag, 1984.)
- ⁹ Planska je privreda kritizirana i odbačena kao ideološka, suprotna “slobodnom svijetu” i tržištu. Međutim, malo pojednostavnjeno rečeno, kakva je razlika između planske privrede u jednoj zemlji i “globalne planske” privrede? Primjerice, prva je kao takva deklarirana i provedena iz jednog centra, a druga je skrivena iza globalnih procesa; prva je pokazala svoje loše strane, druga ih može tek otkriti itd. Zato je dobro razlikovati “planiranje privrede” pod utjecajem tržišta od “centralne planske privrede” kojom upravlja država.
- ¹⁰ I u nas se, primjerice, u turističkoj djelatnosti sve više razmišlja o organiziranom zapošljavanju domaće radne snage (konobara, kuharica, spremačica...) u zimskoj sezoni u inozemnim hotelima u kojima ih je u to vrijeme trebaju. Ljeti rade na moru, a zimi u planinama. I to je neki oblik privremenog i povremenog rada, tradicionalno zvan “sezonski rad” – sezonski radnici.

LITERATURA

- Akrap, A. (1998.): Saldo migracija RH i županija 1971.–1981. i 1981.–1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, u: Lajić, I. (ur.), *Migracije u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, str. 15–68.
- Bakarić, V. (1965.): *Aktualne teme*. Zagreb.
- Beck, U. (1986.): *Risikogesellschaft*. München: Beck.
- Beck, U. (1999.): *Schöne neue Arbeitswelt*. Frankfurt: Campus.
- Cifrić, I. (1975.): Privlačnost Zagreba kao velikoga grada. *Revija za sociologiju* 5 (4): 82–92.
- Cifrić, I. (2002.): *Okoliš i održivi razvoj*. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Dilić, E. (1989.): *Sociološki aspekti ruralnog razvoja*. Zagreb: IDIS.
- Marković, P. (1974.): *Migracije i promene agrarne strukture*. Zagreb: Centar za sociologiju grada i sela IDIS-a.
- Mataga, Ž. (1991.): *Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj*.
- Mataga, Ž. (1995.): *Seljak i zadruga*. Bjelovar: Prosvjeta.
- Mead, M. (1971.): *Mann und Weib. Das Verhältnis der Geschlechter in einer sich wandelnden Welt*. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Meadows, D. i D. (1973.): *Granice rasta*. Zagreb: Stvarnost.
- *** Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji. Zagreb: IDIS
- Mutz, G. (1999.): Das Ende der Treck-Kultur. U: Beck, U. 1999. S. 190–207.
- Offe, C. (1984.): *“Arbeitsgesellschaft”: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt: Campus.
- Puljiz, V. (1977.): *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: Centar za sociologiju grada i sela IDIS-a

- Puljiz, V. (1997.): *Socijalne reforme Zapada - od milosrđa do socijalne države*. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada.
- Puljiz, V. i dr. (2000.): *Sustavi socijalne politike*. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada.
- Rogić, I. (2002.): Razvojni sudionici hrvatskog sela i njihove strategije, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza*. Zagreb. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 333-360.
- Sociologija sela (Stari ljudi na selu)*, 10 (37-38), 1972. (SS).
- Sociologija sela (Mješovita gospodarstva i seljaci radnici)*, 12 (4), 1974. (SS).
- Strategija razvitka hrvatskog zadrugarstva*. Zagreb: Hrvatski zadružni savez, 1998. (SRHZ).
- Štambuk, M. (1997.): *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Šušvar, S. (1988.): *Sociologija sela (I i II tom)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Žalac, B. (ur.). (2000.): *Zadrugarstvo na pragu novog tisućljeća*. Zagreb: Hrvatski zadružni savez; Savez štedno-kreditnih zadruga.
- Župančić, M. (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. *Sociologija sela* 38 (1-2): 11-78.

Željko
PAVIĆ

ULOGA SOCIJALNOGA
KAPITALA U RAZVOJU
SLAVONIJE I BARANJE

Politika regionalnoga razvoja obuhvaća “sve svjesne i promišljene aktivnosti koje primjenjuje vlada s ciljem promjene prostorne distribucije ekonomskih i socijalnih fenomena poput stanovništva, dohotka, vladinih prihoda, proizvodnje različitih roba i usluga, prometne infrastrukture, socijalne infrastrukture i političke moći” (Hansen, Higgins i Savoie, 1990.:2). Naravno, većina vladinih odluka, zbog inherentnoga teritorijalnog aspekta, ima i određene regionalne posljedice (npr. odluka da se subvencionira industrija na nekom području), ali se pod regionalnom razvojnom politikom uglavnom razumijevaju eksplicitne i formalne mjere usmjerene na to područje.

Tradicionalno se problem regionalnoga razvoja teorijski i praktično razmatrao unutar kejnsezijanske i neoliberalne ekonomijske paradigme. Kejnsezijanci su stimuliranje regionalnoga razvoja vidjeli u državnoj intervenciji kojom se stvara potražnja redistribucijom dohotka i izgradnjom lokalne materijalne infrastrukture i time potiče regionalni razvojni ciklus, dok su neoliberali rješenje nalazili u deregulaciji i stimuliranju individualnoga poduzetništva pouzdavajući se u djelotvornu alokaciju resursa slobodnim tržištem. Obje razvojne paradigme, unatoč mjestimičnim uspjesima, imaju i svojih nedostataka. Kejnsezijanski model često stvara dugotrajne obrasce ovisnosti o državi, koji, zbog “naučene bespomoćnosti”, ne omogućuju samoodrživ endogeni razvoj regije; osim toga, trend smanjenja javne potrošnje zbog imperativa makroekonomske stabilnosti i održavanja konkurentnosti u globaliziranoj ekonomiji čini ovu alternativu sve nepopularnijom. Neoliberalna paradigma zanemaruje socijalne posljedice iznenadnoga prijevika subvencioniranja nerazvijenih regija i njihova prepuštanja tržišnom nadmetanju na koje nisu spremne, socijalne i psihološke troškove alokacije radne snage (troškove preseljenja i socijalne adaptacije), odnosno začarani krug depopulacije, koji nerazvijenost regije čini gotovo ireverzibilnom pojavom. Obje paradigme vezane su uz kla-

sične postulate ekonomske znanosti, poput racionalno maksimirajućega pojedinca kojemu društvene institucije, vrijednosti i norme predstavljaju tek eksterno ograničenje koje se u računu troškova i koristi mora uzeti u obzir.

Zlatno doba regionalne politike u svijetu počinje krajem 60-ih i početkom 70-ih godina prošloga stoljeća. Dadašnja regionalna intervencija bila je uglavnom sporadična i ograničena dometa, poput npr. TVA projekta pokrenutog u sklopu američkoga New Deala. Osnovna motivacija tada pokrenutih regionalnih razvojnih politika bila je vrlo slična. Zaostajanja u blagostanju nekih regija bila su doživljena kao nepravedna, a dramatičan porast ruralno-urbanih migratornih kretanja pokrenuo je rasprave o disekonomiji metropolitanskih područja, odnosno nedovoljno iskorištenoj infrastrukturi emigracijskih – uglavnom ruralnih – područja. Ništa manje nije bio važan ni politički (izborni) potencijal regionalne politike.¹ Kraj 70-ih i početak 80-ih donosi posustajanje intervencionističke regionalne politike, koje se nastavlja do današnjih dana. Razlozi su bili višestruki. Prvi je razlog preokretanje demografskih trendova zbog povećane preferencije življenja u manjim sredinama, tj. izrazito jačanje migracijskih tokova usmjerenih od gradova prema predgrađima. Drugi je razlog svjetska ekonomska kriza koja je postavila budžetska ograničenja i naznačila limite države blagostanja, a time i onemogućila značajnija ulaganja u stimuliranje regionalnoga razvoja. I, konačno, pomicanje političkoga klatna dovelo je do većega povjerenja u regulativnu moć slobodnoga tržišta i neopravdanost državne intervencije.

Specifičan položaj regija u eri globalnoga kapitalizma, kao i neuspjesi praktične regionalne intervencije, doveli su do ozbiljnoga delegitimiranja kejnesijanske i neoliberalne paradigme i do novih ekonomijskih i sociologijskih conceptualizacija i objašnjenja regionalnoga razvitka koje naglašavaju važnost endogenih, socijalno konstruiranih karakteristika, po čijoj se prisutnosti razlikuju razvojno uspješne i neuspješne regije.² Ovdje se razvoj Slavonije i Baranje promatra u kontekstu teorije socijalnoga kapitala, koja – za razliku od spomenutih ekonomijskih paradigmi – naglašava socijalnu i institucionalnu determiniranost ekonomskog razvoja, tj. njegovu ovisnost o odnosima povjerenja i kooperativnosti koji su ukorijenjeni u lokalnim kulturama i identitetima, a koji omogućuju i olakšavaju razmjenu znanja i informacija te efektivno mobiliziranje individualnih resursa, odnosno rješavanje problema kolektivne akcije koji se pojavljuju ako su ekonomski akteri orijentirani isključivo egoistično (maksimiziraju vlastitu korisnost).

Upotreba pojma socijalni kapital, iako ne eksplicitno tim imenom, ima dugu sociološku povijest, pogotovo kad je u pitanju ekonomska sociologija. Max Weber u svom eseju *Protestantske sekte i duh kapitalizma* (navedeno prema Trigilia, 2001.) opisuje događaj kojemu je prisustvovao prilikom svojega posjeta Americi. Gledajući baptistički obred krštenja, njegov mu je rođak koji je živio u Americi pokazao na čovjeka koji se upravo trebao krstiti i rekao mu da je on tu ne zbog vlastita duhovnoga obraćenja nego zato što želi otvoriti banku. Pripadanje i aktivno sudjelovanje u baptističkoj zajednici bili su signal jake vjerodostojnosti, tj. značili su da osoba posjeduje određene moralne kvalitete (poštenje, iskrenost, odgovornost, radišnost) koje su potencijalnim ulagačima i klijentima – ne nužno iz iste zajednice – ulijevale povjerenje, što je povećavalo poslovne izgled dotične osobe. Koristeći se ovim primjerom, Weber zaključuje da su protestantske zajednice imale važnu ulogu u američkoj priči o uspjehu,³ upravo zbog toga što su svojim pripadnicima usađivale one moralne kvalitete koje su olakšavale ekonomsku razmjenu, odnosno današnjim rječnikom rečeno, smanjivale su transakcijske troškove⁴ ekonomskih aktera.

Sociološko zanimanje za institucionalne preduvjete ekonomskog razvoja zamrlo je dolaskom fordističkog razdoblja. Fordizam su karakterizirale velike vertikalno integrirane tvrtke koje su se služile ekonomijom razmjera (*scale economy*) i koje su težile k monopolističkom ili oligopolističkom položaju na tržištu proizvoda. Kako su te tvrtke pomoću financijske moći uglavnom kontrolirale vlastitu okolinu, neekonomski faktori, poput socijalnih mreža u koje su uključeni poduzetnici i tvrtke, postaju manje važni (Trigilia, 2001.:435). Socijalni kapital ponovno postaje vrlo aktualan u postfordističko doba koje napušta masovnu i standardiziranu proizvodnju u ime inovativnosti, kvaliteta i fleksibilne specijalizacije, u kojoj razmjena znanja i informacija ima presudnu ulogu i koja uključuje proizvodnje većega stupnja dodane vrijednosti.

Pojam socijalnoga kapitala prvi je vjerojatno eksplicitno upotrijebio Glenn Loury (1977.) objašnjavajući relativan obrazovni neuspjeh afroameričke djece malom količinom društvenih resursa (socijalnoga kapitala) koja im stoji na raspolaganju, a koji se kapital uglavnom crpi iz obitelji. Studije koje su uslijedile – Bourdieu (1980.), Flap i De Graf (1986.), Coleman i Hoffer (1987.) te Sampson i Gavreau (1992.) – potvrdile su da je koncept socijalnoga kapitala, osim na području obrazovanja, eksplanatorno va-

žan i na područjima profesionalne mobilnosti, kriminala i delinkvencije te neformalne imigrantske ekonomije. U zadnjem desetljeću socijalni kapital postaje jedan od najčešćih socioloških pojmova i ulazi u gotovo sve sociološke discipline.

Robert Putnam, jedan od najpoznatijih istraživača na tom području, definira socijalni kapital kao mrežu odnosa među pojedincima i norme recipročnosti i povjerenja koje proizlaze iz njih (Putnam, 2000.). Iz definicije se vidi mogućnost analitičkog razdvajanja dvaju dimenzija socijalnoga kapitala. Prva, "strukturalna", dimenzija označava mogućnost pojedinaca da se služe socijalnim mrežama kao pripomoći u realizaciji vlastitih ciljeva, najčešće razmjenom informacija, dok se druga, "kulturalna", dimenzija sastoji od kulturalno utemeljenih društvenih normi te ima koordinativnu funkciju, omogućujući prevladavanje problema kolektivne akcije. Putnam ulogu i funkciju socijalnoga kapitala uspoređuje s ulogom novca kao generaliziranoga medija ekonomske razmjene i njegovom prednosti nad trampom. Upravo kao što novac omogućuje ljudima da zamijene svoja dobra ne za druga dobra nego za pravo na buduću kupovinu dobara te tako dovodi do ekspanzije trgovine, tako i norme povjerenja i generalizirane recipročnosti omogućuju ljudima da rade usluge ljudima bez neposredne novčano izmjerljive povratne koristi. Socijalni kapital tako postaje "plutajući" resurs koji se može upotrijebiti kada god se želi, čime postaje moguće ostvarivanje individualnih i kolektivnih ciljeva koji se drukčije ne bi mogli postići.⁵

Nešto sveobuhvatnije socijalni se kapital definira i kao "socijalno i političko okruženje koje omogućuje razvijanje normi i oblikuje socijalnu strukturu" (Grootaert, 1998.:3). Za razliku od Putnamove definicije, koja naglašava neformalne norme i vodoravne asocijacije, ovdje su od važnosti formalne institucije poput države, političkoga sustava, vladavine prava, ljudskih i građanskih prava, čije se djelovanje drži vrlo važnim za ekonomski rast i razvoj. Iako je u pitanju nešto drukčija eksplanatorna razina, ideja je zapravo ista – društveni odnosi mogu, pozitivno ili negativno, utjecati na ekonomski razvoj.

Pojam socijalnoga kapitala ovdje razlikujemo od sličnoga pojma kulturnoga kapitala, koji je Bourdieu afirmirao u kontekstu proučavanja nejednakih obrazovnih uspjeha djece iz različitih klasa. Prema njemu, kulturni kapital označuje vrste znanja, načine izražavanja, estetskih preferencija, stila ponašanja koje njihovim posjednicima omogućuju bolji obrazovni uspjeh. Stoga je ovako definiran kulturni kapital, za razliku od socijalnoga kapitala, inherentno konfliktualne naravi.

Kao najvažnije sastavnice socijalnoga kapitala mogu se izdvojiti norme povjerenja i solidarnosti.

Norma povjerenja omogućuje prevladavanje problema kolektivne akcije, tj. nekooperativnoga ponašanja u postizanju kolektivnih ciljeva, a korisna je i zbog toga što smanjuje transakcijske troškove jer se iz ugovaranja mogu izbaci brojne kontingencijske okolnosti za koje se vjeruje da se, ako se pojave, mogu riješiti dogovorom i poštenim pristupom. Dobro poznato evolucijsko objašnjenje iz teorije igara (Axelrod, 1984.), po kojemu vjerojatnost kooperativnoga ponašanja u dijadičnim relacijama raste ako postoji perspektiva brojnih budućih interakcija ("sjena budućnosti"), ne zadovoljava jer bi sličnost tržišnih uvjeta (kvantiteta interakcije) trebala dovesti do ujednačavanja količine povjerenja u različitim društvenim slojevima, regijama i društvima, a to se očito ne događa. Osim toga, iz dijadičnih relacija teško da može nastati difuzno, generalizirano povjerenje, koje čini okosnicu socijalnoga kapitala. To, naravno, ne znači da, antropološki gledano, ponavljanje ponašanja ne pridonosi njegovoj stabilizaciji, reducirajući čovjeku prirodenu "otvorenost" različitim oblicima ponašanja koja proizlazi iz njegove biološko-genetske relativne nedeterminiranosti.

Pitanja povjerenja i oportunitizma, tj. klasično hobbesovsko pitanje reda u klasičnoj su i neoklasičnoj ekonomiji imala sporednu teorijsku ulogu. U svijetu savršeno obaviještenih proizvođača i kupaca, od kojih ni jedan nije dovoljno jak da utječe na formiranje tržišnih uvjeta i cijene, nema mjesta za neispunjavanje ugovora i oportunističko ponašanje. Pretpostavka je da bi tržišna kompeticija širenjem informacija i odbijanjem suradnje s oportunistima takvo ponašanje učinila neisplativim, a kada bi se ono i pojavljivalo, bilo bi čisto frikcijske naravi i ne bi ugrožavalo tržišni sustav. Osim toga, u intelektualnoj je tradiciji klasične ekonomije postojalo uvjerenje da "potraga za vlastitim ekonomskim interesom tipično nije nekontrolirana strast, nego civilizirana, smirena aktivnost" (Granovetter, 1985.:488).

Klasičan primjer norme solidarnosti jest nastavak kupovine neke robe ili usluge od stalnoga dobavljača unatoč trenutno višoj cijeni. To bi s neoklasičnoga gledišta značilo nefleksibilnost tržišta, tj. njegovu manju alokativnu efikasnost, ali takav postupak pojačava međusobno povjerenje i vjerojatnost recipročnoga postupka u slučaju zamjenjenih uloga.

Specifičnost socijalnoga kapitala u odnosu na humani i fizički kapital jest u tome što se on - budući da je dio društvenih odnosa, a ne svojstvo pojedinaca - povećava

upotrebom, štoviše, njegovo neupotrebljavanje dovodi do smanjenja ili potpunog uništenja, čak i onda kad je kulturno-normativno utemeljen. To znači da svakodnevna društvena praksa djeluje na polagano, evolutivno mijenjanje kulturne matrice.

Socijalni kapital ima karakteristike javnoga dobra, što znači da se tu susrećemo s važnim i teškim problemom kolektivne akcije, tj. agregiranja individualnih preferencija u one kolektivne. Pojedinci su najčešće skloni minimizirati vlastiti doprinos postizanju kolektivnih ciljeva, jer je trošak toga doprinosa obično veći od dodatne koristi doprinosa kolektivnom cilju. Takva situacija zahtijeva djelotvoran nadzor nad individualnim oportunistom, odnosno mogućnost da se sankcionira nekooperativno ponašanje, no to je, pogotovo u situacijama koje uključuju velik broj individualnih aktera, ili vrlo skupo ili praktički neizvedivo. Kako ni jednog pojedinca nije moguće isključiti iz njegove upotrebe, kao što ni ni jedan pojedinac nema dovoljno poticaja da radi na njegovu stvaranju, nije realno očekivati da će socijalni kapital biti stvoren djelovanjem tržišnih sila. Poput nacionalne obrane ili čistoga zraka, socijalni se kapital ne može proizvesti u malim komadima i prodati na tržištu. Tako pojedinac koji se ponaša kooperativno unatoč nekooperativnoj okolini povećava količinu generaliziranoga povjerenja u društvu, tj. proizvodi pozitivne eksternalije, za što ne dobiva nikakvu izravnu novčanu naknadu. Upravo iz tih razloga socijalni kapital najčešće nastaje u religijskim, etničkim ili teritorijalnim zajednicama, odnosno nije rezultat svjesna napora usmjerenoga prema njegovu stvaranju, nego ekonomski relevantan rezultat neekonomskih procesa. Dakle, socijalni je kapital korisna posljedica prethodno postojećih, kulturno utemeljenih normi difuznoga povjerenja i reciprociteta.

Iako su uglavnom proučavani i naglašavani pozitivni učinci socijalnoga kapitala, postoje i njegovi neutralni i negativni učinci, "određen oblik socijalnoga kapitala koji poboljšava određene aktivnosti može biti beskoristan ili čak štetan za druge" (Coleman, 1990.:302), odnosno "mreže i norme povjerenja koje idu uz njih općenito su dobre za one unutar mreže, ali eksterni učinci socijalnoga kapitala nikako nisu uvijek pozitivni" (Putnam, 2000.:21). Tako, na primjer, i mreže organiziranoga kriminala, kao i sve organizacije čiji je osnovni cilj traženje rente (*rent seeking*), mogu se promatrati kao savršena realizacija ideje socijalnoga kapitala.

Društvenost je važna – uspješne regije i socijalni kapital

Recentni primjeri razvojno uspješnih regija (npr. Baden-Württemberg, regije tzv. Treće Italije⁶) pokazuju da je tajna uspjeha u socijalnom kapitalu, tj. u mobiliziranju postojećih i stvaranju novih unutrašnjih resursa koje je omogućeno dugom demokratskom tradicijom i odnosima povjerenja i suradnje proizašlih iz regionalnog identiteta, dok su neuspješne regije uglavnom karakterizirane visokim stupnjem ovisnosti o državi i hijerarhijskim odnosima među regionalnim akterima. Uspješnost regija s visokim stupnjem socijalnoga kapitala ne iznenađuje promotre li se osnovne značajke postindustrijskoga ekonomskog konteksta. U njemu se, zbog stvaranja globalnoga tržišta, brzih tehnoloških promjena i promjena konzumentskih preferencija, umjesto tradicionalnih troškova proizvodnje i masovnosti glavnim izvorima kompetitivnosti pokazuju manje “opipljivi” čimbenici poput inovativnosti, brzoga prilagođivanja promjenama na tržištu, marketinga, kvalitete, diferencijacije proizvoda u potrazi za tržišnim nišama, suvremenih metoda organizacije rada i sl. Ključna tako postaje mogućnost umrežavanja s ciljem razmjene znanja i informacija, čemu obilje socijalnoga kapitala sigurno pogoduje. Dakle, takve se regije pokazuju kao društveno-geografski prostor najbolje prilagođen postindustrijskom vremenu nudeći izvanredne razvojne prednosti koje su najvećim dijelom rezultat umrežavanja. Storper (1995.) pokazuje da umrežene inovativne tvrtke na istom mjestu profitiraju i od tzv. neutrženih uvjetovanosti (*untraded dependencies*), odnosno ideja koje se ne razmjenjuju na tržištu, poput informacija o tržištu, tehnologiji i proizvodnji koje se šire u neformalnom obliku unutar neekonomskih društvenih veza. Umreženost regionalnih tvrtki omogućuju kontinuirano održanje inovativnog miljea, koje je nužno jer se u kasnijoj rutiniziranoj fazi životnoga vijeka nekoga proizvoda njegova proizvodnja obično prebacuje na područja s jeftinom radnom snagom, jer radna snaga postaje osnovna determinanta stvaranja vrijednosti. Osim razmjene znanja među tvrtkama, vrlo je važna i gusta interaktivna mreža koja uključuje veze s dobavljačima, kupcima, državnim institucijama i financijskim sektorom. Tako npr. tješnja povezanost tvrtki i regionalnih banaka daje bankama mogućnost dubljega poznavanja situacije u određenim industrijskim sektorima, što dovodi do donošenja zajedničkih strateških planova i boljega financijskog praćenja tih tvrtki (Maskell i Malmberg, 1995.).

Kooperativnost i posvećenost zajedničkim strateškim ciljevima utječu i na narav industrijskih odnosa u ovim re-

gijama. Upravo zahvaljujući međusobnom povjerenju, ovdje se uspijeva postići i održati dragocjena ravnoteža između, s jedne strane, zahtjeva radnika, odnosno sindikata kao njihovih predstavnika, da im se osigura relativno sigurno i dobro plaćeno radno mjesto te, s druge strane, fleksibilnost rada koja je nužna za vlastito pozicioniranje u kompetitivnom i stalno promjenljivom globalnom tržištu. To, naravno, ne znači da je kompromis rada i kapitala lišen konflikata, a ne može se zanemariti ni činjenica postojanja dualnoga tržišta rada s imigrantskom, uglavnom nesindikaliziranom, radnom snagom u podređenom položaju.

Posebno značajan teorijski prilog u korist važnosti socijalnoga kapitala za regionalni razvoj dao je Robert Putnam svojim, politološki nadahnutim, istraživanjem razlika u ekonomskoj i administrativnoj uspješnosti talijanskoga sjevera i juga nakon upravno-političke decentralizacije provedene početkom 70-ih godina prošloga stoljeća na polju zdravstva, urbanog upravljanja, školstva, poljoprivrede i zaštite okoliša. Pokazalo se da se uspješni sjever od neuspješnog juga razlikuje ne toliko po dostignutom stupnju ekonomskog razvitka nego po varijablama poput solidarnosti, povjerenja te kvantiteti i kvaliteti građanskih asocijacija, tj. po količini socijalnoga kapitala. Socijalni kapital omogućio je stvaranje kvalitetne lokalne demokracije koja se ubrzo transformirala u regionalni ekonomski razvoj. U razvijenim regijama sjevera građanin poštuje zakone i očekuje i od drugih da to čine, dok se na jugu kršenje zakona smatra normalnim, a osobe koje to ne čine postaju predmetom podrugivanja i šale (Putnam, 1992.:55). Na sjeveru "ljudi komuniciraju kao jednaki, ne kao patroni i klijenti, niti kao vladavci i podanici" (Putnam, 1992.:48), a građani su, u većini slučajeva, "spremni na pomoć te poštuju i vjeruju jedni drugima čak i kada im se mišljenja o značajnim stvarima razlikuju" (isto). Povijesne korijene ovih razlika Putnam nalazi u republikanskim tradicijama sjevera koje su stvorile pojam građanina koji svoju lojalnost duguje primarno svojoj političkoj zajednici, odnosno feudalnim tradicijama na jugu koje su od ljudi stvorile podanike koji u politici sudjeluju samo nekom formom lokalnoga političkog klijentelizma. Drugim riječima, na jugu se prakticira amoralni familizam (Redfield), čija je osnovna namjera maksimizacija kratkoročne koristi nuklearne obitelji bez uzimanja u obzir širih interesa zajednice, koji su, dugoročno gledano, u interesu pojedinca i njegove nuklearne obitelji, pod pretpostavkom da će i drugi činiti isto.

Iako treba poštivati regionalne specifičnosti i ovisnost o prijednom putu (*path dependency*), ovi primjeri mogu da-

ti smjernice razvoju Slavonije i Baranje. U tom se smislu pokušava procijeniti stanje socijalnoga kapitala u ovoj regiji i dati prijedloge za njegovo razvojno aktiviranje.

Slavonsko-baranjski socijalni kapital

Bez obzira na to tumačimo li socijalizam kao sustav u tranziciji, državni kapitalizam ili kao birokratski kolektivism,⁷ nedvojbeno je činjenica da je socijalni kapital u njemu erodirao zbog autoritarne političke kulture koja je sprječavala nastanak autonomnoga civilnog društva, zbog čega su se tranzicijske zemlje, nakon pada nekadašnjega sustava, našle u stanju posvemašnje anomalije. Voelker i Flap (2001.) na primjeru bivše Demokratske Republike Njemačke uvjerljivo pokazuju devastirajuće učinke potpune kontrole građana od partijske totalitarne države. Iako je marksistička ideologija imala u vidu stvaranje novoga, "podruštvovaljenog" čovjeka, učinci su bili upravo suprotni. Svjesni sveobuhvatne kontrole tajne policije putem doušničke mreže u kojoj su sudjelovali i mnogi građani, ljudi su o vlastitu privatnom životu, pogotovo o svojim političkim stavovima, govorili isključivo u krugu onih kojima su izrazito vjerovali, s kojima su imali tzv. jake veze, jer su posljedice neutemeljena povjerenja bile izrazito jake i mogle su dovesti i do gubitka slobode. Time je stvoren poznati fenomen dvostruke realnosti s kojim se ovladavalo još u najranijoj mladosti, a koji je označavao postojanje dvaju stavova o nekom pitanju – jedan za javnu i jedan za privatnu upotrebu. Krugovi povjerenja obilježeni jakim vezama bili su izrazito odvojeni od slabih veza koje su ljudi rabili isključivo s ciljem ovladavanja ekonomijom nestašice (kroničnim nedostatkom potrošačkih dobara) putem neformalne ekonomije. Institucionalni uvjeti koji su doveli do nerazvijenosti slabih veza u Istočnoj Njemačkoj prisutni su i danas, što se može vidjeti i iz činjenice da većina ljudi i danas posao traži aktivirajući jake veze, umjesto slabih, kako je to uobičajeno u zapadnim zemljama.

Zbog "mekoće" režima koji se sigurno ne može označiti totalitarnim, hrvatsko socijalističko društvo sigurno nije nudilo sliku takve atomiziranosti i nemoći društvenoga samoorganiziranja. Postojao je, pogotovo od početka 1980-ih, cijeli niz relativno nezavisnih profesionalnih, studentskih, feminističkih, ekoloških civilnih udruga i inicijativa, kao i tradicija kritičke društvene misli. No te su udruge bile prilično elitističke naravi, s malobrojnim članstvom ograničenim na relativno marginalne skupine, poput mladih i žena, a što je još važnije, u njima je sudjelovala isključivo urbana zagrebačka populacija.⁸

Prema prvom istraživanju koje je uključivalo mjerenje socijalnoga kapitala u Hrvatskoj (Štulhofer, 1998.), njegova je količina, operacionalizirana kroz dimenzije asocijativnosti⁹ (civilnosti), povjerenja i (ne)toleriranja oportunističkoga ponašanja, podjednaka količini socijalnoga kapitala u tranzicijskim zemljama, ali istodobno značajno zaostaje za zapadnim zemljama. Podaci iz 1999. godine (Štulhofer, 2001.) pokazuju pad generaliziranoga povjerenja u ljude, vjerojatno uzrokovan drastičnim padom povjerenja u najvažnije formalne društvene institucije (Sabor i pravni sustav), kao i pad članstva u građanskim udruženjima, posebice onima religijskoga tipa. Djelomično i u suprotnosti s teorijskim očekivanjima, Domovinski je rat zbog nacionalne homogenizacije i neposredne životne prijetnje povećao socijalni kapital, koji je u međuvremenu, iz navedenih razloga, uvelike uništen, čime je prokockan važan potencijalni hrvatski razvojni adut.

Kao jedan od temeljnih preduvjeta za uspješnu tranziciju, pogotovo onu gospodarsku, spominje se kultura individualne autonomije, tj. disponiranost ljudi da preuzmu neizbježnu odgovornost za vlastitu sudbinu, umjesto da teret te odgovornosti stalno prebacuju na preopterećenu državu (Šundalić, 1998.:185). To je nedvojbeno točno, no postoji i druga strana medalje; osim individualizma, vrlo je važna i društvenost, koju ne treba odbaciti kao relikat "socijalističkog" morala. Spomenuta istraživanja socijalnoga kapitala, kao i letimičan pogled na svakodnevicu, otkrivaju da su se mnogi ljudi prilagodili tržišnom *bellum omnium contra omnes*, ali na vrlo ciničan način koji ne uzima u obzir da ekonomska kultura kapitalizma sadrži i elemente kooperativnosti, tj. bazičnoga poštenja i generaliziranoga povjerenja u ljude. Zanimljivo je činjenice da kapitalizam predstavlja specifičnu *moralnu ekonomiju* dovelo je s vremenom u Hrvatskoj do potpune tržišne nesigurnosti, kulture neplaćanja i nepoštivanja vlastitih obveza i, kao posljedica toga, do mnogih sudskih sporova. Kroničan problem neučinkovitosti hrvatskoga pravosuđa nije samo izraz njegovih unutrašnjih problema nego i rezultat prethodno opisane situacije.

U hrvatskom tranzicijskom kontekstu smanjenju ionako niske razine socijalnoga kapitala naslijeđene od bivšega sustava pridonijelo je zamagljivanje, ili čak i potpuno brisanje, razlike između legitimnih poduzetničkih figura nastalih kroz zakonitu privatizaciju društvene imovine i njihova "divljeg" kontrapunkta (Rogić, 1998.:42). Zanimljivo je, a katkada i politička legitimizacija, te ključne razlike u najširim slojevima stanovništva ne rađa samo ogorčenje, nepovjerenje i sumnjičavo odmjeravanje čak i legi-

timno stečene imovine nego im nudi i model koji se može oponašati i na mikrorazini, u vlastitoj svakodnevici. U svjetlu tranzicijskog iskustva postaje jasno da razvoj – bilo na nacionalnoj, bilo na regionalnoj razini – nije automatski proces koji slijedi iz preslikavanja zapadnoga pravno-političkog sustava i standardnih modernizacijskih naputaka, nego mora uključivati i razvijanje i vrednovanje socijalnoga kapitala.

Izvorište slavonsko-baranjskoga socijalnog kapitala nalazi se u tradicionalno kooperativnoj lokalnoj kulturi (kultura zadružnoga tipa po Tomašićevoj tipologiji) i regionalnom identitetu nastalom kroz povijest kao specifičan geografski, ekonomski i kulturni sklop, a koji zbog mogućnosti stvaranja odnosa povjerenja i solidarnosti može biti važan razvojni resurs. Ovaj socijalni kapital osjetno je umanjen autoritarnom komunističkom političkom kulturom (unatoč proklamiranom samoupravljanju), ratnim zbivanjima, koja su – zbog vrlo brutalna progona što su ga mnogi ljudi doživjeli od vlastitih susjeda i dojučerašnjih prijatelja – smanjila generalizirano povjerenje u ljude i u međuetničku toleranciju, te anomijskim zbivanjima u postkomunističkom razdoblju, koja su, upravo zbog ratnih okolnosti, bila posebno izražena upravo u ovoj regiji. Kada se uz to uzme u obzir malobrojnost civilnih udruga, tj. nerazvijenost slavonsko-baranjskoga civilnog društva, te prisilne migracije i depopulacija koji su doveli do razaranja starih zajednica, može se pretpostaviti da je stanje socijalnoga kapitala u Slavoniji i Baranji gore od hrvatskoga prosjeka, što se, bez aktivnoga djelovanja u tom smjeru, može pokazati ozbiljnom zaprekom razvoju.

Zaključak

Socijalni kapital nastaje na podlozi određene sociokulturne matrice, koja se, na latentnoj razini, sastoji od normi generaliziranoga povjerenja u ljude i solidarnosti koje se u najvećoj mjeri usvajaju primarnom socijalizacijom, dok je njegova najznačajnija manifestna sastavnica brojnost i dinamika građanskih udruženja i raširenost kooperativnoga ponašanja. Manifestna sastavnica socijalnoga kapitala jest produkt sociokulturne matrice, ali ima i povratni utjecaj djelujući kao mehanizam njezine svakodnevne reprodukcije.

Primjeri regija koje su svoj razvoj u velikoj mjeri utemeljile na vlastitom socijalnom kapitalu nude i ponešto optimizma razvojno posustalim regijama poput Slavonije i Baranje, to više što se uspjesi tih regija ne vezuju samo za proizvodne sektore visoke tehnologije nego i za tradicionalne sektore “stare” ekonomije, poput poljoprivrede te tekstilne i

drvne industrije. U vremenu ekonomske globalizacije – kada se utrka za eksterna ulaganja više ne odvija na razini nacionalne države nego na razini regija – i regije s manjim fizičkim i humanim kapitalom, a velikim socijalnim kapitalom, mogu dobiti svoju razvojnu šansu. Štoviše, njihov razvoj može biti i dugoročniji od onoga koji se temelji na tradicionalnim faktorima, poput npr. niskih troškova radne snage, jer u vremenu stalnih tržišnih promjena pruža stabilnu osnovu za fleksibilnu specijalizaciju i adaptaciju na promijenjene okolnosti. Imajući u vidu da je ekonomski sustav uvijek ukorijenjen u društvenim vrijednostima i normama koje imaju svoj evolutivni razvoj, nameće se pitanje: u čemu tražiti osnovu za stvaranje (oživljavanje) i akumuliranje socijalnoga kapitala u Slavoniji i Baranji?

Regionalna politička autonomija, odnosno izgradnja i mobilizacija relativno neovisne regionalne političke moći, i predstavništva smatraju se jednim od preduvjeta za postavljanje i uspješno ispunjavanje regionalnih strateških interesa unutar nacionalne države. Dokaz u prilog toj tvrdnji pruža i činjenica da se regije koje su se uspješno pozicionirale u globalnoj ekonomiji uglavnom nalaze u vrlo decentraliziranim, često čak i federativnim, državama (Njemačka, SAD, Italija). Prema tome, nužan – iako ne i dovoljan – uvjet za građenje i razvojno aktiviranje slavonsko-baranjskoga socijalnog kapitala novi je ustroj hrvatske lokalne samouprave koja bi trebala biti utemeljena na regionalnom principu i koji bi, za razliku od sadašnjega, poštiavao i iskorištavao regionalne identitete. Sadašnji ustroj, utemeljen na županijama, isključivo je funkcionalne naravi, što se ogleda i u arbitrarnosti županijskih granica i u činjenici da građani županijsku pripadnost ne osjećaju kao dio vlastitog identiteta, nego isključivo kao administrativnu datost. Hrvatska regionalna raznolikost i posebni regionalni identiteti ne bi trebali biti shvaćeni kao element osporavanja državnosti i nacionalnog identiteta i time permanentno stavljeni u sumnju, nego moraju postati jednim od ključnih čimbenika regionalne ekonomske kompetitivnosti. To naravno ne znači da je uspostavljanje regionalne autonomije dovoljan uvjet za regionalan razvoj. Regionalno političko upravljanje mora postati pluralistično i participativno, mora uključivati reprezentaciju različitih interesa i izbjeći preslikavanje upravljanja na nacionalnoj razini koje karakterizira dominacija elita i političkoga klijentelizma. Ovaj politički pluralizam omogućio bi oslobađanje inovativnosti i kreativnosti svih gospodarskih aktera te spriječio okoštavanje institucionalne strukture, koje predstavlja ozbiljnu razvojnu zapreku u svim starim industrijskim regijama širom Europe.

Decentralizacija hrvatske države pojačala bi važnost socijalnoga kapitala pojedinih regija i pružila priliku prirodnom socijalnom eksperimentu analognom onomu talijanskom iz sredine 70-ih godina prošloga stoljeća. Naime, decentralizacija bi, s obzirom na iste administrativne ovlasti svih jedinica lokalne samouprave, donijela korist onim regijama koje bi uspjele iskoristiti i mobilizirati svoje unutrašnje resurse, među kojima je socijalni kapital jedan od najvažnijih. Samo regije s visokim stupnjem socijalnoga kapitala uspjele bi stvoriti odgovorne i efektivne jedinice lokalne samouprave i poštovanje pravnoga sustava, dok bi regije koje ga ne uspiju stvoriti i aktivirati bile razvojno neuspješne te bi zadržale visok stupanj korupcije i političkoga klijentelizma koji je u ovom trenutku karakterističan za Hrvatsku.

Uloga znanstvenih institucija u razvojnom uspjehu mnogih regija odavno je prepoznata, jer one, uz znanstvenu produkciju, stvaraju i školovanu radnu snagu bez koje je formiranje moderne regije sa stalnim procesom učenja i inovacija gotovo nemoguće. Studije (Romijn i Albu, 2002.) pokazuju da je količina interakcija neke tvrtke s istraživačkim laboratorijima i sveučilištima značajno povezana s brojem inovacija koje tvrtka proizvodi. Štoviše, uglavnom je riječ o natprosječno originalnim i tehnički kompleksnim inovacijama. Uz Silikonsku dolinu i Boston Route 128, najpoznatiji primjer plodne povezanosti gospodarstva i znanstveno-istraživačkoga rada predstavlja "čudo iz Massachusettsa" u kojem je glavnu ulogu imao "Bay State akademski istraživački kompleks koji je oslobodio lavinu tehnoloških inovacija na tako dinamičan način da je pružio najkritičniji poticaj za ubrzan rast jednoga od najvećih svjetskih područja visoke tehnologije" (Morgan, 2002.:67). Prema tome, povećavanje broja visokoškolskih i istraživačkih institucija i studenata u Slavoniji i Baranji svakako je poželjno, ne samo zbog stvaranja obrazovanijeg stanovništva nego i zbog zaustavljanja odlaska mladih iz regije. No to samo po sebi nije dovoljno. Ključan zadatak ostaje sinergijsko povezivanje znanosti i gospodarstva. Sukladno tome, znanstvenici bi trebali biti vrednovani ne samo prema usko znanstvenim dostignućima nego i prema uspješnosti primjene znanstvenih dostignuća i povezivanja istraživačkoga rada s regionalnim razvojnim potencijalima i ciljevima, odnosno prema uspješnosti povezivanja znanstvenih institucija i lokalnoga gospodarstva.

Ovakav endogeni tip razvoja utemeljen na socijalnom kapitalu nikako ne znači potpuno gubljenje uloge države. Njezina se uloga svodi na održavanje makroekonomske stabilnosti, velike infrastrukturne investicije koje su nužan

preduvjet regionalnog razvoja te stvaranje i održavanje socijalnoga kapitala na makrorazini (povjerenje u državne institucije, ponajprije u pravni sustav). Osim toga, država mora poštovati autonomiju civilnoga društva te financijskim poticajima aktivno podržavati nastajanje i rad civilnih udruga i svih drugih oblika lokalnih inicijativa.

BILJEŠKE

- ¹ U Francuskoj se regionalna politika često, ne bez ironije, naziva i *aménagement électoral du territoire*.
- ² Najveći udio u ovom konceptualnom pomaku imaju institucionalna ekonomija i tzv. nova ekonomska sociologija.
- ³ Ovdje, naravno, nije riječ o strogoj kauzalnosti, nego o određenom kulturno-duhovnom sklopu koji djeluje poticajno na promjene u socioekonomskoj sferi. Moguće je zamisliti i obrnuti odnos, s religijom u ulozi ideološke legitimacije nove poduzetničke klase.
- ⁴ Transakcijski troškovi uključuju troškove pregovaranja, sastavljanja ugovora, nadzora nad njegovim izvršavanjem te troškove rješavanja sporova koji se mogu pojaviti. Postojanjem transakcijskih troškova može se objasniti zašto tvrtke uopće postoje, odnosno zašto se neki proizvodni proces odvija pomoću administrativne koordinacije unutar tvrtke, umjesto između neovisnih entiteta na tržištu.
- ⁵ Upravo ovaj produktivni aspekt opravdava davanje statusa kapitala socijalnim mrežama i normama, iako je produktivni učinak socijalnoga kapitala na ekonomski rast i razvoj puno teže operacionalizirati i izmjeriti od učinaka fizičkoga i ljudskoga kapitala, što je i osnovni prigovor koji mu upućuju ekonomisti. No sigurno je točno da "socijalni kapital povećava korist od investiranja u fizički ili ljudski kapital" (Putnam, 1993.:36).
- ⁶ Riječ je o 7 pokrajina u Sjevernoj i Središnjoj Italiji (Trentino Alto-Adige, Friuli Venezia-Giulia, Veneto, Emilia Romagna, Toscana, Umbria, Marche) koje u ekonomskom, političkom i sociološkom smislu zauzimaju mjesto između razvijenoga industrijsko-metropolitanskog sjeverozapada te nerazvijenog i siromašnog mezzogiorna. Unutar Treće Italije dodatno se razlikuju lijevo orijentirane, "crvene" provincije u Središnjoj Italiji, od tradicionalnijih pokrajina na sjeveroistoku koje su se nekad nalazile u Habsburškoj Monarhiji.
- ⁷ Ove teorije razlikuju se u odnosu na to smatraju li da je socijalistička ekonomija sadržavala elemente tržišta, odnosno je li se socijalistička birokracija konstituirala u posebnu društvenu klasu. Više o tome vidjeti u: Szelenyi, Beckett i King (1994.), str. 235-240.
- ⁸ O tome više u: Stubbs (2001.).
- ⁹ Operacionalizacija pojma socijalni kapital preko broja građanskih asocijacija i broja građana koji sudjeluju u njima donekle je problematična jer pretpostavlja da *sve* građanske asocijacije imaju pozitivan utjecaj na društvo kao cjelinu, što sigurno nije slučaj. No empirijski podaci ipak pokazuju jaku povezanost između raširenosti povjerenja i broja građanskih asocijacija, što upućuje na latentnu dimenziju koja im je u pozadini - socijalni kapital.

- Axelroad, R. (1984.): *The Evolution of Cooperation*, New York, Basic Books.
- Bourdieu, P. (1980.): *Le Capital Social. Notes Provisoires*, Actes de la recherche en sciences sociales 3: 2-3.
- Coleman, J., Hoffer, T. (1987.): *Public and Private High Schools: The Impact of Communities*, New York, Basic Books.
- Coleman, J. (1990.): *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Harvard University Press.
- Flap, H., De Graf, N. D. (1986.): Social Capital and Attained Occupational Status, *The Netherlands Journal of Sociology*, No. 22, p. 145-161.
- Granovetter, M. (1985.): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, Vol. 91, No. 3, p. 481-510.
- Grootaert, C. (1998.): *Social Capital: The Missing Link*, Social Capital Initiative, Working Paper No. 3, The World Bank.
- Hansen, N., Higgins, B., Savoie, D. (1990.): *Regional Policy in a Changing World*, New York, Plenum Press.
- Loury, G. (1977.): A Dynamic Theory of Racial Income Differences, u: Wallace, P. A., Le Mund, A., *Women, Minorities and Employment Discrimination*, Lexington Books, Lexington.
- Maskell, P., Malmberg, A., (1995.): *Localised learning and industrial competitiveness*, Berkeley Roundtable on the International Economy, Working Paper No. 80, Berkeley, University of California.
- Morgan, B. (2002.): Higher Education and Regional Economic Development in Wales: An Opportunity for Demonstrating the Efficacy of Devolution in Economic Development, *Regional Studies*, Vol. 36, No. 1, p. 65-73.
- Putnam, R. (1992.): *Democracy, Development, and the Civic Community: Evidence from an Italian Experiment*, u: Culture and Development in Africa, proceedings of an International Conference held at The World Bank, Washington D.C., p. 33-73.
- Putnam, R. (1993.): The Prosperous Community - Social Capital and Public Life, *American Prospect*, No.13, p. 35-42.
- Putnam, R. (2000.): *Bowling Alone. The collapse and revival of American Community*, New York, Simon and Schuster.
- Rogić, I. (1998.): Tranzicija i modernizacija u Hrvatskoj: likovi i kontekst, u: Rogić, I., Zeman, Z. (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 37-71.
- Romijn, H., Albu, M., (2002.): Innovation, Networking and Proximity: Lessons from Small High Technology Firms in the UK, *Regional Studies*, Vol. 36, No. 1, p. 81-86.
- Sampson, R., Gavreau, S. (1992.): *Integrating Family and Community Social Capital: A Multi-Level Model of Crime and Delinquency in the Inner City*, Chicago, University of Chicago.
- Storper, M. (1995.): The resurgence of regional economies, ten years later: the region as a nexus of untraded interdependencies, *European Urban and Regional Studies*, Vol. 3, No. 2, p. 191-221.
- Stubbs, P. (2001.): Politička ekonomija civilnog društva, u: Meštrović, M. (ur.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut, str. 95-109.
- Szelenyi, I., Beckett, K., King, L. (1994.): The Socialist Economic System, u: Smelser, N., Swedberg, R. (ed.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, Princeton University Press. p. 234-251.

- Štulhofer, A. (1998.): Sociokulturni kapital i gospodarska tranzicija, u: Rogić, I., Zeman, Z., (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 197-210.
- Štulhofer, A. (2001.): Dinamika sociokulturnog kapitala 1995.-1999., u: Meštrović, M. (ur.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut, str. 219-228.
- Šundalić, A. (1998.): Na putu otkrivanja ekonomske kulture kapitalizma, u: Rogić, I., Zeman, Z. (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 181-194.
- Trigilia, C. (2001.): Social Capital and Local Development, *European Journal of Social Theory*, Vol. 4, No. 4, p. 427-442.
- Voelker, B., Flap, H. (2001.): Weak Ties as a Liability: The Case of East Germany, *Rationality and Society*, Vol. 13, No. 4, p. 397-428.

Vladimir
JELKIĆ

REGIJA
U VREMENU
GLOBALIZMA

Kada je Nietzsche krajem devetnaestoga stoljeća postavio pitanje: “Kamo pripada naš moderni svijet: u iscrpljenje ili u izlazak?” (Nietzsche, IV, 1980:418), izrazio je dilemu koja obilježava i suvremene rasprave. Je li moderna utemeljena na vjeri u snagu uma koji će ovladati prirodom te osigurati napredak, razvoj i u konačnici emancipaciju čovjeka i univerzalno priznavanje ljudskih prava uopće sposobna ispuniti svoja obećanja i kakve su posljedice toga ispunjenja? Što nakon moderne? Može li u postmodernim uvjetima globalizacija ispuniti njezina obećanja? Gdje su granice razvoja i rasta? Je li nastupio kraj povijesti ili će, kako smatra Nietzsche, proces europeizacije “...po svoj prilici dovesti do onih rezultata na koje bi najmanje htjeli računati njegovi naivni pokrovitelji i panegiričari, apostoli 'modernih ideja’” (Nietzsche, III, 1980.:154). Za “apostole modernih ideja”, dakako, nema nikakvih dvojbi; čak ni za one koji su uvjereni da će prevladati modernu ostvarujući njezina obećanja.

Tako, primjerice, Marx u *Komunističkom manifestu* kaže: “Buržoazija je eksploatacijom svjetskog tržišta dala kozmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reakcionara, ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije” (Marx, 1975.:41). Kad sve nacije prihvate jedan način proizvodnje, dolazi do nestajanja nacionalnih odvajanja i suprotnosti, duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju općim dobrom i stvaraju se pretpostavke da se na globalnoj razini, kada napetost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa dovede do slova, “otuđeni čovjek” emancipira u svom totalitetu. Riječ je, dakako, o revoluciji.

Ovime se ne negiraju dostignuća moderne. Kao što je poznato, Marx smatra da potreba za proširenjem tržišta prisiljava buržoaziju na širenje preko cijeloga globusa, a to, u konačnici, proizvodnji i potrošnji svih zemalja daje kozmopolitski karakter. Sve nacije moraju prihvatiti buržoaski način proizvodnje ako ne žele propasti. Na mjesto

potreba koje su se mogle zadovoljiti domaćim proizvodima stupaju nove potrebe koje traže proizvode iz udaljenih zemalja. Jednoobraznost ovoga, industrijskog, načina proizvodnje potiskuje nacionalne specifičnosti i suprotnosti. To će, smatra Marx, rezultirati i jednoobraznošću životnih odnosa koji odgovaraju takvoj proizvodnji. I iz ovih nekoliko navedenih stavova samoproglāšenoga rušitelja modernoga svijeta vidi se da on ne negira dostignuća moderne, nego smatra da su ona pretpostavka za realizaciju njegove utopije, ozbiljenje koje bi dovelo čovjeka u poziciju da "prijevodne bude ribar ili pjesnik, a popodne kritičar". Od analize tih stavova danas je svakako zanimljivije pitanje koja su to dostignuća moderne, koji su argumenti i motivi njezinih kritičara i, u konačnici, zašto bi rasprava započeta još u devetnaestom stoljeću bila aktualna i danas?

U predgovoru *Fenomenologije duha* Hegel kaže: "Nije uostalom teško vidjeti da je naše doba vrijeme rađanja i prijelaza u novi period. Duh je raskinuo s dosadašnjim svijetom svog opstanka i predstavljanja i upravo se sprema da ga utopi u prošlost i da započne rad na svom preoblikovanju." (Hegel, 1987.:9) Prijelaz u novo razdoblje pripremili su prosvjetiteljstvo i Francuska revolucija. Karakterizira ga univerzalizacija temeljnih odrednica europske tradicije. Hegel kao princip novoga vremena ističe *subjektivnost*. Riječ je o procesu u kojem se subjektivni duh emancipira od samoniklosti tradicionalnih formi života. Kao što točno zapaža Habermas, Hegel kao historijski ključne događaje u afirmaciji načela subjektivnosti vidi reformaciju, prosvjetiteljstvo i Francusku revoluciju. (Habermas, 1988.: 22) Protestantizam nasuprot autoritetu naviještanja potvrđuje subjekt koji ima vlastiti uvid.

Prosvjetiteljstvo ima za cilj oslobađanje od neznanja i društvene nejednakosti. Francuska revolucija s Deklaracijom o pravima čovjeka i građanina te, u konačnici, Napoleon s civilnim zakonikom (*Code Napoleon*) ističu načelo slobode volje kao supstancijalnu osnovu države, nasuprot zatečenim privilegijama i pravima. Proces emancipacije završava konstituiranjem države u kojoj su institucionalno osigurana prava čovjeka i građanina, pa je čovjek kao osoba priznat od svakoga drugog čovjeka.

Iz perspektive zagovornika prosvjetiteljstva i moderne (zvali mi taj način mišljenja "metafizika subjektivnosti" ili kako drukčije), pobjeda načela subjektivnosti koje uključuje individualizam, pravo kritike i autonomno djelovanje – a Hegel bi dodao i idealističku filozofiju, jer je djelo modernoga vremena i to da filozofija zahvaća ideju koja samu sebe zna – vidi se u onom što modernitet realno jest. Modernitet određuje nacionalna država (s trodiobom vla-

sti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku) koja je odvojena od civilnoga društva u kojem slobodni pojedinci (u prostoru odvojenom od državnog utjecaja) stupaju u različite odnose, asocijacije i korporacije radi zadovoljenja vlastitih potreba. Privatno vlasništvo, jednakost pred zakonom, sloboda pojedinca i njegova ljudska prava zajamčeni su. Princip subjektivnosti zahvaća i moral, znanost, kulturu i umjetnost. U znanosti se to očituje po tome što moderna racionalnost potpuno potiskuje mit i čudo. Moral ističe prava pojedinca da sam presudi što treba činiti (Kantova kritika heteronomnoga morala i isticanje savjesti). Istodobno, granica slobode određuje se slobodom drugoga. Forma i sadržaj moderne umjetnosti (za Hegela to je romantizam) određena je unutrašnjošću subjekta.

Za projekt moderne neupitna je vladavina same racionalnosti; "racionalistički fundamentalizam", kako ga naziva Ernest Gellner. (Gellner, 2000.:10) Upravo stoga svi kritičari ovoga projekta pokušavaju upozoriti na potrebu prevladavanja toga "pozitivizma uma". Prema Albrechtu Wellmeru, postoje tri oblika kritike uma i subjekta: psihološka kritika (demaskiranje) subjekta i njegova uma, filozofsko-psihološko-sociološka kritika "instrumentalnoga" ili "identitetno-logičkog" uma i njegova subjekta te jezično filozofska kritika samotransparentnog uma i njegova subjekta koji konstituira smisao. (Wellmer, 1987.) Sigmund Freud je najistaknutiji predstavnik prvog oblika kritike, kojom se dokazuje da su jedinstvo i samotransparencija ega fikcije. Um je tu zamišljen samo kao izraz psihičkih sila i odnosa moći, a subjekt nije shvaćen kao gospodar psihičkih i socijalnih sila. Radikalizacija ovoga tipa kritike racionalizma provedena je u kritici "instrumentalnog uma" i uma "logike identiteta", koja se pojavljuje već kod Nietzschea, a nastavlja je Horkheimer i Adorno. U njihovoj *Dijalektici prosvjetiteljstva* um je shvaćen kao medij gospodarenja nad izvanljudskom, društvenom i unutrašnjom ljudskom prirodom. Adorno i Horkheimer smatraju da um, zbog toga što objektivira, sistematizira i instrumentalizira, svoj klasični izraz nalazi u prirodnoj znanosti. Wellmer tvrdi da ova kritika završava u aporiji. Adorno je u *Negativnoj dijalektici* nastojao dovršiti i domisliti do kraja kritiku uma logike identiteta, tako što je pokušao postulirati filozofiju koja je "napor da se pojmom prevlada pojam". Međutim, kao što naglašava Wellmer, nije jasno kako bi se prekoračenje uma moglo misliti kao povijesni projekt, i to nakon što su Adorno i Horkheimer "...sami kritikom instrumentalnog uma destruirali Marxovu koncepciju jednog takvog samoprekoračenja (građanskog uma)." (Wellmer, 1987.:78) Uzrok ovoga neuspjeha, prema

Wellmerovu mišljenju, leži u ponavljanju “zaborava jezika” europskog racionalizma, koji je napadan i u Adorno-voj i u Horkheimerovoj kritici. Treći oblik kritike, jezičko-filozofska kritika subjekta, želi destrukciju subjekta kao autora i posljednjeg suca vlastitih intencija smisla. Ona vodi k otkriću nečega različitoga od uma u unutrašnjosti uma, ali je još uvijek vezana za metafiziku koju želi razoriti.

Kritike o kojima govori Wellmer dovele su do slabljenja projekta moderne, nestajanja univerzalnoga horizonta emancipacije i do sveopćega relativizma koji se najčešće pokušava označiti pojmom postmoderna. To je novi kontekst u kojem se projekt moderne nastavlja i radikalizira, ovaj put pod pojmom globalizma. Globalizam obećava rješenje onih problema koje moderna nije uspjela riješiti. Karakterizira ga brisanje razlika između politike i ekonomije, odnosno situacija u kojoj svjetsko tržište u drugi plan gura političko djelovanje. Iako, za razliku od prosvjetiteljstva i moderne, nikakav konačni cilj nije proklamiran, očito je da bi proces trebao voditi prema svjetskom društvu bez svjetske vlade te ubrzanom jačanju svih vrsta transnacionalnih veza – gospodarskih, socijalnih i kulturnih. Ovaj bi proces trebao izbrisati državne granice i olakšati trgovinu, ubrzati protok informacija, afirmirati kvalitetu proizvoda i povećati životni standard na svim dijelovima sve manjega globusa. Istodobno, proces nema unifikacijski karakter koji je imala moderna. (On čuva posebnosti ili bi to barem trebao činiti.) Kao što kaže Ronald Robertson: “Suvremeno zanimanje za globalitet i globalizaciju ne može se bez ostatka objasniti ni kao gledište rezultata zapadnog projekta 'moderniteta' ni, osim u veoma ograničenom smislu, prosvjetiteljstva. U svijetu koji se sve brže globalizira sve više jača civilizacijska, društvena, etnička te pojedinačna samosvijest. Društvene jedinice primorane su naći svoje mjesto u svjetskoj povijesti i globalnoj budućnosti.” (Milardović, 1999.:58)

Uza sve rečeno, smatram da je kritika uma koju je započeo Nietzsche, a nastavili Horkheimer i Adorno, i danas aktualna. Svakako ne zbog toga što bih, kao primjerice Talcott Parsons, smatrao da bismo trebali “...očekivati da je bilo kakva 'kulminacijska' faza modernog razvoja još poprilično daleko – vrlo vjerojatno čitavo stoljeće ili i više.” (Parsons, 1991.:296) Naime, smatram da ima razloga tvrditi kako ono što se naziva globalizam u nekim aspektima pada ispod razine prosvjetiteljstva i moderne. Prema često citiranoj Kantovoj formulaciji, prosvjetiteljstvo je izlazak čovjeka iz stanja samoskrivljene nezrelosti. U odnosu na ovo globalizam je regresivan. Smanjenjem utjecaja nacionalnih država

globalizam smanjuje i utjecaj demokratskih institucija i umanjuje važnost odluke birača na izborima te se u konačnici može postaviti pitanje legitimiteta onih koji donose stvarne odluke. Riječ je o čelnicima velikih kompanija i birokratima međunarodnih nadnacionalnih institucija. Oni nemaju demokratski legitimitet i nikakvu odgovornost prema ljudima kojih se njihove odluke najizravnije tiču. Na taj način i ne odgovaraju za pogreške. Uhvaćen u mrežu nadnacionalnih institucija globalnoga napretka i suočen s liberalno-demokratskom utopijom o “kraju povijesti”, pojedinac je na putu povratka u stanje nezrelosti.

U *Dijalektici prosvjetiteljstva* Horkheimer i Adorno analiziraju epizodu o Lotofagima iz IX. pjevanja *Odiseje*. Lotofagi su oni koji jedu lotos. Onaj koji pojede lotos gubi volju i sve zaboravlja te životari bez rada i borbe na plodnoj poljani. Homer o tome pjeva: “Kako je koji slatkog i medenog lotosa kušo,/ Taj se ne htjede više povratit k nama ni javit,/ Nego htjedoše tamo u zemlji lotofaškoj ostat/ I tu trgati lotos, na povratak ne mislit više.” (Homer, 1987.: 138) Odisej je svoje narkotizirane suputnike silom vratio na brod: “Ali ih k lađama ja odvukoh - sve plakahu - silom,/ Pa ih kod klupe sve povezah u prostranih lađah...”. (Homer, *ibid.*) Autori *Dijalektike prosvjetiteljstva* tumače to ovako: um samoodržanja ne može priznati idilu Lotofaga. Riječ je o pukom prividu sreće, tupom vegetiranju skučenom poput opstanka životinja: “U najboljem slučaju, to je nedostajanje svijesti o nesreći.” (Horkheimer i Adorno, 1988.:70) Oni s pravom tvrde da se sreća razvija dokinutom patnjom i da u sebi sadrži istinu. Prisila koju je primijenio Odisej opravdana je zato što je on spram onih koje je vezao zastupao njihovu navlastitu stvar. U tradiciji se prosvjetiteljstvo uvijek razumije kao suprotnost mitu. Ovdje pak vidimo da Horkheimer i Adorno smatraju kako je već i mit prosvjetiteljstvo. (Habermas, 1988.:105)

Odisejevo nametanje gospodstva odmah iznosi na vidjelo bit prosvjetiteljstva - ono sadrži u sebi svoju suprotnost, odnosno postiže ono čemu nije težilo. Odnos o kojem je riječ (*herrschaft*) nameće se i cijeloj prirodi, a to je stubokom pogrešno. Proces je već unaprijed odlučan, a nametnuta je alternativa lažna - ili se subjekt mora podrediti prirodi ili priroda subjektu. Stoga i napredovanje prosvjetiteljstva znači povećanje gospodstva sustava. Adorno o tome u *Negativnoj dijalektici* kaže: “Ono što je prividno iznad antagonizama sukladno je univerzalnoj porobljenosti. Ono opće ne brine se o tome da ono posebno, što ga podređuje sebi, ne bude bolje od njega samog. To je jezgra svake identičnosti koja je do danas uspostavljena. (Adorno, 1982.:306) Iz svega ovoga slijedi zaključak da gospodstvo

treba zamijeniti *pomirenjem* s prirodom. U tom smislu najprije treba korigirati prosvjetiteljstvo, koje je u temelju onoga što se danas naziva globalizam. Što konkretno znači ta korekcija i može li se globalitet uopće korigirati?

Kao prvo, iako je globalizacija proces koji se, po svemu sudeći, ne može zaustaviti, protekcionističkim mjerama mogu se ublažiti njezine loše posljedice – npr. zabrana genetski modificirane hrane, briga za okoliš i tome slično. Ovo podrazumijeva očuvanje nacionalne države i nacionalnog identiteta. Identitet ovdje treba razumjeti u smislu onoga na što se misli kada se odgovara na pitanje o tome tko smo mi: “Identitet je uvijek rezultat naše povijesti porijekla, o kojoj u isti mah ovisi za koju smo budućnost svaki put sposobni ili nismo sposobni.” (Luebe, H., Veliki i mali svijet. Regionalizam kao europski pokret, vidi: Milarđović, A. (ur.), 1995.:42) Identitet, dakle, ima formu ispričane povijesti i ne treba ga tražiti u tzv. narodnom karakteru. Luebe ispravno tvrdi da je on uvijek neusporedivo jače obilježen vremenom nego krajolikom.

Budući da nas sama dinamika globalizacije (proizašle iz moderne) sve više povezuje s drugima – pri tome tradicija, a time i sam identitet, nemaju nikakvu ulogu – osim spomenutih protekcionističkih mjera potrebne su i mjere koje pridonose čuvanju kulturne raznolikosti. Ne može biti očuvanja razlika ako se ne očuvaju identiteti u svojoj posebnosti. Tu je i smisao regionalnoga povezivanja, koje, s jedne strane, smanjuje ulogu nacionalne države, a, s druge, odupire se općem trendu unifikacije i “mekdonaldizacije”. Regionalna suradnja i jačanje regija, osim moguće gospodarske i ekološke koristi, ima i važnu ulogu u suprotstavljanju nametanja jednoobraznosti i globalnih rješenja bilo koje vrste. Držim da ovo ne treba smatrati isključivo interesom nacionalne države u borbi protiv globalne dominacije, već općim interesom. To je put prevladavanja ograničenja koja svaka država ima, a vjerojatno i uspješan način bolje prilagodbe onim globalizacijskim procesima koji su neizbježni.

Smatram da treba napomenuti i to kako nije riječ samo o gospodarsko-političkoj problematici. Problem je civilizacijski. Kao što kaže Bernard Henri-Lévy, na djelu je opći trend civilizacije dijetne kole: “...želimo šećer bez kalorija, maslac bez masnoće, rađanje bez porođajnih bolova, umiranje bez patnje.” (Na kraju stoljeća, 1999.:127) Ovaj čudni san o obustavljanju negativnosti fatalna je iluzija naše civilizacije. Druga je riječ za to teza o kraju povijesti – oživljavanje stare Hegelove teze u kontekstu suvremene liberalno-demokratske utopije. Vjera u kraj povijesti samo je jedna od zabluda globalizma. Kritika tih zabluda koja započinje kritikom prosvjetiteljstva i projekta moderne mora

sa svoje strane voditi računa o Nietzscheovu upozorenju da je umsko razmišljanje shema koju ne možemo izbjeći. Rasprave koje se odvijaju u okviru tematiziranja postmoderne to upozorenje prečesto zaboravljaju.

LITERATURA

- Adorno, T. W. (1982.): *Negative Dialektik*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft.
- Baruzzi, A. (2001.): Kritika moderne, *Filozofska istraživanja* 80 (1): 171–180.
- Berlin, I. (2000.): *O nacionalizmu i drugi eseji*, Sarajevo, Buybook.
- Cifrić, I. (ur.) (2000.): *Znanost i društvene promjene*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Fukuyama, F. (1994.): *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Galić, B. (2001.): Globalizacija, okoliš i novi identiteti u postmodernoj kulturi. *Politička misao* 39, str. 176–185.
- Gellner, E. (2000.): *Postmodernizam, razum i religija*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Habermas, J. (1988.): *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb, Globus.
- Hegel, G. F. (1987.): *Fenomenologija duha*, Zagreb, Naprijed.
- Homer (1987.): *Odisėja*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Horkheimer, M., Adorno, T. W. (1988.): *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- Kalanj, R. (1994.): *Modernost i napredak*, Zagreb, Antibarbarus.
- Kant, I. (2000.): *Pravno-politički spisi*, Zagreb, Politička kultura.
- Krivak, M. (2000.): *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Liotard, J-F. (1990.): *Postmoderna protumačena djeci*, Zagreb, August Cesarec – Naprijed.
- Marx, K., Engels, F. (1975.): *Komunistički manifest*, Zagreb, August Cesarec.
- Meštrović, M. (ur.) (2001.): *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut.
- Milardović, A. (ur.) (1999.): *Globalizacija*, Osijek – Zagreb – Split, Pan liber.
- Milardović, A. (ur.) (1995.): *Regionalizam kao europski izazov*, Osijek, Pan liber.
- Na kraju stoljeća* (1999.): Zagreb, Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Nietzsche, F. (1980.): *Werke*, Ullstein, Frankfurt/M. – Berlin – Wien.
- Parsons, T. (1991.): *Društva*, Zagreb, August Cesarec.
- Pažanin, A. (2001.): Još jednom o modernoj globalizaciji i o svojevrsnosti praktične filozofije, *Filozofska istraživanja* 80 (1):155–169.
- Rodin, D. (2001.): Europa: ljska bez jezgre. Prilog raspravi o kulturnim pretpostavkama Europske unije. *Politička misao* 3:14–26.
- Švob-Đokić, N. (2000.): *Tranzicija i nove europske države*, Zagreb, Barbat.
- Wellmer, A. (1987.): *Prilog dijalektici moderne i postmoderne*, Novi Sad, Bratstvo-jedinstvo.

III.

AKTERI

RAZVITKA

I

INTEGRACIJSKIH

PROCESA

Marcel
MELER

MARKETINŠKI PRISTUP
STVARANJU NOVOG
IDENTITETA
SLAVONIJE I BARANJE

Uvodna razmatranja

Regija s jakim regionalnim identitetom trebala bi se na temelju svoje vlastite kulture i naslijeđa odlikovati stabilnim (održivim) ekonomskim, društvenim i kulturnim rastom i razvojem. Bila bi to onda otvorena, inovativna, samoučeća i poduzetnička regija.

Važno je znati da se održivost može smatrati temeljnim zahtjevom za zemlje koje nastoje razviti svoju ekonomiju. Ona se mora izgrađivati učinkovitim planiranjem s jasnim predodžbama o širini i dubini razvoja. Sukladno Svjetskoj komisiji za pitanja okruženja i razvoja,¹ održiv razvoj definiran je kao "razvoj koji vodi računa o sadašnjim potrebama bez kompromitiranja mogućnosti da buduće generacije ostvare svoje potrebe".

Održivi regionalni razvoj traži samosvjesnost jednako kao i odgovornu skrb o prirodnim potencijalima.² Identifikacija ovih potencijala zahtijeva temeljito poznavanje regije. Ovi se zahtjevi mogu ostvariti tek ako se svi odgovorni subjekti poistovjete s ciljevima razvoja regije. To ujedno implicira i visok stupanj kooperacije između različitih interesnih skupina unutar regije. Stvaranje regionalnog identiteta i vizija održive budućnosti mogu biti temelj održivoga regionalnog razvoja.

Integralni dio održivosti regije predstavljen je razmjerno visokom konzistentnošću kulturne i institucionalne strukture unutar regije. Naime, treba znati kako polazna osnova u našem prostornom obuhvaćanju regije i utvrđivanju njezinih objektivno prihvatljivih fizičkih granica ne obuhvaća isključivo geografske kriterije, već, naprotiv, u većoj mjeri i kulturne, povijesne, jezične, religijske i razvojne.

Kakva je uloga marketinga?

Kao što se određene situacije mogu prevesti s najuže ekonomske razine promatranja, primjerice s kućanstva na razinu gospodarskoga subjekta, tako se uz određene ograde pojedine ekonomske situacije mogu transponirati s razine

gospodarskoga subjekta, dakle mikrorazine, na makrorazinu, odnosno razinu društva kao cjeline. I dok je mikro-marketing predstavljen strategijskim marketinškim procesom gospodarskoga subjekta da bi se usmjerile njegove marketinške aktivnosti i alokacije njegovih resursa, makromarketing u žarištu promatranja ima agregatni tijek roba i usluga da bi se ostvarili društveni ciljevi. Upravo je i makromarketing činitelj koji u daljnjem razvoju Republike Hrvatske mora odigrati gotovo najvažniju ulogu. Aktivnostima marketinga smanjuje se tržišni rizik – kako sa stajališta gospodarskih subjekata, tako i sa stajališta zemlje kao cjeline. Marketing usmjerava i potiče optimalan razvoj i racionalno raspolaganje svim raspoloživim resursima. Temeljni pravci njegova djelovanja pri tomu trebaju istodobno biti usmjereni ponajprije na saniranje posljedica rata, ubrzanje tranzicijskih procesa, cjelovit gospodarski razvoj i učinkovitije uključivanje u međunarodnu podjelu rada.

Marketing treba bitno pridonijeti i povećanju učinkovitosti poslovanja gospodarskih subjekata dosežanjem dvjakih ciljeva – kvantitativnih, koji su u funkciji razvitka gospodarskih subjekata (povećanju udjela na tržištu, dobiti, broja zaposlenika i sl.), i kvalitativnih, koji su u funkciji razvoja gospodarskih subjekata (strukturne promjene odvijanja proizvodnoga i poslovnoga procesa, nove tehnologije, novi proizvodi, nova organizacija, nove metode managementa i sl.). Marketing bi trebao pridonijeti i skraćivanju tranzicijskoga razdoblja, odnosno ubrzanju procesa tranzicije na sva tri njezina bitna kolosijeka (vlasničkom, tržišnom i političkom). U tu svrhu trebaju u agregatnom smislu poslužiti makromarketing i mikromarketing, poslovni i društveni marketing, politički marketing i megamarketing.

Na taj način marketing neizravno treba pridonijeti i redizajnu hrvatske gospodarske matrice na makrorazini. Isto tako, marketing može, iako neizravno, znakovito pripomoći pri restrukturiranju gospodarstva otklanjanjem njegovih strukturnih deformacija. Sve to u krajnjoj liniji treba u svojoj cjelokupnosti pripomoći etabliranju moderno tržišno orijentirane hrvatske ekonomije. Naravno, postavlja se pitanje i kako provesti operacionalizaciju ovoga procesa, jer da bi se u tome uspjelo, valja očito stvoriti i potpuno nov gospodarski i marketinški identitet Republike Hrvatske.

Upravljanje razvojem mora imati svoje ishodište u marketingu, pa možda i zvuči preambiciozno da je upravljanje marketingom zapravo u najvećem svojem dijelu i upravljanje razvojem. Naime, marketing kao kreativni ekonomski proces, kao poslovna koncepcija, pa i svojevrsna

marketinška filozofija življenja, treba ponajprije prospektivnim metodama predviđanja utvrditi kojim pravcima tehnoloških kretanja treba težiti, a koji će pak biti u funkciji općegospodarskoga razvoja, ali istodobno i u skladu s mogućnostima ratom iscrpljene zemlje. Pritom se riječ optimum javlja gotovo kao nezaobilazna, ali se ipak i ona temelji – ili se barem treba temeljiti – na znanstvenim spoznajama široko potpomognutima individualnim sposobnostima pojedinaca poduzetnika i na menadžerima te na znanju, kreativnosti i motiviranosti.

Što je regionalni identitet?

Važno je razlikovati identitet i imidž. U marketingu identitet obično obuhvaća načine kojima tvrtka želi identificirati sebe ili pozicionirati svoj proizvod. Imidž je način na koji javnost percipira tvrtku ili njezine proizvode. Tvrtka stvara identitet i pozicioniranje kako bi oblikovala imidž u javnosti, ali i drugi činitelji mogu biti uključeni u određivanje rezultirajućeg imidža kod svake osobe.³ Primijenimo li to na regiju, značilo bi da regionalni identitet obuhvaća načine na koje regija želi identificirati sebe u javnosti, dok je njezin imidž način na koji je javnost percipira.

Pojednostavnjeno rečeno, imidž je zapravo kvaliteta nekoga ili nečega kako je doživljava pojedinac ili javnost. Ta doživljena kvaliteta, dakako, može odstupati i najčešće odstupa od mjerljive kvalitete. Odstupanja od pretpostavljene prosječne moguće kvalitete predstavlja ono što nazivamo dobar, odnosno loš, imidž. Imidž je u svakom slučaju vrlo složen emocionalno-intelektualni doživljaj, odnosno stav. Valja, naime, znati kako imidž ima vrlo znakovit utjecaj na način kako ljudi percipiraju i reagiraju na određene stvari, odnosno pojave.

Jednako tako valja znati kako temeljnu konstrukciju imidža čine percepcija, identitet i stav.⁴ Percepcija predstavlja proces primanja, interpretiranja i pohranjivanja komunikacijskih sadržaja u kognitivnu strukturu pojedinca. Stoga je percepcija ključni element ljudske psihologije, jer je veza između vanjskoga svijeta i psihološke strukture pojedinca. Ona stvara sliku o stimulansima vanjskoga svijeta, dajući im značenja i oblikujući mišljenja i stavove. Identitet u osnovi predstavlja skup obilježja te mišljenja i vjerovanja primatelja o obilježjima o nekom ili nečem. Stav predstavlja vrednujuće vjerovanje i spremnost na akciju usklađenu s internim vrijednostima i usmjerenu prema objektima ili situacijama. Ova su tri psihološka elementa polazni temelj za uspješnost sveukupnoga komunikacijskog procesa. Pri kreiranju strategije komuniciranja usmjerene

na oblikovanje, promjenu ili pozicioniranje željenog imidža nužno je dobiti odgovore na sljedeća pitanja: Tko smo? Što želimo postići? Tko su nam konkurenti? Kamo želimo stići? Kojim ćemo sredstvima tamo stići? Spoznaja odgovora na percepcijskoj razini može poslužiti kao solidan temelj za kreiranje marketinške komunikacijske strategije kojom bi se ostvarila željena pozicija imidža.

S druge strane, najvažniji elementi koncepcije imidža jesu: imidž-objekt i imidž-subjekt.⁵ Imidž-objekt u komunikacijskom smislu predstavlja predmet razmjene na tržištu ili kvazitržištu. Imidž-subjekt je komunikacijska ciljna skupina kojoj je namijenjen objekt komunikacije i od čijeg mišljenja ovisi prihvatljivost imidž-objekta. U odnosu na višedimenzionalnu pojavnost imidž-objekta, imidž-subjekti mogu biti: najšira javnost, ciljni segmenti potrošača, poslovni svijet, biračko tijelo, zaposleni, investitori i bankari, potencijalni turisti, inozemna javnost i sl. Bez obzira na to o kojemu je objektu ili subjektu riječ, načelo oblikovanja željenog imidža kod ciljne skupine (u našem slučaju javnosti) u osnovi je jednako. Cilj je postići pozitivnu sliku u svijesti javnosti i prihvaćanje onoga što se nudi.

Imidž se oblikuje na temelju većega broja činitelja, a rezultat je hijerarhijskog ustrojavanja i vrednovanja pojedinih činitelja oblikovanja imidža, od kojih su, međutim, najvažniji "halo-efekt" i jednostavna inferencija. "Halo-efekt" se događa kada osoba oblikuje cjelokupni imidž o nečemu uopćavanjem svojih impresija o atributima koji su bliski onima o kojima zna malo ili ništa. "Halo-efekt" možemo definirati kao težnju ljudi da sude o pojedinačnim osobitostima nekog objekta u uvjetima njihove generalne impresije o strukturi kojoj objekt pripada.

Jednostavna inferencija događa se kada ljudi osjećaju da pojedini atributi imidž-objekta "idu zajedno". Valja pritom istaknuti kako je oblikovanje imidža individualiziran proces, a u svojem integritetu, dakle integritetu individualno oblikovanih imidža, predstavlja ono što nazivamo imidžem konkretnog objekta. Kako imidž može imati pozitivan ili negativan predznak, integralni imidž imat će predznak koji preteže u većine pojedinaca. Oblikovanje imidža događa se subjektivno mahom na razini podsvijesti, ali pod utjecajem osobnih psihičkih činitelja (prije svega stavova, preferencija, znanja i pamćenja, dojmova i stečenoga povjerenja i sl.), te, naravno, objektivnih činitelja koji proizlaze iz marketinških napora imidž-objekta.

Identitet je, s druge strane, zapravo prilično teško definirati. Uobičajeno je, primjerice, identitet iskazati kao skup značajki, osobina i svojstava koje nekoga ili nešto čine onim što on/ono zapravo jest. Websterov rječnik opi-

suje "identitet" kao "tko je zapravo osoba ili što je zapravo stvar" (*"who a person is or what a thing is"*). Svrha stvaranja vlastita identiteta, u konkretnom slučaju, jest da se u gospodarskim, ali i političkim, uvjetima Slavonija i Baranja preobrazi iz objekta u aktivan subjekt svih zbivanja. U vremenskom smislu identitet regije može se vezati za prošlost, sadašnjost ili budućnost. Kada je riječ, primjerice, o Republici Hrvatskoj, valja govoriti o uspostavljanju zacijelo potpuno novog identiteta države, jer je on desetljećima, pa i stoljećima, u kulturnom, gospodarskom, pa i u političkom smislu neprekidno bio manje ili više nasilno minoriziran, čak i neštedimice uništavan. Iz praktičnih razloga, pak, identitet Republike Hrvatske ipak bi nakon svih agonija i ratnih strahota ponajprije valjalo vezati za budućnost, jednako kao i identitet Slavonije i Baranje.

Gospodarski identitet pak, u našem konkretnom slučaju, predstavlja ponajprije posebnost i osobitost jedne regije u odnosu na druge, više ili manje komparabilne regije. On dijelom proizlazi iz povijesnoga naslijeđa, ali ponajviše iz strateški osmišljenog iskorištavanja i usmjeravanja prirodnih, društvenih, ljudskih i inih resursa. U konačnici, on retroaktivno proizlazi i iz dosegnute razine imidža regije u njezinu užem ili širem okruženju.

Najbolji indikatori pozitivno rezultirajućega gospodarskog identiteta jesu:

- stabilna politička situacija
- restrukturiranje gospodarstva i njegova privatizacija utemeljena na slobodnoj poduzetničkoj inicijativi
- izvozna orijentacija gospodarstva, posebice na zapadna tržišta, te na taj način prihvaćanje konkurentskih tržišnih odnosa
- razmjerno visoka razina investicija utemeljena ponajprije na inozemnom kapitalu.

Međutim, ograničavajući činitelji gospodarskoga razvoja, a time i gospodarskog identiteta, jesu prije svega sljedeći:

- izravne i neizravne posljedice rata i ratnih razaranja te velike zadaće u obnovi
- nedostatnost sirovina i reprodukcijanskog materijala
- prostorno slaba infrastrukturna povezanost
- nepovoljna struktura gospodarstva (nezavršeni procesi pretvorbe i privatizacije te restrukturiranja)
- nedostatak domaćega i inozemnoga kapitala itd.

Regionalni imidž može se definirati kao spoznajna slika o regiji koju pojedinac stvara na temelju cjelokupnoga prethodnog iskustva, stavova, mišljenja i uvjerenja koji su više ili manje, subjektivno ili objektivno, usklađeni sa

stvarnim obilježjima. Regija kojoj se želi stvoriti imidž, ili promijeniti postojeći, treba računati na veću ili manju izmjenu elemenata koji čine imidž, a oni su, ponajprije, fizički (fizička, osjetilna i ina obilježja), društveni (referentne skupine, situacija korištenja i sl.) te psihološki (emocije, želje, potrebe, motivi, usmjereno ponašanje i sl.).

Pretpostavke za stvaranje dobrog vlastitog imidža jesu autohtonost, dakle svojevrsna izvornost gospodarskog i marketinškog identiteta, te njegova individualnost, pa prema tome i prepoznatljivost u odnosu na druge regije. Istodobno, takva autohtonost ne smije prijeći u svoju suprotnost, koja bi bila predstavljena potpuno samosvojnim identitetom koji gotovo ni u jednom svojem segmentu ne bi bio komparabilan s nekim od već postojećih i u širim razmjerima pozitivno vrednovanih identiteta pojedinih regija.

Empirijski se može ustanoviti kako Slavonija i Baranja trenutačno nema određen i prepoznatljiv identitet koji bi rezultirao iz jednako tako prepoznatljiva gospodarskog i marketinškog identiteta. Za njegovo ostvarenje valja provesti pozicioniranje svih pozitivnih dimenzija vlastita identiteta u koherentnu cjelinu koja će biti kadra korespondirati s dinamičnom stvarnošću. To bi ujedno bio i najučinkovitiji izlazak iz svih poslijeratnih trauma i način priključivanja suvremenim europskim i svjetskim razvojnim tokovima.

Prije negoli se regija može izraziti kroz identitet, mora postojati osobnost, odnosno dimenzije osobnosti koje služe kao podloga stvaranju identiteta i konačnog imidža regije. Jednako tako, stvaranje novog identiteta zapravo je iznalaženje nove društvene strukture.⁶

Regionalni imidž načelno posjeduje neke osobitosti, od kojih su najvažnije sljedeće:⁷

- Obično je stereotipan, rezultat je predodžbe o određenoj regiji na temelju očekivanja drugih.
- Raznovrsniji je i kompleksniji onima koji u regiji već borave ili su boravili negoli onima koji u njoj još nisu boravili.
- Veći utjecaj na stvaranje regionalnog imidža imaju komunikacije koje nisu izravno promocijske, nego predstavljaju usmjerene napore subjekata promocije, od kojih je, primjerice, najveći utjecaj propagande "od usta do usta" (*word of mouth communications*).
- Regionalni imidž mijenja se po jačini i po uspješnosti promjene.
- Utjecaj na regionalni imidž u većoj mjeri imaju odnosi s javnošću (*public relations*) negoli klasični oblici ekonomske propagande.

Jamačno je da Slavonija i Baranja tek treba tražiti svoj identitet. Gledajući marketinški, to, naravno, i ne mora biti tako, jer se regionalni identitet može i osmišljeno marketinški izgrađivati.

Marketinški identitet regije uključuje gospodarski identitet te regije, ali i sve ostale identitete koji su upotrebljivi prilikom stvaranja marketinškog identiteta regije kao cjeline. Ovdje se misli na povijesni, politički, demokratski, kulturološki, nacionalni, sociološki identitet itd. Valja, međutim, istaknuti ako je identitet jedne ili tek nekolicine parcijalnih komponenti integralnog identiteta jedne regije negativan, može doći i do negativna identiteta u cjelini. Prema tome, jedan od temeljnih ciljeva marketinga treba biti održavanje parcijalnih identiteta na sukladnoj kvalitativnoj razini. Međutim, marketinški identitet ipak je u većoj mjeri psihološka kategorija koja se stvara na razini percepcije pojedinca, ali i šire. On je u svakom slučaju dinamičnoga, dakle promjenljivoga, kretanja u pozitivnom, ali, naravno, i u negativnom smislu. Stvaranje marketinškog identiteta treba u konačnici rezultirati pozicioniranjem regije prema ostalim regijama u njezinu bližem ili daljem okruženju. Istodobno, marketinški identitet treba biti i rezultat iznalaženja mogućnosti postavljanja i razvijanja najpovoljnijeg identiteta.

S druge strane, gospodarski i marketinški identitet regije zapravo u konačnici tvore imidž regije prema vlastitim stanovnicima i prema drugim regijama, njihovim gospodarskim subjektima i njihovu stanovništvu. Imidž regije može se najjednostavnije objasniti kao ukupnost njezine pojavnosti. Gledano šire, imidž jedne zemlje predstavljen je ponajprije ukupnošću imidža svih dostupnih proizvoda i usluga koji se proizvode u toj zemlji, što ujedno više ili manje izravno znači i ukupnošću imidža svih gospodarskih subjekata te zemlje. Međutim, to nije dovoljno, jer su mnogo češće od presudnije važnosti imaterijalne komponente imidža, što je kod jedne zemlje predstavljeno unutarnjepolitičkim i vanjskopolitičkim stanjem, stupnjem demokracije i razinom ostvarenih ljudskih prava, socijalnom politikom, općim gospodarskim stanjem i tendencijama, razvijenošću tržišnoga gospodarstva, brigom za očuvanje čovjekova okoliša itd. Ne smiju se pritom zaboraviti ni opće demografske, kulturne i povijesne osobitosti stanovništva i čitav niz drugih činitelja. Jednaka je situacija zapravo, ako se u prostornom smislu spustimo na jednu razinu niže, na razini regije, odnosno razini njezina imidža.

Očito pred Slavonijom i Baranjom stoje teške, iako ne i nesavladive, zadaće. Stvaranje identiteta regije pritom nije nimalo jednostavna zadaća. Međutim, dobro osmišljenim

marketingom ova regija može i u razmjerno kratkom vremenu steći povoljan imidž u javnosti. Ovo je osobito važno zbog toga što se na taj način stječu i odgovarajuće prednosti koje se ponajbolje očituju u mogućem utjecaju na:

- a) potrošače – povećanom kupnjom proizvoda ili korištenjem usluga podrijetlom iz ove regije
- b) financijsku okolinu – dobivanjem domaćih i inozemnih zajmova i investiranjem u infrastrukturu ili izravno u gospodarstvo ove regije
- c) ostale zainteresirane činitelje – podupiranjem poslovnih transakcija i razvojnih inicijativa te uključivanjem u integracijske procese.

Jasno, postavlja se pitanje kako to i ostvariti.

Proces stvaranja regionalnog identiteta

Prije svega, mora se priznati kako se stvaranje regionalnog identiteta može staviti u funkciju regionalizma. Peirce i njegovi suradnici⁸ tvrdili su među prvima da su regije nove jedinice globalne ekonomske konkurencije, no valja razlikovati i pojmove regionalizacije i regionalizma, gdje onaj prvi podrazumijeva koncentraciju ekonomskih tijekova, dok je potonji, osobito gledajući globalnije, politički proces što ga karakterizira ekonomska politika kooperacije i koordinacija između – najčešće susjednih – država. Spuštajući navedeno na razinu jedne države, regionalizacija bi predstavljala proces koncentracije ekonomskih tijekova na razini regija unutar jedne zemlje, a regionalizam ekonomsku politiku kooperacije i koordinacije između regija susjednih zemalja. I oko regionalizacije i oko regionalizma pred regijama kao sastavnicama konkretne države stoji neumitan izazov strategijskoga promišljanja i postupanja.

S druge strane, pojam regionalnog razvoja ne treba brkati s pojmom regionalizma. Naime, regionalizam je pojam koji je zapravo suprotan pojmu globalizacije. Regionalizam znači *de facto* zatvaranje u regionalne okvire, dok globalizacija znači otvaranje prema globalnoj ekonomiji. Danas se govori i o “novom regionalizmu” što ga karakterizira povijesno-empirijska tvrdnja da regija postaje “kamen kušnje” ekonomskog razvoja te jednostrana tvrdnja da regija treba biti u prvom redu u žarištu ekonomske politike.⁹ Regionalizam je zbog toga često dvojen u političkom, kulturalnom, socijalnom i duhovnom smislu, osobito zbog činjenice što regionalizam iskazuje i dovoljno veliku veličinu rizika ako se zanemaruju njegove političke implikacije. No u ovom ćemo radu političke implikacije ipak staviti na stranu.

Regija je identifikabilna (*identifiable*) ako posjeduje tri interpretacijske dimenzije: stratešku, kulturnu i funkcionalnu.¹⁰ To, drugim riječima, respektivno znači kako regija treba imati vlastiti strateški plan razvoja, zatim immanentne kulturne vrijednosti te napokon i uvjete za stvaranje interakcija i komunikacija potrebnih za razvijanje konkretnih razvojnih koncepcija u praksi. Ujedno, to znači kako regija svakako treba imati svoj strateški, kulturni i funkcionalni identitet koji su u međusobnoj ovisnosti. Istodobno, razumije se da kada govorimo o regionalnom identitetu, ne možemo razdvajati prostor od postojećega društveno-ekonomskog procesa, zato što prostor nije tek puki odraz društva, nego je on društvo samo po sebi.

Naravno, regionalni identitet predstavlja i granicu do koje je konkretna kultura prepoznatljiva i do koje se može poistovjetiti sa svojim jedinstvenim osobitostima.¹¹ Regionalni identitet u tom smislu zapravo predstavlja skup značajki koji rezultira iz jedne kulture, a koji je ujedno čini posebnom prema drugim kulturama. Pritom valja znati kako je svaki društveni entitet izgrađen od individualnih interakcija unutar kulturnog okruženja.

U teoriji postoje dva temeljna pristupa stvaranju regionalnog identiteta. U prvom se razvija značenje prostora identificiranjem jedinstvenih kulturnih i geografskih osobitosti regije. Drugi pristup stvaranja regionalnog identiteta izgleda apstraktnije i u njemu se povezuju aspekti kvalitete života pojedinca s aspektima života u regiji.¹² Potonji je fenomen onaj u kojem ljudi sebe identificiraju s društvenim sustavom konkretne regije – njezinim ljudima, kulturom, tradicijom, krajolikom itd.¹³ Pritom se regionalni identitet može iskazivati na različite načine. On može biti jednostavno kompleks inferiornosti ili regionalnoga ponosa, pa se pojačani regionalni identitet može iskazivati i u određenom smislu pripadanja. Prema tome, regionalni je identitet mentalni proizvod društvenih interakcija unutar konkretnoga fizičkog i društvenog prostora (okruženja) i mentalnih refleksija toga prostora u ljudskom umu i pamćenju.

Jačanje regionalnog identiteta znači podizanje svjesnosti stanovnika da žive u posebnoj regiji i da njihova regija ima jedinstvenu i značajnu prostornu kvalitetu. Stvaranje regionalnog identiteta može poprimiti različite razine od primarne socijalizacije (zadovoljenje temeljnih potreba pojedinca za pripadanjem – prema Maslowu, primjedba M. M.) preko sudjelovanja u organiziranim društvenim akcijama unutar regije sve do artikuliranoga regionalnog identiteta. Stvaranje regionalnog identiteta ujedno je duboko društveni, prostorni i kulturno-povijesni fenomen koji

ima stabilizirajuće i promjenljive, ali i destruktivne i konstruktivne osobitosti.¹⁴

Stvaranje regionalnog identiteta ne znači i stvaranje etnocentrizma. Naime, ovo potonje značilo bi da se sa stajališta regije provodi kulturno vrednovanje, odnosno atribuiranje, upotrebom vlastitih gledanja kao temeljne kriterijalne razine.

Prema jednom posve drugačijem mišljenju, regionalni je identitet u prvom redu odraz *cluster*a najznačajnijih postojećih industrija.¹⁵ Pod *clusterom* zapravo se razumijevaju one industrije, odnosno u krajnjoj liniji gospodarske grane, koje imaju najveći ponder u stvaranju dodane vrijednosti unutar regije.

Paasi¹⁶ je, međutim, u svojem modelu ustanovio četiri oblička stvaranja regionalnog identiteta:

- (1) uspostavljanje teritorijalnog oblička (objektivno shvaćen prostor)
- (2) uspostavljanje simboličnoga, odnosno konceptualnog, oblička (zamišljen prostor)
- (3) uspostavljanje institucionalnog oblička (društveni prostor)
- (4) nastanak društveno-prostorne samosvijesti stanovnika i pozicioniranje regije u regionalni sustav (duhovni prostor).

Pritom se sve etape procesa stvaranja regionalnog identiteta događaju istodobno.

Uspostavljanjem teritorijalnog oblička regija utvrđuje svoje granice i identificira se kao teritorijalna jedinica unutar određene prostorne strukture. Simbolično, odnosno konceptualno, se obličje modelira iz teritorijalne osnove. Ono se sastoji od mnogih simbola, kao što su ime regije, jezik (dijalekt), kulturne i ostale međe te infrastruktura.¹⁷ Najvažniji je simbol ime regije, koji je sličan zastavi u vojsci. On također može biti materijalan, kao što su poznate zgrade ili spomenici, ili ljudski, kao što su političari, pisci, mislioci ili medijske osobe. To mogu biti tradicionalna djelovanja ili proslave ili čak neki elementi načina življenja. Institucionalno obličje sastoji se od formalne organiziranosti i uspostavljene prakse u regiji. Nastanak samosvijesti stanovnika rezultat je procesa institucionalizacije i transformacije uvjetovanih društveno-povijesnim događanjima.

Osobnost regije jest rezultanta njezina prirodnog okruženja i modifikacija što ih izazivaju uzastopno slijedeće generacije ljudi.¹⁸ Govorimo o duhovnom obličju regije kad je emocionalni naboj pojedinca vezan za regiju veći nego što je njezina lokacijska vrijednost. Duhovno je obli-

čje stoga istodobno i prirodno i društveno, fizičko i mentalno, percipirano i zamišljeno, instinktivno i racionalno, kao i nepovratno i općenito. Ljudi često kažu “Volim ovo mjesto” ili “Volim ovaj grad”, bez obzira na to što to ne znaju objasniti. Živeći dugo u nekoj regiji, ljudi postaju (lokal)patrioti te regije.

Ako želimo promijeniti postojeći regionalni identitet, moramo povući sve ili bar neke od sljedećih poteza:

- (1) reteritorijalizaciju
- (2) resimbolizaciju
- (3) reinstitucionalizaciju

i tek na temelju toga može se promijeniti i društveno-prostorna samosvijest stanovnika i uspostaviti repositioniranje regije u regionalni sustav (duhovni prostor).

U svakom slučaju, faze u procesu upravljanja regionalnim identitetom jesu:

1. analiza postojećeg stanja
2. postavljanje dugoročnih ciljeva
3. razvoj mogućnosti
4. vrednovanje mogućnosti
5. odabir najpovoljnije mogućnosti
6. primjena i provedba
7. kontrola cjelokupnoga procesa.

Stvarni identitet regije treba biti izgrađen na temelju detaljnoga poznavanja regije i slike koju o njoj želimo stvoriti. U suvremenom svijetu za oblikovanje identiteta, kao i za oblikovanje imidža ključnu ulogu imaju svi oblici komunikacije i elementi vizualnog identiteta. Primjerice, u marketinškom smislu, prva zadaća promocije bila bi izbaci konkurente iz igre ili repositionirati regiju u predodžbi ljudi.

U marketingu je vrlo dobro poznato pozicioniranje aktivnosti kojom bi regija mogla istaknuti svoje značenje u odnosu na istovrsne ili slične konkurentske regije. Pozicioniranje se odvija u tri faze.¹⁹ U prvoj se moraju ustanoviti razlike međusobno konkurentskih regija, a koje, u slučaju pozitivnih razlika, istodobno mogu biti i prednosti pred konkurentskim regijama. Zbog toga se u drugoj fazi moraju ustanoviti kriteriji za odabir najvažnijih razlika i način njihova iskazivanja. Napokon, mora se promocijskim aktivnostima (ponajprije publicitetom i odnosima s javnošću) upoznati ciljna javnost o ustanovljenim razlikama, odnosno sada već prednostima vlastite regije u odnosu na konkurentske. To zapravo znači da je ostvarivanje održive prednosti u odnosu na konkurentne regije moguće samo ako regija ima unutarnje sposobnosti koje njezini tržišni konkurenti nemaju.

U svrhu bolje pozicioniranosti, konkretnoj bi regiji uvelike pripomogla i primjena metode *benchmarkinga*, koja se zasniva na ideji da se vlastiti razvoj dinamički uspoređuje s najjačim konkurentima (ne nužno i izravnima) i potom na temelju dobivenih podataka nastoji bitno unaprijediti. Ovdje, naravno, konkurenciju treba shvatiti više u figurativnom smislu, iako ona zapravo treba postojati između pojedinih jedinica regionalne samouprave upravo zato da bi se postigao viši stupanj blagostanja njihovih stanovnika. Strateški plan razvoja regije, međutim, ne smije imati isključivo svrhu eksternoga pozicioniranja regije, nego i induciranja unutarnjih sinergijskih prednosti.

U svakom slučaju, primjenjivali konvencionalnu strategiju marketinga ili prethodno spomenuti *benchmarking*, konkretna regija može se objektivno pozicionirati u odnosu na konkurentne regije, pa ako rezultatima pozicioniranja regije nismo zadovoljni, možemo provesti njezino re-pozicioniranje.

Racionalno i optimalno funkcioniranje regionalne samouprave nužno zahtijeva marketinški pristup zadovoljavanju potreba građana na njihovu području, jer je on ujedno i vjerodostojno jamstvo za njihovo ostvarenje. To, konačno, dokazuju i primjeri iz razvijenih zapadnih tržišnih ekonomija.

Regionalni identitet, dakle, može postati i strategija koja pomaže mobilizaciji regionalne samouprave u regionalnom razvoju. Obrnuto gledano, regija s dobrom unutarnjom potporom identitetu ima i respektabilan potencijal za privlačenje investicija. Problem je što današnje informatičko, postmoderno društvo, u odnosu na predmoderno (agrarno) i moderno (industrijsko), postavlja drugačije uvjete za stvaranje i za održavanje stvorenog identiteta.

Prethodno navedenom mogla bi pripomoći u strateškom planiranju vrlo dobro poznata SWOT analiza (Strengths – snage, Weaknesses – slabosti, Opportunities – prilike, mogućnosti i Threats – prijetnje, poteškoće). Najjednostavnije rečeno, ovom bi se analizom moglo ponajprije ustanoviti na čemu počiva unutarnja i vanjska snaga regije, osobito u odnosu na pojedine (izvan)gospodarske djelatnosti. To se obavlja ocjenjivanjem odabranih kriterija uz eventualnu primjenu ponderiranja. Osim toga, valja ustanoviti i prilike, odnosno mogućnosti za ostvarivanje kvantitativnoga i kvalitativnoga razvoja za svaku pojedinu djelatnost, ali jednako tako i prijetnje koje se javljaju unutar i izvan regije, a koje razvoj mogu smanjiti ili čak u cijelosti usmjeriti u krivom pravcu. U svakom slučaju SWOT analiza svodi se na dvije usporedne analize: istodobnu međusobnu analizu snaga i slabosti te istodobnu među-

sobnu analizu mogućnosti i prijetnji, na temelju kojih se obavlja konačna analiza.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Za regionalne planere ocjenjivanje postojećega regionalnog identiteta trebalo bi odgovoriti na sljedeća pitanja:²⁰

- Kakav je percipirani regionalni identitet stanovništva unutar regije i u ostalim dijelovima zemlje te u inozemstvu?
- Razlikuje li se regionalni imidž od onoga koji se odnosi na druge (usporedive) regije?
- Kakve posljedice to može imati, ponajprije u poduzimanju potrebnih akcija?

S druge strane, analiza usporedivih prednosti regionalnog identiteta treba odgovoriti na sljedeća tri pitanja vezana za regiju:²¹

- Kakva je? – regionalni resursi;
- Kakvo je mišljenje o njoj? – regionalni identitet;
- Kako se predstavlja? – medijska prezentacija regije.

Gdje se nalazi demarkacijska crta Slavonije i Baranje u odnosu na njezin autohtoni, odnosno samosvojni, identitet i treba li ona uopće postojati? Odgovor na ovo pitanje ponajprije zahtijeva ustanovljavanje regionalnog identiteta Slavonije i Baranje te drugih regija unutar Republike Hrvatske i njihovu međusobnu usporedbu.

Ne želimo u okviru ovoga rada davati prijedloge o razvojnim pravcima Slavonije i Baranje koji bi u uspješnom smislu mogli biti operacionalizirani kroz regionalni identitet, već smo željeli upozoriti na ulogu regionalnog identiteta, kako bi regija Slavonije i Baranje korespondirala s dinamičnom stvarnošću i time stvarala svoj pozitivni imidž u Republici Hrvatskoj i u inozemstvu.

Međutim, kako ustanoviti regionalni identitet? Odgovor je: istraživanjem unutar i izvan regije na reprezentativnom uzorku i/ili fokus-skupinama ispitanika osobnim ispitivanjem pomoću strukturiranog upitnika, za koji pitanja treba sastaviti multidisciplinarni tim stručnjaka. Pitanja se pritom u najvećoj mjeri trebaju odnositi na kulturno naslijeđe, kulturnu homogenost, sustav stavova, mišljenja i uvjerenja te eventualni etnocentrizam (ponajviše potrošački). Uglavnom je riječ o ispitivanju stavova Likertovom ljestvicom ili semantičkim diferencijalom te upotrebom projekivnih tehnika.²² Naravno, pritom se treba služiti i raspoloživim usporedivim indikatorima postojećeg stanja ekonomske, društvene, demografske i ine razvijenosti ove regije. Ovakvo istraživanje treba rezultirati i svojevrsnim agregatnim indikatorom identiteta regije.

Osim toga, kako bi se ustanovio regionalni identitet, valja utvrditi:

- a) maksimalnu razinu željenoga cilja regije u budućnosti;
- b) objektivnu razinu željenoga cilja regije u budućnosti;
- c) minimalnu razinu željenoga cilja regije u budućnosti.

Za svaku od ovih razina ciljeva valja ustanoviti zadovoljavajući broj strateških pravaca moguće akcije te troškove svake od mogućnosti, pri čemu je najvažnija vremenska dimenzija ostvarenja pojedinih ciljeva, koja istodobno ovisi o njihovoj kvantitativnoj i kvalitativnoj dimenziji. Naravno, pritom treba poštivati i pretpostavljene razvojne prioritete.

Kako bi se u prethodnom uspjelo, mogu se primijeniti dva načina postupanja:

1. reaktivno
2. proaktivno.

U prvom regija drži da snage okruženja ne može kontrolirati, pa im se nastoji prilagoditi, dok je u drugom slučaju riječ o suprotnoj situaciji, u kojoj regija poduzima korake da promijeni svoje marketinško okruženje kako bi ono bilo prihvatljivije za njegove potrebe. U potonjem to se čini, primjerice, lobiranjem u nadležnim državnim institucijama, utjecajem na promjenu javnoga mišljenja i čitavim nizom promocijskih aktivnosti.

Nema dvojbe da se Slavonija i Baranja, ponajprije zbog društveno-ekonomske i socijalne situacije u kojoj se nalazi, treba snažno prikloniti drugom obliku postupanja, što i ne treba zasebno obrazlagati.

BILJEŠKE

¹ World Commission on Environment and Development Archive Collection on Sustainable Development, International Development Research Center, Ottawa 1989.

² Narodoslowsky, M.: A Regional Approach to Sustainability in Austria, *International Journal of Sustainability in Higher Education*, Vol. 2, No. 3, 2001., str. 226-237, <http://www.emeraldinsight.com>.

³ Kotler, Ph., *Upravljanje marketingom - Analiza, planiranje, primjena i kontrola*, MATE, Zagreb, 2001., str. 292.

⁴ Razrađeno prema Kesić, T.: *Marketinška komunikacija*, 2. izdanje, knjiga u pripremi.

⁵ Ibid.

⁶ Castells, M.: *The Power of Identity*, u "The Informational Age: Economy, Society and Culture II.", Blackwell, Oxford, 1997.

⁷ Razrađeno prema Seaton, A. V. i Bennett, M. M.: *Marketing Tourism Products: Concepts, Issues, Cases*. International Thomson Business Press, 1996., str. 363-366.

⁸ Peirce, N., Johnson, C. W. i Hall, J. S.: *How Urban America Can Prosper in a Competitive World*. Washington, D.C.: Seven Locks Press,

1994. (prema Wallis, A. D.: Making Regions Viable by Making Them Imageable, National Civic Review, Spring 2001., Vol. 90, Issue 1, str. 75-84. <http://search.epnet.com>.
- ⁹ Newhouse, J.: Europe's Rising Regionalism, Foreign Affairs, Jan/Feb 97, Vol. 76, Issue 1, 1997., str. 67.
- ¹⁰ Houtum, v. H. i Lagendijk, A.: Contextualising Regional Identity and Imagination in the Construction of Polycentric Urban Regions: The Cases of the Ruhr Area and the Basque Country, Urban Studies, Vol. 38, No. 4, str. 747-767, 2001., <http://search.epnet.com>.
- ¹¹ Keillor, B. D., Tomas, G. i Hult, M.: A Five-Country Study of National Identity - Implications for International Marketing Research and Practice, International Marketing Review, Vol. 16, No. 1, 1999., str. 65-84. <http://www.emeraldinsight.com>.
- ¹² Wallis, A. D.: Making Regions Viable by Making Them Imageable, National Civic Review, Spring 2001., Vol. 90, Issue 1, str. 75-84, <http://search.epnet.com>.
- ¹³ Hauszer, K. i Frey, H. P.: Identität, Stuttgart 1987. (prema Raagmaa, G.: Regional Identity in Regional Development and Planning, European Planning Studies, Vol. 10, No. 1, 2002., <http://www.emeraldinsight.com>).
- ¹⁴ Raagmaa, G., ibid.
- ¹⁵ Carroll, M. C. i Stanfield, J. R.: Sustainable Regional Economic Development, Journal of Economic Issues, Lincoln, Jun 2001., <http://www.il.proquest.com>.
- ¹⁶ Paasi, A.: The Institutionalization of Regions: A Theoretical Framework for the Understanding of the Emergence of Regions and the Constitutions of Regional Identity, Fennia 1986., str. 105-146.
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ Tuan, Y. F.: Space and Place: Humanistic Perspective, u: Agnew, J., Livingstone, D. N. i Rogers, A. (Eds.): "Human Geography - An Essential Anthology", Blackwell, Oxford 1996., str. 444-457.
- ¹⁹ Razrađeno prema Kotler, Ph., str. 294 i 295.
- ²⁰ Razrađeno prema Seaton, A. V. i Bennett, M. M., ibid, str. 363.
- ²¹ Razrađeno prema Seaton, A. V. i Bennett, M. M., ibid, str. 360.
- ²² Vidi više u Meler, M.: Marketing, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek 1999., str. 152 i 153.

- Agnew, J., Livingstone, D. N. i Rogers, A. (Eds.) (1996.): *Human Geography - An Essential Anthology*, Blackwell, Oxford.
- Carroll, M. C. i Stanfield, J. R. (2001.): Sustainable Regional Economic Development, *Journal of Economic Issues*, Lincoln, Jun 2001, <http://www.il.proquest.com>.
- Castells, M. (1997.): The Power of Identity, u: *The Informational Age: Economy, Society and Culture II.*, Blackwell, Oxford.
- Houtum, v. H. i Lagendijk, A. (2001.): Contextualising Regional Identity and Imagination in the Construction of Polycentric Urban Regions: The Cases of the Ruhr Area and the Basque Country, *Urban Studies*, Vol. 38, No. 4, <http://search.epnet.com>.
- Keillor, B. D., Tomas, G. i Hult, M. (1999.): A Five-Country Study of National Identity - Implications for International Marketing Rese-

LITERATURA

- arch and Practice, *International Marketing Review*, Vol. 16, No. 1, <http://www.emeraldinsight.com>.
- Kesić, T.: *Marketinška komunikacija*, 2. izdanje, knjiga u pripremi.
- Kotler, Ph. (2001.): *Upravljanje marketingom - Analiza, planiranje, primjena i kontrola*, MATE, Zagreb.
- Meler, M. (1999.): Marketing, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek.
- Meler, M. (2000.): Marketing Design of Health Tourism Destination Identity, Conference Proceedings of Third Conference with International Participation "Health Tourism for 21st Century", Opatija 19th-21st June 2000.
- Meler, M. (1997.): *Promocija*, Ekonomski fakultet Osijek, Osijek.
- Meler, M. (1998.): Marketinški identitet turističke destinacije Hrvatskog podunavlja" 14th Biennial International Conference "Hotel in Tourism Destination", 5th - 6th October, Opatija 1998, p. 211-223. i Tourism and Hospitality Management, Vol. 4, No. 1., Wien - Opatija 1998.
- Meler, M., Ružić, D. (1999.): Marketing Identity of the Tourist Product of the Republic of Croatia, Tourism Management, Vol. 20, No. 5, October 1999.
- Narodoslawsky, M. (2001.): A Regional Approach to Sustainability in Austria, *International Journal of Sustainability in Higher Education*, Vol. 2, No. 3, <http://www.emeraldinsight.com>.
- Newhouse, J. (1997.): Europe's Rising Regionalism, *Foreign Affairs*, Jan/Feb 97, Vol. 76, Issue 1.
- Paasi, A. (1986.): *The Institutionalization of Regions: A Theoretical Framework for the Understanding of the Emergence of Regions and the Constitutions of Regional Identity*, Fennia.
- Peirce, N., Johnson, C. W. i Hall, J. S.: How Urban America Can Prosper in a Competitive World. Washington, D.C.: Seven Locks Press, 1994. (prema Wallis, A. D.: Making Regions Viable by Making Them Imageable, *National Civic Review*, Spring 2001, Vol. 90, Issue 1, <http://search.epnet.com>).
- Raagmaa, G. (2002.): Regional Identity in Regional Development and Planning, *European Planning Studies*, Vol. 10, No. 1, <http://www.emeraldinsight.com>.
- Seaton, A. V. i Bennett, M. M. (1996.): *Marketing Tourism Products: Concepts, Issues, Cases*. International Thomson Business Press.
- Wallis, A. D. (2001.): Making Regions Viable by Making Them Imageable, *National Civic Review*, Spring 2001, Vol. 90, Issue 1. <http://search.epnet.com>.
- Webster's Dictionary (1990.)
- World Commission on Environment and Development Archive Collection on Sustainable Development* (1989.): International Development Research Center, Ottawa.

Božidar
PETRAČ

Krunoslav
ZMAIČ

VELIČINA
GOSPODARSTVA U
FUNKCIJI ROBNOSTI
POLJOPRIVREDNIH
PROIZVODA

Uspješnost poljoprivredne proizvodnje rezultat je istodobnoga djelovanja mnogih činitelja koji u određenom vremenu i na određenom prostoru djeluju s različitim intezitetom i u različitim međusobnim odnosima. S tim u svezi vrijedno je naglasiti da se djelovanje ekonomskoga zakona minimuma - što određuje uspješnu aktivnost - čini mogućim ako se gotovo svaki od činitelja te aktivnosti (razumljivo, uzimajući u obzir sva poljoprivredna gospodarstva na određenom području) pojavi kao onaj koji je zastupljen u najmanjoj mjeri, bez obzira na to izražavaju li tu mjeru njegova kvalitativna ili kvantitativna obilježja. Od više utjecaja koji mogu istodobno ograničavajuće djelovati na uspješnost poslovanja pojedinoga poljoprivrednog gospodarstva, jedan je presudan. To može biti neuređeno zemljište, nedovoljno školovan ili nedovoljno motiviran poljoprivrednik, premaleno ili neuređeno tržište, što može biti zapreka da se ostvari uobičajeni učinak.

Djelovanje svakoga od spomenutih činitelja, kao i nekih drugih, može biti dominantno i stoga presudno za uspješnost aktivnosti poljoprivrednih gospodarstava, a preko njih i za uspješnost poljoprivredne proizvodnje područja. Svaki od tih činitelja, zbog značenja njihova utjecaja na uspješnost aktivnosti poljoprivrednih gospodarstava i poljoprivrede određenoga područja, u cjelini je predmetom znanstvenog interesa i znanstvenih istraživanja. U ovom radu pokušat će se istražiti uloga koju ima posjedovna struktura u poljoprivredi, određena veličinom gospodarstva, u ograničavanju uspješnosti poljoprivrede s posebnim osvrtom na ulogu veličine gospodarstva na stupanj robnosti.

Da bi se udovoljilo zahtjevima tržišta, pretpostavlja se izlazak poljoprivrednih gospodarstava na tržište s perspektivom njihova trajnog ostajanja na njemu. Uspješno dugoročno ostajanje poljoprivrednih gospodarstava na tržištu moguće je samo u uvjetima ostvarivanja visoke proizvodnosti. Stoga razvijanje činitelja proizvodnosti rada, koji

djeluju na smanjenje proizvodnih troškova, omogućuju povećanje konkurentne sposobnosti, što je jedini put ostajanja poljoprivrednoga gospodarstva na tržištu.

Posjedovna struktura i poljoprivredno gospodarstvo

Veličina poljoprivrednoga gospodarstva daje poljoprivrednom posjedu značenje osnove na kojoj je poljoprivredno gospodarstvo utemeljeno. O posjedovnoj strukturi u poljoprivredi, odnosno o broju gospodarstava pojedinih kategorija, prema veličini zemljišnih površina kojom raspoložu, ovisi u znatnoj mjeri učinkovitost i uspješnost aktivnosti samih gospodarstava, ali i poljoprivrednih područja što ga ta gospodarstva čine.

Ističući značenje posjedovne strukture, ne zanemaruje se činjenica kako je učinkovitost i uspješnost aktivnosti poljoprivrednih gospodarstava posljedica neposrednog i posrednog utjecaja cijeloga sklopa činitelja u čijim okvirima zapaženo mjesto zauzima i veličina posjeda.

Veličina poljoprivrednoga gospodarstva činitelj je koji, ovisno o obilježju i o svim drugim činiteljima aktivnosti, može poticajno ili ograničavajuće, odnosno pozitivno ili negativno, utjecati na učinkovitost i uspješnost te aktivnosti. Veličina gospodarstva dolazi do izražaja prije svega zbog utjecaja na:

1. organizaciju proizvodnje
2. proizvodnu orijentaciju
3. stupanj robnosti
4. tehničku opremljenost
5. primjenu tehnoloških postupaka.

Iako se odvojeno navode područja mogućih utjecaja veličine poljoprivrednoga gospodarstva na učinkovitost i uspješnost njihove aktivnosti, ističe se njihova međusobna povezanost i uvjetovanost. Tako je npr. organizacija proizvodnje uvjetovana proizvodnom orijentacijom tehničkom opremljenošću, kao što je i tehnička opremljenost uvjetovana proizvodnom orijentacijom, organizacijom proizvodnje, tržišnošću, odnosno mogućnošću stjecanja novčanoga dohotka.

Jedan od središnjih problema poljoprivredne proizvodnje na poljoprivrednim gospodarstvima jest posjedovna struktura i tendencija u njezinu kretanju. Posjedovnu strukturu u kojoj od ukupno 532.266 posjeda ili 84,5% čine posjedi manji od 5 ha, dakle mali posjedi, 69.627 ili 13% posjedi između 5 i 10 ha, odnosno srednji posjedi, a samo 13.523 ili 2,5% posjedi veći od 10 ha, koje smatramo, uvjetno rečeno, "velikima", nesumnjivo obilježava

usitnjenost. Posjedovna struktura u kojoj prevladavaju mali posjedi, pa prema tome mala poljoprivredna gospodarstva koja posjeduju velik broj dijelova parcela,¹ prihvaćajući već utvrđen utjecaj njihove veličine na organizaciju proizvodnje, proizvodnu orijentaciju i na stupanj robnosti, ograničavajući je činitelj uspješne poljoprivredne proizvodnje.

Božidar Petrač, Krunoslav Zmaić
**Veličina gospodarstva u
funkciji robnosti
poljoprivrednih proizvoda**

Tablica 1.
Posjedovna struktura u
poljoprivredi Republike
Hrvatske

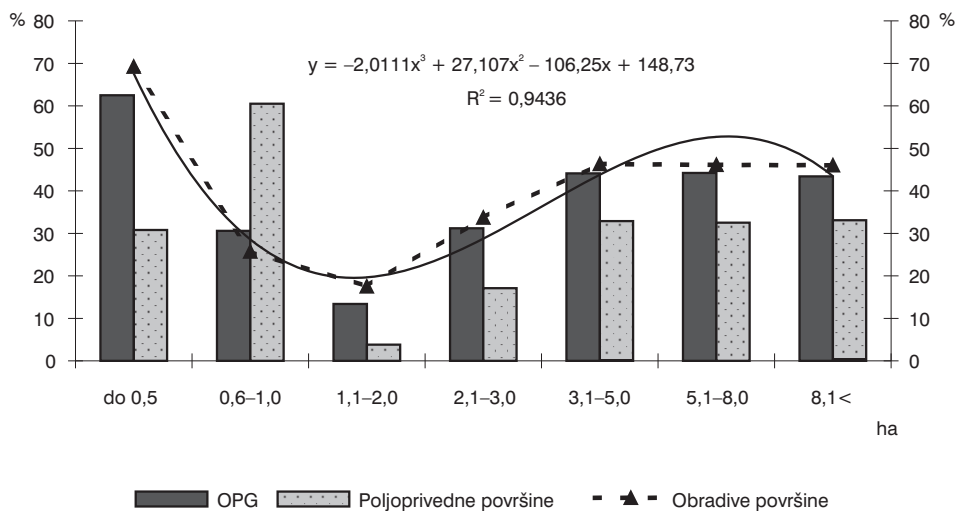
Kategorija gospodarstva (ha)	Broj gospodarstava	Broj gospodarstava (%)	Obradive površine		Broj dijelova kor. površina po gosp.
			000 ha	%	
Bez zemlje	1.461	0,3	-	-	-
Do 0,1	4.777	0,9	0,3	-	1,7
0,11-0,50	98.811	18,5	28,0	2,2	2,3
0,51-1,00	80.873	15,1	44,4	4,6	3,0
1,01-2,00	109.998	20,6	118,5	12,3	4,9
2,01-3,00	74.995	14,0	136,1	14,3	6,0
3,01-4,00	49.498	8,0	105,6	11,2	6,9
4,01-5,00	37.943	7,1	120,2	12,6	7,3
5,01-6,00	26.363	4,9	102,1	10,4	7,9
6,01-8,00	26.867	5,0	233,2	12,9	8,6
8,01-10,00	16.357	3,1	94,2	9,5	9,6
10,01-15,00	9.937	1,8	65,3	6,8	10,8
15,01-20,00	2.157	0,4	16,0	1,7	14,0
< 20	1.429	0,3	12,7	1,3	15,7
UKUPNO	532.266	100,0	966,2	100,0	-

Izvor: Statistički ljetopis hrvatskih županija, Državni zavod za statistiku Zagreb, Zagreb, 1993., str. 542.

Napomena: udio i broj dijelova korištenja površina po gospodarstvu izračunali su autori.

Usporednim praćenjem promjena veličine obiteljskih gospodarstava i njihovih površina u posljednjih trideset godina pokazuje se kako cjelokupna struktura ima trend pada prema manjim veličinskim skupinama gospodarstava.

Raste broj ukupne površine samo najmanjih gospodarstava do 1 ha, dok je sve veći pad broja gospodarstava i površina većih od 8 ha. Međutim, treba istaknuti kako gospodarstva do 1 ha ne zauzimaju značajnije proizvodne zemljišne kapacitete (6,8% ukupnih obradivih površina), pa je i njihov doprinos ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji veoma skroman, s obzirom na to da je riječ najčešće o gospodarstvima nepoljoprivrednih kućanstava ili kućanstava bez aktivne radne snage. Stoga se ona mogu smatrati više okućnicama nego proizvodnim jedinicama u nacio-

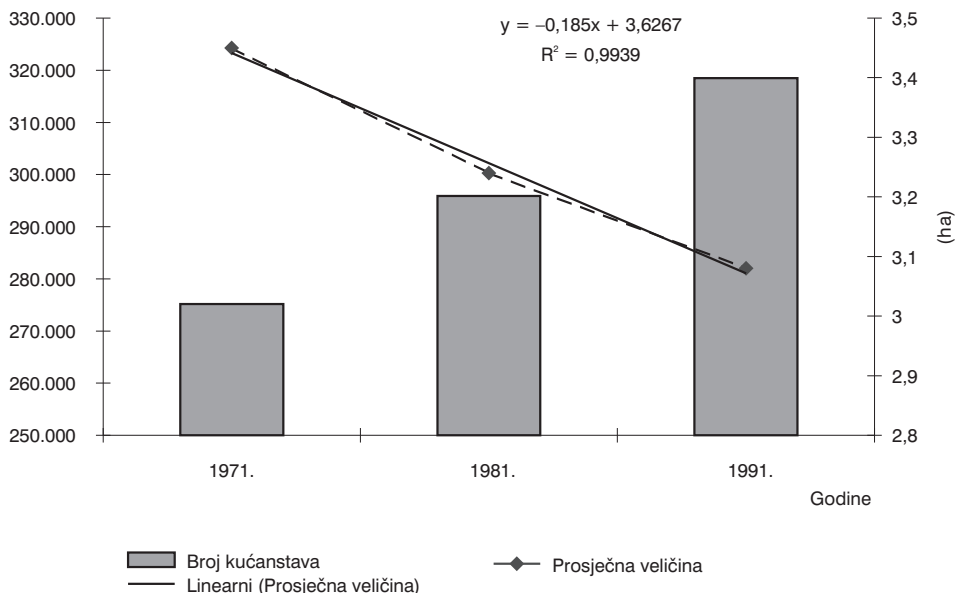

Napomena: trend izračunali autori

Grafikon 1.
Promjene broja gospodarstava i njihovih površina prema veličini zemljišnoga posjeda

nalnoj poljoprivredi i gospodarstvu. I u dijelu američke poljoprivrede koja je izrazito krupna udio broja malih gospodarstava iznosi 25%, ali ona sudjeluju samo sa 0,6% u ukupnoj vrijednosti prodaje.² Ono što nas treba zabrinuti jest pad broja i proizvodnih mogućnosti većih obiteljskih gospodarstava, s obzirom na to da ta gospodarstva omogućuju racionalnu upotrebu sredstava, tehnike i znanja, kojima je zadatak osigurati rast ukupne poljoprivredne proizvodnje.

Grafikon 2.
Broj i veličina kućanstava u Slavoniji i Baranji

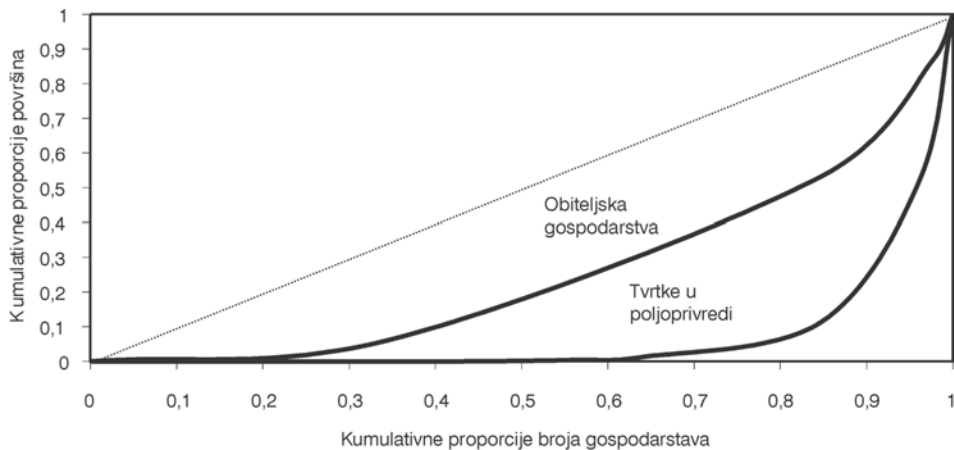

Napomena: trend izračunali autori

Poljoprivredna gospodarstva Slavonije i Baranje općenito su sitna gospodarstva (prosječne veličine 3 ha) s nedovoljnom specijalizacijom, a zemljišni posjed veći od 5 ha, na kojem se, po našem shvaćanju, može organizirati za-paženija poljoprivredna proizvodnja, posjeduje tek 14,1% poljoprivrednih gospodarstava.

Usporednim praćenjem promjena veličine kućanstava i njihove prosječne veličine posjeda u posljednjih trideset godina pokazuje se kako broj kućanstava raste, dok se njihova prosječna veličina posjeda smanjuje po prosječnoj godišnjoj stopi od 5,10%.

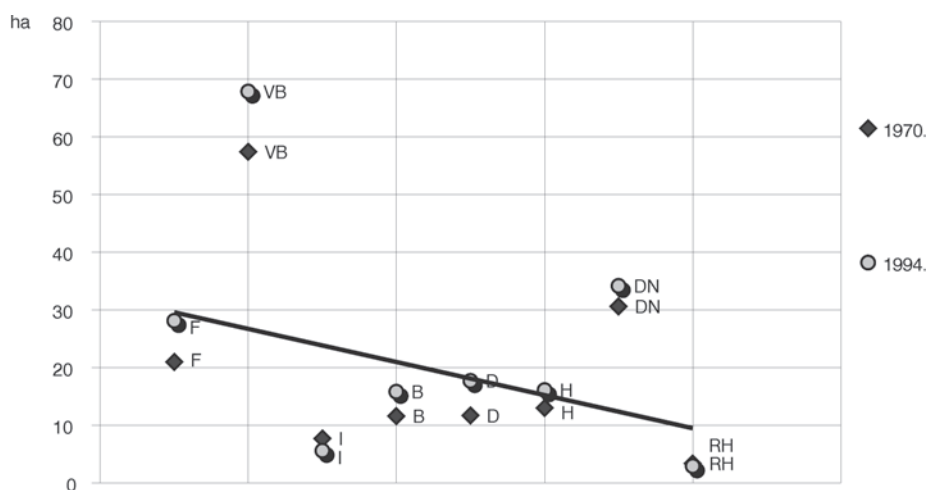
Kako bismo mogli uočiti i predvidjeti važne strukturne promjene u poljoprivredi, analizirat ćemo i istražiti promjene koncentracije poljoprivrednih površina i gospodarstava Lorenzovom krivuljom.

Lorenzova krivulja pokazuje kako je 2,5% obiteljskih gospodarstava imalo tek 13,8% površina većih od 10 ha, odnosno 49,7% obiteljskih gospodarstava imalo je 46,6% površina 1-5 ha. S druge strane, 40,2% tvrtki u poljoprivredi uopće nije imalo površina, a 20,7% tvrtki imalo je 9,9% površina 100 - 1000 ha, dok je 3,8% tvrtki imalo 47,5% površina većih od 5000 ha. Naše zaostajanje u povećanju veličine obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava pokazuju i podaci u Grafikonu 4.

Prema površini, obiteljska su poljoprivredna gospodarstava u Republici Hrvatskoj među najmanjim gospodarstvima u zemljama EU. Problem je veći zato što veličina obiteljskoga gospodarstava u Republici Hrvatskoj pokazuje dugotrajnu tendenciju pada od 0,61%, a to je suprotno težnji u razvijenoj EU, čija je najveća stopa rasta zabilježena u Njemačkoj od 1,61%, osim Italije, gdje stopa pada iznosi 1,22%. U većini zapadnoeuropskih zemalja

Grafikon 3.
Lorenzova krivulja broja i površine obiteljskih gospodarstava i tvrtki u poljoprivredi

Izvor: Agricultural Holding in the 1970 World Census of Agriculture: a statistic analysis, FAO, Rome, 1984. i Eurostat Agriculture Statistical Yearbook 1994., str. 112-114.

Napomena: trend izračunali autori

Grafikon 4.
Prosječne veličine obiteljskih
gospodarstava u zemljama
Europske unije

najveći je broj obiteljskih gospodarstava koji s relativno malim udjelom sudjeluju u ukupnoj proizvodnji, pa su tako Italija i Belgija zajedno s Republikom Hrvatskom ispod trenda u zemljama Europske unije, a Nizozemska, Njemačka, Velika Britanije i Danska imaju velika gospodarstva, i to ne samo po površini nego i po zaposlenosti i po opsegu poslova, ali gospodarstva veća od 20 ha ima u uniji samo 1/5 ukupnoga broja, a poljoprivrednoga zemljišta 3/4. S druge strane, u Sjevernoj Americi prosječna je veličina gospodarstava 187 ha, a dvije najveće ekonomske kategorije, čija vrijednost proizvodnje premašuje 100.000 \$, čine oko 15% ukupnoga broja farmi te drže oko 50% zemljišta.

Analiza utjecaja veličine posjeda na pretpostavke unapređenja poljoprivredne proizvodnje nedvosmisleno je pokazala kako u uvjetima sitnoga poljoprivrednog posjeda nema uvjeta za unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Sitni poljoprivredni posjed i na njemu utemeljeno poljoprivredno gospodarstvo ne omogućuje racionalnu proizvodnju i za gospodarstvo svrsishodnu proizvodnu orijentaciju, organizaciju i zadovoljavajući stupanj robnosti te upotrebu tehničkih sredstava.

Veličina poljoprivrednoga gospodarstva i robnost

Robnost, koju smo istaknuli kao područje utjecaja veličine poljoprivrednoga gospodarstva jest sposobnost gospodarstva da svoju proizvodnju ili dio svoje proizvodnje usmjeri

na tržište. Za poljoprivredna gospodarstva ona je vrlo važna jer prodajom svojih proizvoda na tržištu ostvaruju novčani dohodak kao pretpostavku ostvarenja željene razine životnog standarda što im omogućuje i odvijanje reprodukcijuskoga procesa. S obzirom na sadržaj robnosti, odnosno izražavanje sposobnosti gospodarstva da dio rezultata vlastite poljoprivredne proizvodnje proda na tržištu, njezina veličina ovisi, s jedne strane, o veličini i strukturi finalne proizvodnje, a s druge o veličini i strukturi potrošnje finalnih proizvoda vlastite proizvodnje na vlastitu poljoprivrednom gospodarstvu i u vlastitu kućanstvu poljoprivrednika.

Božidar Petrač, Krunoslav Zmaić
**Veličina gospodarstva u
funkciji robnosti
poljoprivrednih proizvoda**

Tablica 2.
Proizvodnja i robnost važnijih
poljoprivrednih proizvoda u
Republici Hrvatskoj

Proizvodi	Proizvodnja		Otkup		Robnost u (%)	
	1990.	2000.	1990.	2000.	1990.	2000.
Pšenica, t	1.302.435	1.032.000	163.589	478.158	12,6	46,3
Kukuruz, t	1.950.011	1.526.000	217.031	232.186	11,1	15,2
Šećerna repa, t	1.205.928	482.211	127.776	376.070	10,6	77,9
Suncokret, t	52.982	53.956	15.537	37.487	29,3	69,5
Krumpir, t	610.236	553.712	10.792	2.105	1,8	0,4
Grožđe, t	397.712	353.541	17.456	18.844	4,4	5,3
Jaja, mil. kom.	1.020	774	191.128	176.766	18,7	22,8
Mlijeko, mil. lit.	907	588	204.429	380.037	22,5	64,6

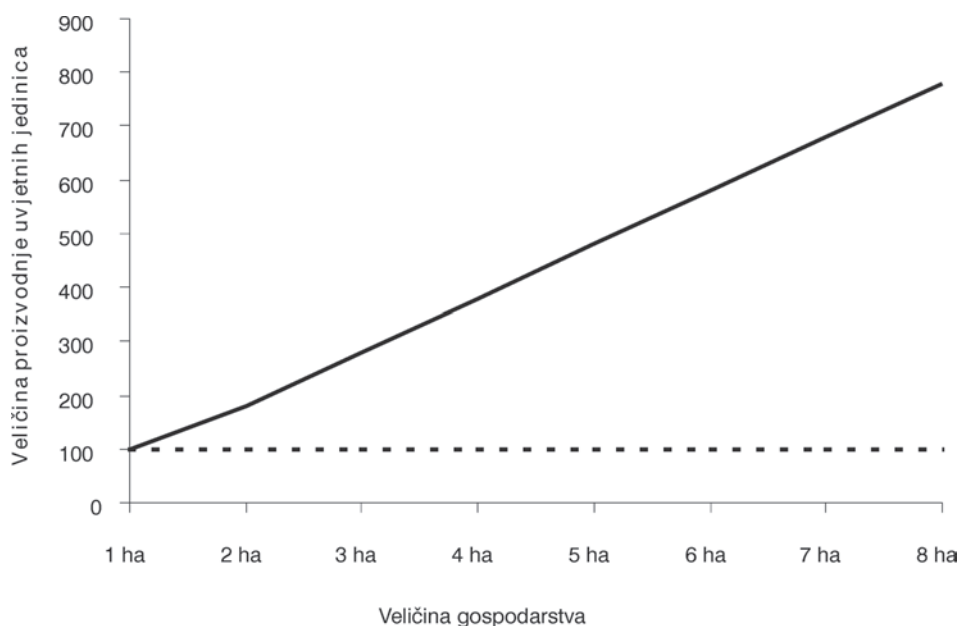
Izvor: Statistički ljetopis, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1993. i 2001., str. 181–188 i 318.

Napomena: robnost izračunali autori.

Proizvodnja osnovnih poljoprivrednih proizvoda u Republici Hrvatskoj u proteklom desetogodišnjem razdoblju pokazuje tendenciju pada za sve navedene proizvode, osim suncokreta. Negativne prosječne stope pada visoke su i kreću se od 4,85% do 11,27%. Takvi negativni trendovi imaju posljedice na stupanj robnosti i samodostatnosti, dohodovnost poljoprivrednih gospodarstava, konkurentnost i drugo. U isto vrijeme analizirani poljoprivredni proizvodi imaju pozitivnu stopu otkupa, a dva proizvoda (krumpir i jaja) negativnu. Općenito se može zaključiti kako su pozitivne stope otkupa veće od negativnih. Robnost u Republici Hrvatskoj pokazuje stalan pad od 1988. godine uz velika odstupanja, a tek se u zadnjim godinama uočava znatan porast robnosti. Bez obzira na povećanje robnosti od 1995. do 2000. godine, udio robnosti relativno je nizak i iznosi u prosjeku 37,75%. Iako u promatranom razdoblju robnost poljoprivrednih proizvoda pokazuje brži porast, uz manji tempo rasta ukupne proizvodnje, do povećanja robnosti poljoprivrednih proizvoda do-

Božidar Petrač, Krunoslav Zmaić
**Veličina gospodarstva u
funkciji robnosti
poljoprivrednih proizvoda**

Grafikon 5.
Autokonzum i tržišni viškovi na
gospodarstvima različitih
veličina

šlo je zbog smanjenja prirodne potrošnje na selima. To pak znači kako otkupne cijene poljoprivrednih proizvoda, uključujući i subvencije, nisu toliko stimulirale poljoprivredne proizvođače na povećanje proizvodnje koliko na smanjenje autokonzuma. Pojednostavnjeno uzevši, stupanj robnosti proizlazi iz odnosa veličine i strukture proizvodnje finalnih poljoprivrednih proizvoda na gospodarstvu te veličine i strukture potrošnje vlastitom aktivnošću proizvedenih finalnih poljoprivrednih proizvoda na vlastitu gospodarstvu i u vlastitu kućanstvu poljoprivrednika.

Pod vrlo pojednostavnjenom pretpostavkom kako gospodarstva na jednom hektaru poljoprivrednih površina ostvare prosječnu proizvodnju od 100 jedinica i da je autokonzum na svim gospodarstvima, neovisno o veličini, 80 jedinica, tržišni će višak na gospodarstvima od 1 ha iznositi 20 jedinica, a svaki daljnji ha omogućit će stvaranje daljnjih teoretskih gotovo cijelih 100 jedinica tržišnog viška.

Sa stajališta ostvarivanja određene proizvodnje i potrošnje vlastitih proizvoda na gospodarstvu i u kućanstvu, svako je poljoprivredno gospodarstvo posebna jedinica koja je podvrgnuta specifičnom spletu utjecaja, i to po broju i po sadržaju te po intenzitetu njihova djelovanja. Utjecaji kao što su npr. veličina i struktura obitelji, navike u proizvodnji i potrošnji, izvori i veličina dohotka članova kućanstva, cijene poljoprivrednih proizvoda, razvijenost ukupne trgovine, prometna povezanost, sjedišta gospodarstva i

tržišta odrazit će se na to što će se i u kojim količinama proizvoditi, trošiti na gospodarstvu i u kućanstvu te u kojim količinama treba što prodati kako bi se ostvario željeni novčani dohodak.

U pogledu veličine i strukture obitelji, koja su obuhvaćena anketom,³ vrijedno je naglasiti kako veličina kućanstva gotovo nimalo ne ovisi o veličini poljoprivrednoga gospodarstva. Prikaz sudjelovanja kućanstava koja se oslanjaju na gospodarstva pojedinih kategorija veličina, a prema broju članova, gotovo u cijelosti potvrđuje iznijeti zaključak.

Broj članova kućanstva	Kategorije gospodarstava					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
do 2	40,2	34,5	30,2	32,8	20,2	9,6
3 - 4	38,1	43,1	47,1	31,4	25,1	29,8
5 - 6	17,5	20,3	16,6	31,6	47,7	52,4
7 - 8	4,2	2,1	6,1	4,2	5,8	8,2
više od 8	-	-	-	-	1,2	-
UKUPNO	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Anketa o obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima u Istočnoj Hrvatskoj

Iz pregleda strukture kućanstava prema broju članova po kategorijama može se zaključiti da nema većih razlika u veličini i strukturi potrošnje poljoprivrednih proizvoda u kućanstvima raznih kategorija. Ovaj zaključak dobiva potvrdu u malom odstupanju od prosjeka za sva kućanstva poljoprivrednika, npr. u broju svinja koje se kolju za vlastite potrebe, broju povrtnih kultura i angažiranih površina za njihov uzgoj, broju peradi u ekstenzivnom uzgoju, količini pšenice koja se zadržava za vlastite potrebe i drugo.

Drugi činitelji kojima je određen stupanj robnosti jest veličina i struktura proizvodnje finalnih poljoprivrednih proizvoda. Veće poljoprivredno gospodarstvo omogućuje i veću proizvodnju, što neprijeporno potvrđuje anketa o analizi veličine stočnoga fonda po gospodarstvima pojedinih kategorija. Naime, proizvodnja finalnih stočarskih proizvoda u Slavoniji i Baranji bilježi stalan rast (koji je utvrđen anketom), a rezultat je rasta domaće potražnje i mogućnosti plasmana ovih proizvoda u izvozu. Analiza pokazuje kako je finalna stočarska proizvodnja rasla po prosječnoj godišnjoj stopi od 2,06%, a očituje se u povećanju proizvodnosti po grlu te u osiguravanju odgovarajućih zootehničkih, ekonomskih i drugih mjera poduzetih

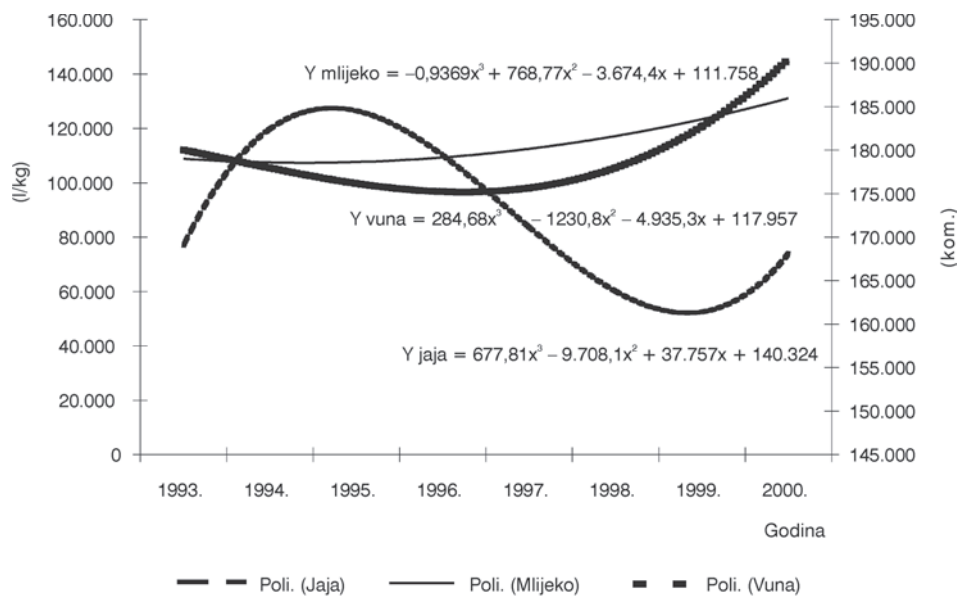
Božidar Petrač, Krunoslav Zmaić

Veličina gospodarstva u funkciji robnosti poljoprivrednih proizvoda

Tablica 3.

Struktura kućanstava prema broju članova po kategorijama gospodarstava u Istočnoj Hrvatskoj (%)

za unapređenje stočarstva. U okviru stočarske proizvodnje Slavonije i Baranje dominantno mjesto ima govedarstvo, s obzirom na to da ono čini 43% ukupne vrijednosti stočarske proizvodnje i predstavlja osnovu povezivanja ratarske i stočarske proizvodnje. Slijedi svinjogojstvo i ovčarstvo.

Grafikon 6.
Kretanje osnovnih finalnih
stočarskih proizvoda

Veća obiteljska gospodarstva u mnogo većoj mjeri sudjeluju u uzgoju stoke, a angažiraju i veće površine za uzgoj osnovnih ratarskih kultura – pšenice i kukuruza. Osim toga, veća poljoprivredna gospodarstva u svojim proizvodnim programima imaju ponekad i uzgoj industrijskoga bilja, a za njih je karakterističan i uzgoj krmnoga bilja, kako bi se ono oplemenilo stočarskom proizvodnjom.

Potrošnja koja utječe na smanjenje stupnja robnosti poljoprivrednoga gospodarstva, uz potrošnju finalnih poljoprivrednih proizvoda vlastite proizvodnje u kućanstvu poljoprivrednika, jest i potrošnja takvih proizvoda na gospodarstvima poljoprivrednika. Budući da je ovdje riječ samo o potrošnji finalnih poljoprivrednih proizvoda vlastite proizvodnje, to je utjecaj takve potrošnje na stupanj robnosti u uobičajenim prilikama gotovo zanemariv. Riječ je o proizvodima inače namijenjenim prodaji, ali koji se iz raznovrsnih razloga, prije svega zbog slabe potražnje, neorganizirana otkupa, dispariteta cijena i drugoga, ne prodaju. Primjeri uporabe merkantilne pšenice kao sjemena ili kao stočne hrane te uporabe mlijeka u prehrani stoke to zorno pokazuju. Polazeći od proizvodne orijentacije poljoprivrednoga gospodarstva, koje obilježava svaštarenje, a koje je uglavnom uvjetovano nastojanjem poljoprivrednika

da potrebe kućanstava za poljoprivrednim proizvodima u najvećoj mjeri podmiruju vlastitom proizvodnjom, proizlazi da na proizvodnu orijentaciju utječe opseg i struktura proizvodnje na gospodarstvu te veličina i struktura obitelji poljoprivrednika i navike u potrošnji. Razumljivo je da je ovo naglašenije što je poljoprivredno gospodarstvo manje. Suprotno tome, značenje i potreba poštivanja prirodnih činitelja, koji su istodobno tehnološki i ekonomski činitelji proizvodnje i prodaje, omogućuju plasman proizvoda na tržište po cijenama prihvatljivim za poljoprivrednika, i to naglašenije što je gospodarstvo veće.

Zaključak

Veličina posjeda, odnosno na njemu utemeljenoga poljoprivrednog gospodarstva, u značajnoj mjeri utječe na poljoprivrednu proizvodnju. Taj utjecaj dolazi do izražaja na području organizacije proizvodnje, proizvodne orijentacije, tehničke opremljenosti, primjene suvremene tehnologije te posebno na području stupnja robnosti. Istraživanjem utjecaja veličine poljoprivrednih gospodarstava na navedena područja ustanovljeno je:

1. kako je osnovno obilježje proizvodne orijentacije većeg broja gospodarstava svaštarenje, koje je to naglašenije što je poljoprivredno gospodarstvo manje
2. kako se naturalna potrošnja, koja je u najvećoj mjeri određena veličinom i strukturom obitelji i navikama u potrošnji, ostvaruje u gotovo svim gospodarstvima u manje-više istovjetnim okvirima u pogledu opsega i strukture, pa je stoga stupanj robnosti veći što je poljoprivredno gospodarstvo veće.

Prema tome, spoznaja kako veća poljoprivredna gospodarstva omogućuju bolju organizaciju proizvodnje, viši stupanj robnosti i veću primjenu suvremene tehnike i tehnologije pruža povoljniju perspektivu razvitku poljoprivrednih gospodarstava i poljoprivrede u cjelini. Svi navedeni činitelji osiguravaju razvijanje posjedovne strukture u smislu okrupnjavanja obiteljskoga posjeda, uz istodobno smanjenje njihova broja. S obzirom na to da se u kratkom vremenu ne može bitno promijeniti posjedovna struktura, smatra se kako bi trebalo naglasiti subvencije i druge poticajne mjere u proizvodnji radno intenzivnih proizvodnji (voćarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo i drugo) da bi sitna gospodarstva mogla ostvariti viši stupanj robnosti, odnosno viši dohodak po jedinici površine.

BILJEŠKE

- ¹ Iz analize posjedovne strukture poljoprivrede Republike Hrvatske utvrđeno je kako gospodarstvo veličine do 5 ha (mala gospodarstva) posjeduju 4,3 odvojene parcele, gospodarstva između 5 i 10 ha (srednja) 7,9, a gospodarstva više od 10 ha (velika) 6,8 odvojenih dijelova parcela. Prosječna veličina jedne parcele na poljoprivrednim gospodarstvima Republike Hrvatske iznosi 0,499 ha.
- ² Brooks, N. L.: *Minifarms, Farm Business of Reral Residence?*, Washington D.C.: USDA, ERS, Bulltin No. 480, 1985.
- ³ Naznačenom anketom obuhvaćeno je 138 obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava na području Istočne Hrvatske (županije: Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska), jednakomjerno raspoređenih u šest kategorija gospodarstava prema veličini. Anketom su obuhvaćena 23 mjesta, po jedno gospodarstvo do 1 ha, od 1 do 2 ha, od 2 do 3 ha, od 3 do 5 ha, od 5 do 8 ha i veća od 8 ha.

LITERATURA

- Božić, M. (1994.): Neke odlike potražnje i potrošnje ratarskih proizvoda u Hrvatskoj, *Poljoprivredna aktualnost*, Vol. 30, br. 5, Zagreb.
- Brooks, N. L. (1985.): *Minifarms, Farm Business of Reral Residence?*, Washington D. C.: USDA, ERS, Bulltin, No. 480.
- Erwin, W. (1995.): *Changing Times: A Farmer's Perspective*, Ames, Iowa: Choices, Fourth Quarter.
- Halcrow, H. G. (1980.): *Economics of Agriculture*, McGraw-Hill Book Company, New York.
- Jurić, I. (1996.): Problem razvoja obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj, *Agronomski glasnik*, Vol. 58, br. 5, Zagreb.
- Par, V., Njavro, M. (1999.): *Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo u suvremenim uvjetima*, XXXV. znanstveni skup hrvatskih agronoma s međunarodnim sudjelovanjem, Opatija.
- Rilke, D., Petrač, B. (1993.): Posjedovna struktura u sustavu čimbenika aktivnosti obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, *Ekonomski vjesnik*, br. 1, Osijek.
- Stipetić, V. (1993.): Prosječna i optimalna veličina poljoprivrednih gospodarstava u zapadnoj Europi i sjevernoj Americi, *Poljoprivredne aktualnosti*, Vol. 29, br. 1/2, Zagreb.

Ljubomir
BABAN

Kata
MIĆ

DIVERSIFIKACIJA KAO
BITNA STRATEGIJA
RAZVITKA
POLJOPRIVREDE I
PREHRAMBENE
INDUSTRIJE
ISTOČNE HRVATSKE

U svim gospodarskim stanjima, a posebno kada su neravnomjerna (inflacija, deflacija, stagflacija, depresija, kriza), treba u ekonomskom smislu riječi:

1. ocijeniti (valorizirati) postojeće stanje s nekoliko bitnih stajališta, među kojima ističemo: a) stanje prirodnih resursa, b) stanje raspoloživoga kapitala, c) razinu tehnologije, d) konzistentnost ekonomske politike, f) spoznati okolinu, a posebno međunarodnu itd.
2. prognozirati gospodarske ciljeve u zemlji i inozemstvu
3. odrediti glavnu strategiju gospodarskoga razvoja, usklađenu s postavljenim ciljevima
4. kontrolirati provođenje prihvaćenih strategija gospodarskoga razvoja.

Republika Hrvatska, a posebno Istočna Hrvatska, već je više od 10 godina u fazi recesije, odnosno čak krize. Razvojni ciklus, koji se predviđao 1994. i kasnije, nije se ostvarivao. Za Istočnu Hrvatsku, odnosno njezin razvoj, jedna je od bitnih strategija strategija diversifikacije.

Međutim, Istočna je Hrvatska bitna komponenta gospodarstva Republike Hrvatske, pa će trebati težiti da sve strategije na različitim razinama budu konzistentne. Strategija diversifikacije bit će zacijelo konzistentna drugim strategijama.

TEORIJSKI PRISTUP STRATEGIJI DIVERSIFIKACIJE

Pojam diversifikacije

U ekonomskoj literaturi različito se definira pojam strategija. To ovisi o širini obuhvata samoga pojma strategije.

Mi pod strategijom razumijevamo utvrđivanje: 1. razvojnih gospodarskih (i društvenih) ciljeva (manje kratkoročnih, a više srednjoročnih i dugoročnih), 2. utvrđivanje načina (procesa, metoda, tehnika itd.) za ostvarivanje ciljeva.

Postoje brojni kriteriji za klasifikaciju strategija gospodarskoga razvoja, ali oni nisu predmet našeg istraživanja.¹

Među brojnim strategijama gospodarskoga razvoja nalazi se i strategija diversifikacije.

Diversifikacija je lat. riječ i u općem smislu označuje različitost.²

U marketinškom smislu riječi pod diversifikacijom, odnosno diferencijacijom, može se razumijevati mijenjanje nekoga proizvoda (oblik, ambalaža, marka itd.) koji zadovoljava istu upotrebnu vrijednost (korisnost).

Na mijenjanje proizvoda, pa i načina zadovoljavanja potreba, djeluju brojni čimbenici, među kojima prevladavaju:

1. oblik i razina tehnologije
2. tržište u punom smislu riječi.

I tehnologija i tržište dinamičke su kategorije, a to znači da je i diversifikacija imanentno promjenljiva.

Mjesto diversifikacije u sustavu strategija prema H. I. Ansoffu

Diversifikacija je čest pojam koji se rabi u literaturi o marketingu.³ Mislimo da joj je H. I. Ansoff⁴ odredio primjerno mjesto služeći se matricom (Tablica 1.).

Tablica 1.
Elementi vektora rasta

Misija (tržište)	Proizvod	
	Sadašnji	Novi
Sadašnja	Tržišna penetracija	Razvoj proizvoda
Nova	Razvoj tržišta	Diversifikacija

Izvor: Ansoff, H. I., ibid., str. 108–112.

Primjenjujući metodu sinteze, možemo navedene strategije objasniti ovako:

Tržišna penetracija poslovna je orijentacija postojećega proizvoda na postojeće tržište.

Razvoj proizvoda poslovna je orijentacija novoga proizvoda na postojeće (sadašnje) tržište.

Razvoj tržišta poslovna je orijentacija postojećega (sadašnjega) proizvoda na nova tržišta.

Diversifikacija je poslovna orijentacija novoga proizvoda na nova tržišta.

H. I. Ansoff⁵ razlikuje sljedeće oblike diversifikacije:

1. horizontalnu
2. vertikalnu
3. koncentričnu
4. konglomeratsku.

O ovom će biti riječi kasnije.

Uzajamnost razvitka tržišta, tehnologije i diversifikacije

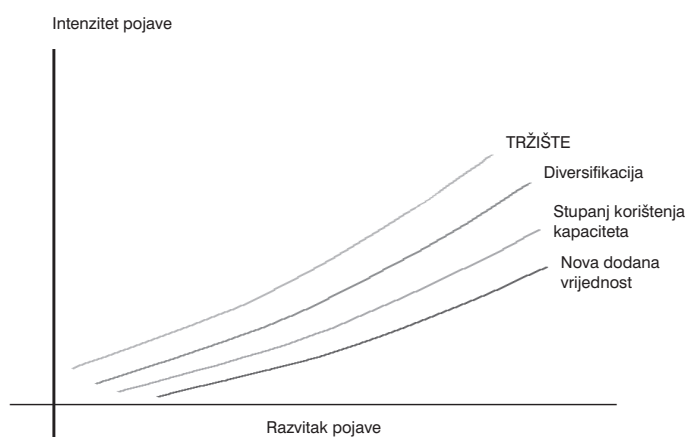
Iz samoga pojma diversifikacije vidi se da je ona posljedica:

1. novog tržišta
2. nove tehnologije, odnosno novoga proizvoda.

Tržište u uvjetima globalizacije dobiva nove dimenzije tržišta,⁶ jer za globalna tržišta dolaze do izražaja nove komponente, među kojima ističemo:

1. smanjivanje protekcionizma u okviru multilateralnih pregovora - runda GATT i WTO
2. razvitak masovne proizvodnje i sniženje troškova po jedinici proizvoda (Bücherov zakon proizvodnje u masi)
3. brza cirkulacija kapitala
4. porast međunarodne konkurencije
5. povećanje stupnja znanja i tehnologije.

Opća teorijska mišljenja i praktična iskustva govore da je lakše proizvesti nego uspješno tržišti. Međutim, tržište i proizvodnja čine jedinstvo, pa nije uputno njihovo razdvajanje.

Slika 1.
Uzajamnost pojava

Na Sl. 1. prikazali smo uzajamnost razvitka tržišta, diversifikacije, stupnja korištenja kapaciteta i dodane vrijednosti.

Na Sl. 1. prikazane su četiri rastuće krivulje: 1. krivulja rasta tržišta, 2. krivulja diversifikacije, 3. krivulja stupnja korištenja kapaciteta i 4. krivulja rasta dodane vrijednosti.

Krivulje imaju isti smjer kretanja, što znači da veće i dinamičnije tržište zahtijeva veću diversifikaciju, a jedno (tržište) i drugo (diversifikacija) omogućuju veći stupanj korištenja kapaciteta, odnosno veću dodanu vrijednost.

Naime, u tržišnom gospodarstvu tržište je najdinamičniji i najutjecajniji čimbenik razvitka i gospodarstva i poduzeća kao organiziranog subjekta proizvodnje.

UZAJAMNOST RAZVITKA POLJOPRIVREDE I PREHRAMBENE INDUSTRIJE

Slika 2.
Temeljne ekonomske zakonitosti između poljoprivrede i prehrambene industrije

Prema učenju agrarne ekonomije, poljoprivreda ulazi u primarne i ekstraktivne djelatnosti, a prehrambena industrija u sekundarne djelatnosti.

Među ovim djelatnostima postoje zakonitosti, koje prikazujemo na Sl. 2.

1. Razvitak poljoprivrede i prehrambene industrije	= f razvitka:	1. TRŽIŠTA POSEBNO SVJETSKOG 2. NATURALNE POTROŠNJE
2. Razvitak poljoprivrede	= f razvitka:	1. Prehrambene industrije 2. Ostale djelatnosti
3. Razvitak poljoprivrede i prehrambene industrije	= f Razvitka	KOMPLEMENTARNIH DJELATNOSTI
		→ 1. Industrija opreme → 2. Industrija gnojiva → 3. Industrija pesticida → 4. Ostalo

Navedene funkcije međuovisnosti razumljive su same po sebi, ali bez obzira na to ukratko ćemo ih objasniti.

Poljoprivredna proizvodnja zadovoljava potrebe: 1. tržišta (pretežno), 2. vlastite (naturalna potrošnja). Suvremena gospodarska struktura mijenja se u korist tržišnoga gospodarstva, ali dok postoji naturalna potrošnja, u bilanci potrošnje mora se voditi i o njoj računa, iako njezini proizvodi nisu izravno pod utjecajem zakona ponude i potražnje.

Razvitak poljoprivrede pretežno je funkcija razvitka prehrambene industrije. Naime, riječ je o tzv. izvedenoj potražnji. Međutim, poljoprivreda proizvodi inpute i za ostale industrijske grane:

- a) lan, konoplja - za tekstilnu industriju
- b) kukuruz, zob itd. - za stočnu hranu
- c) duhan - za industriju duhana
- d) ljekovito bilje - za farmaceutsku industriju
- e) melasa i drugo - za industriju žestokih pića
- f) grožđe - za industriju vina
- g) čekinje - za industriju četaka

Prema tome, utjecati na razvoj poljoprivrede znači istraživati i potrebe drugih industrijskih grana, a rezultate tih istraživanja primjenjivati u praksi.

Poljoprivreda i prehrambena industrija, u smislu organske povezanosti, ovise o proizvodnji inputa, koji su potrebni za njihov razvitak. Sve te inpute možemo svrstati u četiri skupine: 1. oprema, 2. gnojivo, 3. pesticidi, 4. lijekovi (za uzgoj stoke). Sve navedene skupine proizvoda u odnosu na poljoprivredu i prehrambenu industriju jesu *silazno integrirane, odnosno komplementarne*.

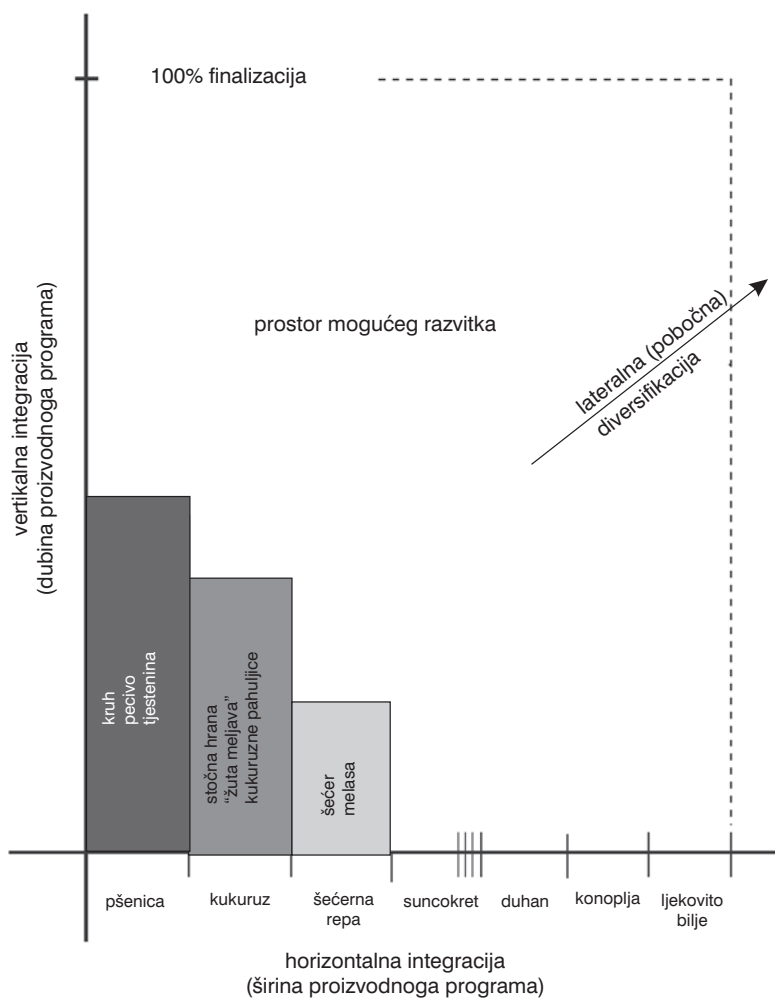
Ljubomir Baban, Kata Ivčić
Diversifikacija kao bitna strategija razvitka poljoprivrede i prehrambene industrije Istočne Hrvatske

OBLICI DIVERSIFIKACIJE U POLJOPRIVREDI I PREHRAMBENOJ INDUSTRIJI

Oblici diversifikacije koje je naveo H. I. Ansoff, o čemu je bilo govora, primjenjuju se i u poljoprivredno-prehrambenom gospodarstvu.

Na Sl. 3. prikazali smo oblike diversifikacije u poljoprivredi i prehrambenoj industriji.

Slika 3.
 Oblici diversifikacije

Kao što se vidi na Sl. 3. prikazana su tri oblika diversifikacije, i to:

1. horizontalna diversifikacija (integracija)
2. vertikalna diversifikacija (integracija)
3. pobočna (lateralna) diversifikacija.

Horizontalna diversifikacija označuje proizvodnju neovisnih poljoprivrednih proizvoda. Ona u osnovi znači širenje proizvodnoga programa (proizvodnja pšenice, kukuruza, šećerne repe itd.).

Ovaj tip (oblik) diversifikacije uvjetovan je brojnim čimbenicima, među kojima ističemo:

1. površinu obradive zemlje
2. nužnost plodoreda
3. klimu
4. tržište
5. kapital.

Kada je riječ o Istočnoj Hrvatskoj, govorimo o nizinom poljoprivrednom zemljištu i kontinentalnoj klimi. Već ta dva uvjeta omogućuju značajnu horizontalnu diversifikaciju. Pa ipak, ni tu nisu iskorištene sve prilike, jer u strukturi sjetve dominiraju žitarice (cerealije), a tržište nameće potrebu i drugih proizvoda.

Vertikalna integracija označuje proizvodnju onih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koji su međusobno uvjetovani (npr. pšenica – kruh – tjestenina; suncokret – jestivo ulje – maslac itd.). Takva integracija predstavlja dubinu proizvodnoga programa – stupanj finalizacije.

Navedena integracija ulazi u grupu tzv. nevezanih lokacija, jer manje ovisi o lokalitetu obradivoga zemljišta. Međutim, i kod lokacija prehrambene industrije treba voditi računa o prijevoznim troškovima (lokacija poljoprivredne proizvodnje – lokacija prehrambene industrije).

Na vertikalnu integraciju također utječu brojni čimbenici, ali su presudni:

1. tržište
2. tehnologija
3. kapital.

Prehrambena industrija uvelike je investicijski intenzivna (npr. tvornice šećera, tvornice ulja itd.), pa će ona zahtijevati masovnu proizvodnju, odnosno veliko tržište.

Ako su horizontalna integracija i vertikalna integracija u istom gospodarskom sustavu (npr. koncerni), onda je moguće (i potrebno) izračunati koeficijent integracije ovako:

$$K_i = \frac{\text{Vrijednost vlastitih inputa}}{\text{Vrijednost finalnih outputa}}$$

Ako pomnožimo koeficijent koncentracije sa 100 ($K_1 \times 100$), dobivamo stopu koncentracije. Orijentacija samo na vlastite inpute opravdana je ako su vlastiti inputi približno iste kakvoće kao i inputi dobavljača i ako je interna cijena inputa konkurentna cijenama na vanjskom tržištu.

Pobočna (lateralna) diversifikacija, kako joj i samo ime kaže, ide uz bok horizontalne i vertikalne diversifikacije. Poljoprivredno-prehrambena proizvodnja zahtijeva rezervne dijelove, ambalažu itd., pa ti i drugi proizvodi označuju pobočnu diversifikaciju. Na osnovi proizvodnje ljekovitoga bilja mogu se proizvoditi lijekovi, pa će i oni biti lateralno vezani za poljoprivredu.

Na Slici 3. u koordinatnom sustavu I. kvadrant može se iskazati ovako:

$$\begin{array}{ccccc} \text{ukupan} & = & \text{iskorišteni} & + & \text{neiskorišteni} \\ \text{prostor} & & \text{prostor} & & \text{prostor} \end{array}$$

Neiskorišteni prostor jest prostor mogućega razvitka, što znači da njegova stopa izgleda ovako:

$$\frac{\text{Prostor mogućega razvitka}}{\text{Ukupan prostor}} \times 100$$

Sva tri oblika prostora mogu se izraziti vrijednosno (vrijednost ostvarene proizvodnje, vrijednost "izgubljene" proizvodnje). S obzirom na to da je riječ o heterogenoj proizvodnji, onda treba primijeniti tzv. uvjetne jedinice. Međutim, ovakav obračun ne ulazi u ovaj referat, pa ga ispuštamo iz razmatranja.

Prostor mogućega razvitka značajna je razvojna šansa. U protivnom on će biti isto što i Kozarčevi "mrtvi kapitali".

DIVERSIFIKACIJA POLJOPRIVREDE I PREHRAMBENE INDUSTRIJE ISTOČNE HRVATSKE

Poljoprivredno zemljište kao bitan uvjet poljoprivredne proizvodnje

U Tablici 2. prikazali smo poljoprivredne površine Republike Hrvatske i Istočne Hrvatske.

	Istočna Hrvatska		Republika Hrvatska	
	ha	%	ha	%
Državno zemljište	348.905	47	1.143.727	36
Privatno zemljište	406.577	53	2.043.767	64
Ukupno	755.482	100	3.187.494	100

Tablica 2.
Poljoprivredne površine
Republike Hrvatske i istočne
Hrvatske 1997.

Izvor: Izvješće o stanju u poljoprivredi Republike Hrvatske, Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, 1998.

Iz Tablice 2. vidi se da je na Istočnu Hrvatsku 1997. u ukupnom poljoprivrednom zemljištu Republike Hrvatske otpadalo 23,7%.

Nažalost, Istočna Hrvatska imala je 1997. pod ugarom i neobrađenim zemljištem 37.048 ha, a Republika Hrvatska 151.676 ha, što znači da su ugari i neobrađeno zemljište u odnosu na ukupno poljoprivredno zemljište u Hrvatskoj iznosili 4,7%, a u Istočnoj Hrvatskoj 4,9%.

Osim navedenoga treba naglasiti da je dio poljoprivrednoga zemljišta miniran, pa je i to jedan od razloga nepotpunoga iskorištenja zemljišta.

Horizontalna diversifikacija

Kada je u pitanju horizontalna diversifikacija poljoprivredne proizvodnje istočne Hrvatske, onda su bitne dvije konstatacije:

1. struktura sjetve ne zadovoljava; dominira, kako smo već rekli, udio žitarica (cerealija); trebao bi rasti udio industrijskoga bilja, povrća i voća; posebno bi trebao rasti udio stočarske proizvodnje (mlijeko, meso);
2. prirodi po jedinici obradivoga zemljišta još uvijek ne zadovoljavaju, kao ni prirodi u stočarstvu (prirast stoke, mliječnost krava).

Dakle, u Istočnoj Hrvatskoj horizontalnom diversifikacijom može se povećati proizvodnja u ovom dijelu Republike Hrvatske. Pri tome treba imati na umu da je površina zemljišta ograničavajući čimbenik, pa u narednom razdoblju treba: 1. povećavati površine natapanjem i 2. po mogućnosti organizirati dvije žetve. Ove druge dvije gospodarske aktivnosti kompenziraju ograničeno zemljište i povećavaju društveno bogatstvo.

Vertikalna diversifikacija

Kada je u pitanju vertikalna diversifikacija, onda je stanje još gore.

U Tablici 3. prikazali smo sinoptičku kartu vertikalne diversifikacije prehrambene industrije Istočne Hrvatske.

Bilo bi vrlo korisno da se napravi sinoptička karta i mogućih novih proizvoda, ali to bi bilo interdisciplinarno istraživanje (istraživanje agronoma, prehrambenih tehnologa, ekonomista, nutricionista). Takvo istraživanje ulazilo bi u primijenjeno istraživanje, rezultati kojega bi se trebali primjenjivati u praksi.⁷

Nažalost, ne raspoložemo podacima koliki se postotak poljoprivrednih proizvoda finalizira u Istočnoj Hrvatskoj.

Horizontalna diversifikacija	Stupanj vertikalne diversifikacije
1. Pšenica	sjemenska pšenica, pšenično brašno, kruh, tjestenina, konditorski proizvodi na osnovi brašna
2. Kukuruz	sjemenski kukuruz, kukuruzno brašno (tzv. "žuta meljava"), kukuruzne pahuljice, mješavina kruha s kukuruznim brašnom
3. Šećerna repa	šećer
4. Uljarice	jestivo ulje
5. Voće	svježe voće
6. Povrće	svježe povrće
7. Grožđe	svježe grožđe, vino
8. Mlijeko	svježe mlijeko, jogurt, vrhnje, sir

Ljubomir Baban, Kata Ivić
Diversifikacija kao bitna strategija razvitka poljoprivrede i prehrambene industrije Istočne Hrvatske

Tablica 3.

Sinoptička karta vertikalne diversifikacije prehrambene industrije Istočne Hrvatske

Međutim, empirijski možemo zaključiti da je nedovoljan stupanj finalizacije, što se nepovoljno odražava:

1. na stupanj zaposlenosti ove regije
2. na manju dodanu vrijednost
3. na usporenije nove investicije i gospodarski rast.

Osim toga, u prehrambenoj industriji općenito, pa i u prehrambenoj industriji Istočne Hrvatske, javljaju se i tzv. *kuplovani proizvodi*, koji se u nedovoljnoj mjeri iskorištavaju, kao npr.:

- posije (mekinje)
- melasa
- saturacijski mulj
- vinski destilat
- sirovi i suhi rezanci šećerne repe itd.

U ratarskoj proizvodnji slama i kukuruzovina u najvećem broju slučajeva služe za tzv. zelenu gnojidbu (zaoravanje). Postavlja se pitanje u kojoj bi mjeri isplativost bila veća da se te i druge sekundarne sirovine rabe kao stočna hrana ili kao sirovina za papir (šrenc) ili etanol.

Na osnovi rečenog može se zaključiti da je vertikalna diversifikacija prehrambene industrije jedna od najznačajnijih strategija razvoja Istočne Hrvatske. Prehrambena industrija temelji se na obnovljivim sirovinama, a njih ima i može biti još i više u Istočnoj Hrvatskoj. S toga stajališta Istočna Hrvatska ima prirodni monopol, ali ako se ne iskorištava, onda djeluje usporavajuće na razvitak.

Pobočna (lateralna) diversifikacija

Na osnovi horizontalne i vertikalne diversifikacije poljoprivrede i prehrambene industrije Istočne Hrvatske mogli su se razviti brojni bočni proizvodi, odnosno industrijske grane, kao npr.:

- industrija poljoprivredne mehanizacije
- industrija mineralnih (umjetnih) gnojiva
- industrija drvene ambalaže
- industrija alkoholnih pića (rakija, likeri)
- industrija tekstila itd.

Navedene i druge industrije ne samo da se nisu razvile nego su nestale i one koje su postojale. Za izučavanje razloga nestajanja nekih industrija u Istočnoj Hrvatskoj trebala bi posebna studija.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Gospodarstvo Republike Hrvatske, a i Istočne Hrvatske, nalazi se u fazi recesije, pa i krize. Tomu je više razloga, među kojima treba istaknuti: 1. rat, 2. sužavanje tržišta, 3. promjenu gospodarskoga sustava (tranzicija), 4. dezinvesticije.

Na razini Republike Hrvatske,⁸ pa i pojedinih županija, izrađuju se strategije gospodarskoga razvoja.

Nažalost, Republika Hrvatska nije ustrojena po regijama, pa regionalnih strategija razvoja i nema.

Istočna Hrvatska, koju čine pet županija, bitna je komponenta gospodarstva Republike Hrvatske.

Glavna gospodarska struktura Istočne Hrvatske jest poljoprivreda i prehrambena industrija. Navedene djelatnosti također su u svojevrсноj gospodarskoj krizi.

Moguće su brojne strategije razvitka Istočne Hrvatske, a naša istraživanja stavljaju težište na horizontalnu, vertikalnu i pobočnu (lateralnu) diversifikaciju.

BILJEŠKE

¹ Detaljnije vidjeti: Baban, Lj.: *Tržišna politika krupnih poduzeća*, JAZU, Centar za znanstveni rad, Osijek, 1975., str. 259.

² Klaić, B.: *Rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb, 1962., str. 343.

³ Vidjeti: 1. Kraushar, P.: *New Product and Diversification*, Brandon/Systems Press, Inc., Princeton at al., 1970.; 2. Taylor, B., Wills, G.: *Long Range Planning for Marketing and Diversification*, Bradford University Press, London, 1971.

⁴ Ansoff, H. I.: *Corporate Strategy*, Mc Graw-Hill Book Company, New York, 1965., str. 108–112.

⁵ Ansoff, H. I.: *ibid*, str. 112.

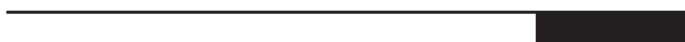
⁶ O dosadašnjim dimenzijama tržišta vidjeti: Bićanić, R.: *Tržište i njegove dimenzije*, Ekonomski pregled, 4/1962.

⁷ O naznakama ovakvih istraživanja vidi: 1. Piližota, V.: Proizvodni programi i konkurentnost na tržištu, zbornik radova: *Strategija razvitka poljoprivrede i prehrambene industrije*, HGK, Županijska komora i dr.; Osijek, 1999., str. 191–195; 2. Pozderović, A.: Strategija razvitka prerade poljoprivrednih proizvoda u istočnoj Hrvatskoj, zbornik radova: *Strategija razvitka...*, *ibid*, str. 195–213; korisno je vidjeti i druge radove u zborniku.

⁸ Npr. Hrvatska u 21. stoljeću.

LITERATURA

- Ansoff, H. I. (1965.): *Corporate Strategy*, Mc Graw-Hill Book Company, New York at al.
- Baban, Lj. (1975.): *Tržišna politika krupnih poduzeća*, JAZU, Zavod za znanstvena istraživanja, Osijek.
- Baban, Lj. (1999.): *Ogledi iz agrarne ekonomije*, Ekonomski fakultet, Osijek.
- Baban, Lj. (1998.): Bitni elementi gospodarskog razvitka istočne Hrvatske, zbornik radova: *Strategija gospodarskog razvitka istočne Hrvatske*, HDE - Društvo ekonomista Osječko-baranjske županije, Osijek, str. 7-26.
- Baban, Lj. (1999.): Prirodni, društveni i tržišni uvjeti razvoja poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda istočne Hrvatske, u zborniku radova: *Strategija razvitka poljoprivrede i prehrambene industrije istočne Hrvatske*, HGK, Županijska komora, Osijek, str. 5-31.
- Baban, Lj. (2001.): Strategija razvitka poljoprivrede i slatkovodnog ribarstva Republike Hrvatske (kontinentalno područje); poddionica u Strategiji razvitka Republike Hrvatske "Hrvatska u 21. stoljeću", neobjavljen rad, Zagreb, siječanj 2001., str. 1-45.
- Ivić, K. (1999.): *Izabrana bibliografija iz agroekonomije*, Ekonomski fakultet, Osijek.
- Strategija gospodarskog razvitka istočne Hrvatske* (1998.): zbornik radova, HDE - Društvo ekonomista Slavonije i Baranje, Osijek.
- Strategija razvitka poljoprivrede i prehrambene industrije istočne Hrvatske* (1999.): zbornik radova, HGK, Županijska komora i drugi, Osijek.

SAŽECI

Alica Wertheimer-Baletić
Dražen Živić

DEMOGRAFSKE PROMJENE U RURALNIM PODRUČJIMA SLAVONIJE I BARANJE OD 1953. DO 2001. GODINE

Jedna od bitnih oznaka suvremenoga demografskog razvoja Hrvatske, sa složenim uzročno-posljedičnim značajkama, jest polarizirani populacijski razvoj, osobito, između urbanih i ruralnih područja zemlje. Proces deagrarizacije, izazvani snažnim procesima industrijalizacije, i deruralizacije, koji između ostalog imaju za posljedicu jačanje urbanizacije, postali su posljednjih desetljeća prevladavajući dinamički, prostorni i strukturalni demografski i društveno-gospodarski procesi u Slavoniji i Baranji (Istočnoj Hrvatskoj).

Ubrzana i urbano orijentirana industrijalizacija izazvala je na ovom tradicionalno agrarnom i ruralnom području Hrvatske intenzivnu, a ponekad i nekontroliranu, deagrarizaciju (napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti), što je rezultiralo snažnom deruralizacijom (napuštanjem sela kao mjesta življenja), odnosno depopulacijom ruralnih područja, kao i pretjeranom urbanizacijom, odnosno napuštanjem gradova i urbanih područja Slavonije i Baranje. Suvremeni demografski razvoj Slavonije i Baranje bitno je opterećen izraženom prostornom populacijskom polarizacijom između gradskih (urbanih) i seoskih (ruralnih) područja u gotovo svim odrednicama razvoja stanovništva. Potonje ugrožava, pa i onemogućuje, stabilan i prirodan društveno-gospodarski i regionalni razvoj Slavonije i Baranje.

Najvažnije značajke suvremenoga razvoja stanovništva ruralnih područja Slavonije i Baranje (1953. – 2001.) očituju se u nekontroliranom ruralnom egzodusu, slabljenju prirodne dinamike, što je dovelo do prirodne depopulacije seoskoga stanovništva, poremetnji demografskih struktura, na pose dobno-spolne, te u demografskom praznjenju, odnosno depopulaciji (i izumiranju) najvećega broja ruralnih naselja u kraju. Osim navedenoga, istočni dio Slavonije i Ba-

ranje (hrvatsko Podunavlje) pretrpio je značajne negativne demografske posljedice rata, osobito u domeni izravnih (poginuli, ubijeni, umrli zbog posljedica rata, nestali) i migracijskih gubitaka stanovništva (prognaništvo/iseljeništvo).

Žarko Španiček

PROMJENE U TRADICIJSKOM IDENTITETU SLAVONIJE I BARANJE

U radu se nastoje identificirati i u osnovnim crtama prikazati značajne promjene koje su posljednjih desetljeća zahvatile tradicijsku kulturu Slavonije i Baranje, a vezane su uz redefiniranje kulturnog identiteta. Pažnja se usmjerava na nekoliko točaka u kojima promjene u tradicijskom identitetu ove regije postaju najvidljivije. To su pučki tekstovi, naivna umjetnost i razni oblici muzeoloških prezentacija.

Pojava pučkih tekstova prva je i najvažnija promjena u tradicijskom identitetu Slavonije i Baranje koja se počela razvijati prije nekoliko desetljeća. Ljudi iz puka, uglavnom seljaci, počeli su se isprva javljati kao autori kraćih etnografskih zapisa iz svoga sela ili kraja. Ti su zapisi upotrijebljeni u istraživačkim projektima etnologa, folklorista i koreografa ili su objavljivani u prigodnim publikacijama koje su pratile folklorne priredbe. U novije vrijeme, unatrag kojih 15 – 20 godina, javljaju se pisani radovi pučkih autora koji pokazuju ambiciju prema cjelovitosti i sistematičnosti. Mogli bismo ih nazvati pučkim zavičajnim monografijama. Ovi tekstovi govore o povijesti, kulturi i društvenim zbivanjima u malim seoskim sredinama, kojima pripadaju i sami autori. Oni pišu na temelju vlastita iskustva i sjećanja i na temelju kazivanja svojih sumještana. U ovim je monografijama izražena svijest o vrijednosti lokalnih tradicija, ali i osobnih uspomena, te želja da se lokalne kulturne tradicije, povijesna zbivanja i obične ljudske sudbine sačuvaju od zaborava i predstave javnosti. Zavičajne monografije time nisu samo izvor podataka o pučkoj kulturi nego postaju i dio te kulture.

Zanimljive književne vrste nastale u tradicijskoj kulturi Slavonije predstavlja svojevrсна kronika pod naslovom *Jedan veliki doživljaj* i heterogeni religijski tekst *Povijest jedne duše*, oba nastala u selima oko Našica. Autorice su im obične seljanke. U prvom se rukopisu isprepleće osobna i obiteljska povijest s poviješću kapele sv. Ilije u Vukojevci-ma kraj Našica, dok drugi tekst govori o pučkoj svetici i proročici *svetoj Juli*. Taj je rukopis mješavina pučke hagiografije, vizionarske literature i apokaliptičke književnosti.

Svi ovi tekstovi najavljuju značajnu promjenu u tradicijskoj kulturi Slavonije, koja je do sada nezapažena u

hrvatskoj etnologiji i folkloristici: pučka kultura prelazi iz usmene u pismenu. Ta bi promjena mogla imati dalekosežan utjecaj na razumijevanje i samorazumijevanje, dokumentiranje i proučavanje pučke kulture.

Nov odnos puka prema vlastitoj kulturnoj baštini dokumentira naivna umjetnost i razne muzejske, uglavnom etnografske, zbirke. Slavonski naivni umjetnici, prije svega slikari, prikazuju arhaizirane seoske prizore s ljudima koji još uvijek nose narodnu nošnju, s kućama pod slamnatim krovovima, žitnim poljima koja kose kosci, blatnim putovima po kojima se kotrljaju zaprežna kola itd. To je prikaz sela i seljačkoga života iz predindustrijskog razdoblja, koje se u Slavoniji zadržalo do početka 20. stoljeća.

Još izrazitiji primjer jačanja svijesti o vrijednosti vlastite kulturne baštine jesu muzejske zbirke, koje niču posvuda po Slavoniji i Baranji. Njihovi su vlasnici često obične osobe iz puka koje osjećaju snažnu vezanost za svoj kraj i vrijednost njegova kulturnog naslijeđa, što ga u svojim zbirkama nastoje sačuvati i prikazati.

Svi ovi primjeri dokumentiraju važne promjene u tradicijskom identitetu Slavonije i Baranje. Pučka kultura postaje svjesna vlastite vrijednosti i nastoji je sačuvati i istaknuti u oblicima koji su ranije bili rezervirani samo za tzv. "višu", građansku kulturu. Od kulturnog objekta i predmeta interesa drugih, pučka kultura postaje predmet vlastita interesa.

Pero Aračić
Gordan Črpić

RELIGIJSKE VREDNOTE U SLAVONIJI I BARANJI S POSEBNIM NAGLASKOM NA MLADE

U radu se promišlja o religijskim vrednotama mladih u Slavoniji i Baranji na osnovi empirijskih istraživanja provedenih između 1997. i 2001. godine. U obzir su uzete neke standardne dimenzije religioznosti koje se općenito rabe u sociološkim istraživanjima religioznosti. Riječ je o *konfesionalnoj pripadnosti, religijskoj praksi, religioznosti* (u užem smislu), *vjerovanju i moralnoj dimenziji*. Religioznost je složen fenomen i ne može se iscrpiti empirijskim istraživanjima. Ipak, uz pomoć socioloških istraživanja možemo nazreti određene konture i tendencije.

Pojmom "Slavonija i Baranja" ovdje obuhvaćamo ispitnike iz sljedećih županija: *Virovitičko-podravske, Slavonsko-požeške, Brodsko-posavske, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske*. U uzorak iz ovih županija ušlo je 255 ispitanika, pa ih je toliko i u našem uzorku, na osnovi kojega izvodi-

mo generalizacije. U uzorak srednjoškolaca ušlo je 112 ispitanika ovih županija. U uzorku studenata hrvatskih sveučilišta njih 99 bilo je sa Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Rezultati istraživanja mogu se sažeti u nekoliko činjenica koje sada određuju religioznu i vjersku situaciju u Slavoniji i Baranji. Uzroke i predviđanja budućih kretanja vrlo je teško u okviru zadanoga rada objektivno utemeljiti. No ponešto se usuđujemo naznačiti.

Dobiveni rezultati pokazuju kako u Slavoniji i Baranji imamo relativan pad religioznosti i religiozne prakse u dobi između 18 i 35 godina. Razlog ovoga pada može se potražiti u životnim preokupacijama ljudi te dobi. Naime, to je dob kada mladi ljudi traže partnera, pokušavaju osnovati obitelj, traže posao, žele se afirmirati u profesionalnom i osobnom životu, pa im religioznost i vjerska praksa odlaze u drugi plan. Možda bi se razlog mogao tražiti i u "smanjenom" interesu za crkveno djelovanje, koje još uvijek dijelom živi po konceptu da je vjerska formacija završena primanjem određenih sakramenata, uključujući i ženidbu. Nakon toga relativno je slaba formativna ponuda crkvenoga rada.

Evidentno je pak da srednjoškolci i studenti pokazuju značajno povećanje religioznosti i religiozne prakse u odnosu na skupinu od 18 do 35 godina. Zašto? Vjerojatno su potrebna dodatna istraživanja. Ovdje se može izreći samo pretpostavka. Naime, kada je riječ o srednjoškolcima, možemo pretpostaviti da se tu očituje efekt vjeronauka u školi i sustavne katehizacije. Društveni i crkveni sustav još uvijek s njima formativno rade. A kod studenata je očito da religioznosti i vjeri pristupaju sve dublje i ozbiljnije. Zato se kod njih povećava broj onih koji prestaju biti praktičari te broj onih koji su dosljedniji praktičari vlastite vjere. Još se znatnije u njih smanjuje broj onih koji iz puka naslijeđa obdržavaju vjerske obrede.

Treba zapaziti da je sve veći raskorak između religioznoga znanja i dosljedne religiozne prakse. Zapravo je riječ o vrlo raširenoj pojavi u kršćanstvu kad se iz ukupnosti vjere uzima samo dio prema vlastitu nahodaženju. U istraživanju to je već izrijekom formulirano da se prihvaća samo dio onoga što se nalazi u ukupnosti vjerskoga sadržaja.

Na kraju je očito da su područja životnoga, javnoga, socijalnoga i seksualnoga morala te droge i samoubojstva ozbiljan izazov za sve odgojne institucije kao i crkve, posebno Katoličku. Riječ je o nužnom, žurnom i sustavnom odgojnom zahvatu, oko kojega bi svi trebali biti složni te podržani od relevantnih društvenih institucija.

Slavonija s Baranjom čini agrarno najplodniji dio Hrvatske na kojemu živi oko milijun stanovnika. Plodnost tla, pogodna klima, agrarna i, dakako, ruralna tradicija predstavljaju uporišta i odrednice kontinuiteta orijentacije na poljoprivredu ovih područja. Oduvijek je poljoprivreda bila dominirajuća djelatnost i prepoznatljivo obilježje Slavonije i Baranje. Poljoprivreda je ovdje i u najcrnjim vremenima (od turske, preko austro-ugarske i karađorđevićevske vlasti do socijalističke jugoslavenske) bila domicilnom stanovništvu jedini oslonac preživljavanja. Politička nezaštićenost seljaka kao povijesna konstanta nije se bitno promijenila ni danas. Premda je hrana ključni resurs za život svakoga društva, pitanje je kako to da je politička zajednica tako nezainteresirana za poljoprivredu, a onda i za stanovništvo koje tu djelatnost održava.

Današnje, pak, prilike bitno su drugačije od pređašnjih socijalističkih, pa kao takve načelno ne smiju reproducirati isto stanje ni u jednom sektoru djelatnosti, a poglavito ne u poljoprivredi. Poljoprivredu socijalizma obilježilo je stvaranje i dominacija poljoprivrednih kombinata te marginalizacija individualnoga seljačkog posjeda. Poljoprivredu tranzicijskoga razdoblja, međutim, obilježava nejasnoća i nesnalaženje vlasti glede sudbine kombinata i poticanja okrupnjavanja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava.

Slavonija na periferiji – na ovim se prostorima često rabila ova sintagma koja je početkom devedesetih više izražavala revolt i nemirenje Slavonaca, a danas je postala samo *sintagma rezignacije* kojom se potvrđuje stanje dominirajuće djelatnosti ruralnih prostora. Selo i poljoprivreda primjer su “zagubljenosti” u prvoj modernizaciji. Društvo mora promijeniti sliku o selu i poljoprivredi: selo nije manje vrijedan socijalni prostor od grada, niti je poljoprivreda beznačajna, lako nadoknativa djelatnost u usporedbi sa sofisticiranom informacijskom tehnologijom.

Priznatost naroda, kraja, kulture i slično najčešće se prikazuje kao njihova tradicija. Upravo je za Slavoniju i Baranju bitna i *tradicija pripadanja* (srednjoeuropskom krugu) i *tradicija posebnosti* (kulturni identitet regije).

Slavonija i Baranja jest regija koja najviše baštini ruralnost, a time i obilježja seljačke kulture te tradicionalnu okrenutost stanovništva prema poljoprivredi. To se potvrđuje i shvaćanjem identiteta Slavonca i Baranjca izvan Slavonije i Baranje. Selo i seljaštvo, već smo naviknuti, in-

dikatori su prepoznavanja Slavonije i Baranje u Hrvatskoj. U posljednjem desetljeću dodaju se i indikatori: nerazvijenost, besperspektivnost, siromaštvo, emigracijska zona i slično. Središnje je pitanje *koja se to baština ovih regija i kako uklapala u tranzicijski modernizacijski hod u Europu.*

Pogledamo li tradiciju poljodjelstva, nećemo uočiti modernizacijske pomake; pogledamo li organizaciju ruralnih područja, uočiti ćemo zamiruća sela, velike površine neobrađene zemlje; osluhnemo li duhovnost sela, steći ćemo dojam da se lokalni kolektivitet rastočio, da su rodbinske, susjedske, tradicijske i vjerske veze vrlo tanke i već zamijenjene nekim hibridnim individualizmom borbe za preživljavanje. Ta nova slika ruralne Slavonije i Baranje kazuje da je nestao tradicionalni identitet ovih regija, da se stopio u egzistencijalnoj konfuziji koja ne ostavlja prostora poštivanju kulturne i gospodarske baštine.

Poteškoća pred kojom se nalazi koncepcija modernizacije sela i poljoprivrede jest u pitanju *kako izbjeći da se revitalizacijom ne iznevjeri živa tradicija ovoga kraja, a da ne dođe do retraditionalizacije* (koja isključuje modernizaciju).

Odgovor treba potražiti u shvaćanju revitalizacije i u očekivanjima od revitalizacije sela i poljoprivrede. Revitalizacija ne znači vraćanje sela autarkičnom gospodarenju, ona ne znači popularizaciju kulturnih obrazaca seoskoga života predmodernih zajednica. Revitalizacija čak ne treba voditi ni povećanju broja seoskoga stanovništva. Nju treba shvaćati drugačije. *Ona je zaokret u vrednovanju socijalnih vrednota.* Taj se zaokret mora dogoditi u više smjerova: da selo prestane biti prostor slabije obrazovane populacije, da selo ne bude infrastrukturno zaobiđeno, da se selo tretira kao profesionalno pluralan prostor, da se kroz selo vrednuje simbioza s prirodom kao jedini put u održiv razvoj.

Vlado Šakić
Marina Perković

Davor Marinić

NEKI ASPEKTI SOCIJALNOG IDENTITETA SLAVONACA I BARANJACA

U radu su analizirani neki aspekti socijalnog identiteta Slavonaca i Baranjaca. Rad se temelji na teorijama socijalnog identiteta, koje su se od kraja sedamdesetih godina razvijale unutar socijalne psihologije, a njihova primjena na ljudske skupine oblikovane prema različitim kriterijima omogućuje analizu psihosocijalnih karakteristika pripadnika tih skupina te njihovu socijalnu usporedbu. U radu je pozornost usmjerena na neke aspekte socijalnog identiteta

koji pripadaju međurazini samoodređenja prema teoriji samokategorizacije (Turner, 1985.). Ti su aspekti nazvani *regionalnom pripadnošću, privrženošću, ponosom i stavovima prema došljacima*. Svi su u radu definirani operacionalno, tj. skupinom varijabli indikatora.

Provedeno je terensko istraživanje na trokoračnom probabilističkom uzorku građana Slavonije i Baranje. Ispitanici zastupljeni u uzorku potječu iz pet županija slavonsko-baranjske regije (Osječko-baranjska, Brodsko-posavska, Požeško-slavonska, Vukovarsko-srijemska i Virovitičko-podravska).

Rezultati kontingencijske analize i analize varijance utjecaja SES-a i sociodemografskih obilježja na izražavanje regionalne pripadnosti otkrivaju da se njezina izraženost razlikuje s obzirom na narodnost, vjeroispovijed i regionalno podrijetlo ispitanika, pri čemu je regionalni identitet po aspektu doživljaja pripadnosti regiji izraženiji kod Hrvata, rimokatolika te Slavonaca i Baranjaca u odnosu na ispitanike iz ostalih skupina prema istim obilježjima. Što se tiče regionalne privrženosti, slične analize pokazuju da se doživljena privrženost regiji kao aspektu regionalnog identiteta razlikuje kod ispitanika s obzirom na njihov spol, dob, regionalnu pripadnost i socioekonomski status. Pri tome, može se zaključiti da je regionalni identitet s obzirom na aspekt privrženosti izraženiji kod žena, starijih ispitanika, Slavonaca i Baranjaca i ispitanika prosječnoga i iznadprosječnoga socioekonomskog statusa. U radu su navedena i neka metodološka ograničenja zbog kojih, na ovoj razini statističkih analiza, nije bilo moguće analizirati ostale aspekte identiteta te obaviti složenije statističke obradbe radi preciznijeg uvida u navedene odnose.

Maja Štambuk

TREBAJU LI NAM POSEBNA ZNANJA ZA RURALNI RAZVITAK?

Seoski svijet ima svoje posebnosti koje je nužno poštovati pri projektiranju ruralnoga razvitka. Prije svega valja voditi računa o činjenici da je seosko društvo nedjeljivo vezano uz prirodu, dakle uz prostorne čimbenike, pa prostor određuje njegova glavna obilježja. S gradom je posve drukčije; on je više vezan uz tehnički svijet. Upravo na toj razlici temelje se različitosti pristupa seoskom i gradskom razvitku. Posebnost ruralnoga razvitka traži specijalizirane stručnjake. U nas se još uvijek na odnos sela i grada gleda u klasičnim obrascima, kao na odnos modernog i tradicionalnog. U takvu obrascu selo je sve što nije grad, mjeri ga se urbanim kriterijima, njegov razvitak modelira se (ako se uopće modelira) prema gradskim zahtjevima i potrebama.

Selo je u takvu konceptu komplement, dodatak gradu i nema izgleda da preživi kao samosvojna “drukčija” naseljska jedinica.

Iz odnosa seoskoga prostora i malih seoskih društava nastao je današnji krajolik, koji je više obrađena priroda, dakle više je poljoprivredni, humanizirani krajolik nego što je posve prirodan. Gustoća stanovništva je niska i prevladava zelenilo. Taj je krajolik vrlo čitak, natopljen znakovima, simbolima i bogat je izvor identitetskih obilježja. U njemu se ogleda povijest kraja, kultura ljudi koji ondje žive, kulture koje ondje uspijevaju, agrarna struktura, tip naselja, veličina obitelji, organizacija socijalnoga života sela i još štošta.

Bogatstvu i raznolikosti seoskoga svijeta pristaje modernizacijski pristup, jer takav pristup isključuje ekskluzivnost bilo kojega segmenta unutar razvojnoga projekta. U Hrvatskoj se na to često zaboravlja, pa se u cijelom projektu modernizacije zaboravilo modernizirati pristup razvitku sela.

Društveni, politički i ekološki problemi preplavljaju hrvatska sela i poljoprivredu kao tradicionalnu djelatnost koja je temelj seoske društvenosti. U njihovu rješavanju manje smo angažirani, oni se smatraju manje važnima, ne ustraje se na stručnosti u njihovu identificiranju, analizi i rješavanju. Ovi problemi zanemaruju se u odnosu na popis gospodarskih problema za koje se vjeruje da ih se može riješiti jedino uz pomoć obilnih i što jeftinijih novčanih sredstava. Ovakav je pristup na djelu u Hrvatskoj i u prvi plan stavlja agronomske, veterinarske i tehničke discipline, a isključuje ostale. Nužna je posljedica da o selu govore i pišu, ali i odlučuju, uglavnom stručnjaci spomenutih profila. Društveni i ostali problemi, smatra se, riješit će se rješavanjem gospodarskih. Ukupan nadzor nad ruralnim razvitkom preuzelo je Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, iako problemi s kojima se susreće ruralni razvitak prelaze snage i kompetenciju jednoga ministarstva. U rješavanju razvojnih ruralnih problema nužna je horizontalna suradnja mnogih ministarstava i mnogih stručnjaka različitih profila.

Ivan Cifrić
**ISKUSTVA MJEŠOVITE POLJOPRIVREDE: OBITELJSKO
GOSPODARSTVO U TRANZICIJSKIM PROMJENAMA I
NOVIM IZAZOVIMA**

U Hrvatskoj je u posljednjih pola stoljeća nastalo mješovito gospodarstvo koje je djelovalo ne samo kao oblik organiziraja seljačke poljoprivrede nego i kao katalizator soci-

jalnih problema na selu. Iskustva tog modela mogu poslužiti u današnjem diskursu o oblikovanju, perspektivama i socijalnoj ulozi obiteljskoga gospodarstva. Zato treba vrednovati njegovo ranije društveno značenje u ruralnim promjenama i životu seoskoga stanovništva.

Mješovito gospodarstvo nastaje u kontekstu procesa druge modernizacije, o kojoj se u našoj ruralnoj sociologiji pisalo kao o problemu industrijalizacije poljoprivrede i društvenim promjenama u seoskim naseljima. Taj model autor naziva "klasični" model mješovitosti, za razliku od "nove mješovitosti" koja nastaje s idejom afirmacije obiteljskoga gospodarstva u tranzicijskim promjenama, odnosno s izazovima treće modernizacije u Hrvatskoj.

Model mješovitoga gospodarstva u nas je oblikovan je 60-ih godina dvadesetoga stoljeća. Socijalno i ekonomsko uporište imao je u poljoprivrednim kombinatima i zadrugama. U članku se govori: (1) o dvije skupine društvenih uvjeta nastanka obiteljskoga mješovitog gospodarstva (a) o vanjskim čimbenicima (propast kolektivnog sustava, modernizacija poljoprivrede, tehnološko povezivanje proizvodnje i preradbe, otvaranje novih radnih mjesta) i (b) unutarnjim čimbenicima (socijalna sigurnost, atraktivnost grada, nove potrebe u obitelji i gospodarstvu); (2) o društvenoj ulozi i socijalnim posljedicama mješovitoga modela obiteljskoga gospodarstva (smanjenje socijalnih konflikata, modernizacija poljoprivrede, promjene vrijednosti i stila življenja na selu, nestanak starih seoskih elita, nastanak novih socio-profesionalnih slojeva na selu, onečišćenje okoliša); (3) o eroziji modela mješovitosti u tranzicijskim promjenama (nestanak kombinata kao društvenih uporišta) te su (4) naznačene neke perspektive.

Zaključno se kaže da model obiteljskoga mješovitog gospodarstva – kao istodobno proizvodni i socijalni model obiteljskoga rada – nije samo prolazna pojava u ranijem sustavu nego trajniji oblik organizacije obiteljske poljoprivrede povezan s modernizacijom "ruralnoga kompleksa", s promjenama u ruralnoj kulturi, preoblikovanjem ruralnoga krajolika. Model mješovitoga gospodarstva nije samo dvojnost izvora prihoda nego i iskustva. Obiteljska je poljoprivreda danas suočena s novim izazovima treće modernizacije, proizvodnim i ekološkim rizicima, globalizacijom tržišta i krizom stalnih radnih mjesta. U tom kontekstu, smatra autor, mješovitost obiteljskoga gospodarstva jest način aplikacije aktualnih ideja "raznolikosti" i "održivosti". Jedna od perspektiva ruralnoga razvoja jest i mješovita obiteljska poljoprivreda, obogaćena novim idejama menadžmenta i tržišnoga ponašanja.

Tradicionalno se problem regionalnoga razvoja teorijski i praktično razmatrao unutar kejnsovijanske i neoliberalne ekonomijske paradigme. I kejnsovijanci i neoliberali vidjeli su uzroke regionalne ekonomske neučinkovitosti i razvojnoga zaostajanja u manjku faktora proizvodnje, posebice sirovina i kapitala, koji je često potenciran geografskom izoliranošću i udaljenošću od tržišta. Kejnsovijanci su stimuliranje regionalnoga razvoja vidjeli u državnoj intervenciji kojom se stvara potražnja izgradnjom lokalne infrastrukture, dok su neoliberali rješenje nalazili u deregulaciji i stimuliranju individualnoga poduzetništva koji omogućuju djelovanje slobodnoga tržišta. Specifičan položaj regija u eri globalnoga kapitalizma neuspjeh regionalnih intervencija doveli su do ozbiljnoga delegitimiranja ovih dviju paradigmi i do novih ekonomijskih i socioloških konceptualizacija regionalnoga razvitka.

U ovome se radu razvoj Slavonije i Baranje promatra u kontekstu teorije socijalnoga kapitala, koja – za razliku od spomenutih ekonomijskih paradigmi – naglašava socijalnu determiniranost ekonomskoga razvoja, tj. njegovu ovisnost o odnosima povjerenja i kooperativnosti koji su ukorijenjeni u lokalnim kulturama i koji omogućuju efektivno mobiliziranje individualnih resursa, odnosno rješavanje problema kolektivne akcije koji se pojavljuju ako su ekonomski akteri orijentirani isključivo egoistično (maksimiziraju vlastitu korisnost). Recentni primjeri razvojno uspješnih regija (npr. Baden Würtemberg, regije tzv. Treće Italije) pokazuju da je tajna uspjeha u socijalnom kapitalu, tj. u mobiliziranju unutrašnjih resursa, koje je omogućeno dugom demokratskom tradicijom i odnosima povjerenja proizašlih iz regionalnog identiteta, dok neuspješne regije uglavnom karakterizira visok stupanj ovisnosti o državi i hijerarhijskim odnosima među regionalnim akterima.

Iako treba poštovati regionalne specifičnosti (*path dependency*), ovi primjeri mogu dati smjernice razvoju Slavonije i Baranje. U tom se smislu pokušava procijeniti stanje socijalnoga kapitala u ovoj regiji i dati prijedlozi za njegovo razvojno aktiviranje. Slavonsko-baranjski socijalni kapital osjetno je umanjen autoritarnom komunističkom političkom kulturom (unatoč proklamiranom samoupravljanju), ratnim zbivanjima koja su smanjila generalizirano povjerenje i međuetničku toleranciju te anomijskim zbivanjima u postkomunističkom razdoblju. Nužan, iako ne i dovoljan, uvjet za razvojno aktiviranje regionalnoga soci-

jalnog kapitala novi je ustroj hrvatske lokalne samouprave koja bi se trebala temeljiti na regionalnom principu i koji bi, za razliku od sadašnjega, poštivao regionalne identitete i njima se služio.

Ovakav endogeni tip razvoja utemeljen na socijalnom kapitalu nikako ne znači potpuno gubljenje uloge države. Njezina se uloga svodi na održavanje makroekonomske stabilnosti, velike infrastrukturne investicije, stvaranje socijalnoga kapitala na makrorazini (povjerenje u državne institucije i pravni sustav) te aktivno podržavanje nastajanja i rada građanskih udruga i svih drugih oblika lokalnih inicijativa.

Vladimir Jelkić
REGIJA U VREMENU GLOBALIZMA

Autor analizira neka pitanja iz suvremenih rasprava o globalizmu i globalizaciji te nastoji odrediti mjesto regije u tom svjetskom procesu. Započinje Nietzscheovim pitanjem: "Kamo pripada naš moderni svijet: u iscrpljenje ili u izlazak?" Naime, autor dvoji o sposobnosti moderne da ispunji svoja obećanja i pita kakve su posljedice toga ispunjenja. Nasuprot ovim dvojabama nalaze se oni koji su uvjereni da će prevladati modernu upravo ostvarujući njezina obećanja. Primjer je za to Karl Marx, koji smatra da dostignuća moderne (kozmpolitski karakter proizvodnje i potrošnje) na globalnoj razini stvaraju pretpostavke za emancipaciju čovjeka. Autor, ipak, polazi od Hegelova shvaćanja moderne, prema kojem je tu riječ o procesu u kojem se subjektivni duh emancipira od samoniklosti tradicionalnih formi života. Istodobno se globalizacija promatra kao nastavak moderne u postmodernim uvjetima. Autor naglašava presudnu ulogu vladavine racionalnosti u projektu moderne i upozorava na vrijednost kritike te racionalnosti, posebice kod Nietzschea, Horkheimera i Adorna. Kritika dovodi do slabljenja projekta moderne, nestajanja univerzalnoga horizonta emancipacije i do sveopćega relativizma. To je kontekst pojave globalizma koji obećava rješenje onih problema koje moderna nije uspjela riješiti. Globalizam, za razliku od moderne, ne proklamira nikakav konačni cilj, ali je očito da bi proces trebao voditi k svjetskom društvu bez svjetske vlade te ubrzanom jačanju svih vrsta transnacionalnih veza. Taj se proces razlikuje od moderne što nema unifikacijski karakter – on bi trebao čuvati posebnosti. Međutim, autor tvrdi da globalizam u nekim aspektima pada ispod razine prosvjetiteljstva i moderne – smanjenjem utjecaja nacionalnih država smanjuje se i utjecaj demokratskih institucija. Stoga on ističe

potrebu za jačanjem regija kao važnoga čimbenika u suprotstavljanju nametanju jednoobraznosti i globalnih rješenja.

Marcel Meler
**MARKETINŠKI PRISTUP STVARANJU NOVOG IDENTITETA
SLAVONIJE I BARANJE**

Identitet se obično iskazuje kao skup značajki, osobina i svojstava koje nekoga ili nešto čine onim što on/ono zapravo jest. Svrha je stvaranja vlastita identiteta da se u gospodarskim, ali i u političkim, uvjetima regija Slavonije i Baranje preobrazi iz objekta u aktivan subjekt svih zbivanja. Pretpostavke za stvaranje dobrog vlastitog identiteta jesu autohtonost, dakle svojevrсна izvornost gospodarskog i marketinškog identiteta, te njegova individualnost, pa prema tome i prepoznatljivost u odnosu na druge regije. Istodobno, takva autohtonost ne smije prijeći u svoju suprotnost, koja bi bila predstavljena potpuno samosvojnim identitetom koji gotovo ni u jednom segmentu ne bi bio usporediv s nekim od postojećih i u širim razmjerima pozitivno vrednovanih identiteta pojedinih regija.

Regionalni imidž može se definirati kao spoznajna slika o regiji koju pojedinac stvara na temelju cjelokupnoga prethodnog iskustva, stavova, mišljenja i uvjerenja koji su više ili manje, subjektivno ili objektivno, usklađeni sa stvarnim obilježjima. Regija kojoj se želi stvoriti imidž, ili promijeniti postojeći, treba računati na veću ili manju promjenu elemenata koji čine imidž, a to su, ponajprije, fizički (fizička, osjetilna i ina obilježja), društveni (referentne skupine, situacija korištenja i sl.) te psihološki (emocije, želje, potrebe, motivi, usmjereno ponašanje i sl.).

Empirijski se može ustanoviti kako Slavonija i Baranja trenutačno nema određen i prepoznatljiv identitet koji rezultira iz jednako tako prepoznatljiva gospodarskog i marketinškog identiteta. Za njegovo ostvarenje valja provesti pozicioniranje svih pozitivnih dimenzija vlastita identiteta u koherentnu cjelinu koja će moći korespondirati s dinamičnom stvarnošću. To bi ujedno bio i najučinkovitiji izlazak iz svih poslijeratnih trauma i način priključivanja suvremenim europskim i svjetskim razvojnim tokovima. Marketing u svakom slučaju može biti od velike pomoći pri operacionalizaciji takvih nastojanja.

Jamačno je da Slavonija i Baranja treba tek tražiti svoj identitet. Gledajući marketinški, to naravno i ne mora biti tako, jer se regionalni identitet može i osmišljeno marketinški izgrađivati. Marketinški identitet regije uključuje gospodarski identitet te regije, ali i sve ostale identitete koji

su upotrebljivi prilikom stvaranja marketinškog identiteta regije kao cjeline. Ovdje se misli na povijesni, politički, demokratski, kulturološki, nacionalni, sociološki identitet itd. Valja, međutim, istaknuti ako je identitet jedne ili tek nekolicine parcijalnih komponenti integralnog identiteta jedne regije negativan, može doći i do negativna identiteta u cjelini. Prema tome, jedan od temeljnih ciljeva marketinga treba biti održavanje parcijalnih identiteta na sukladnoj kvalitativnoj razini. Međutim, marketinški identitet ipak je u većoj mjeri psihološka kategorija koja se stvara na razini percepcije pojedinca, ali i šire. On je u svakom slučaju dinamičnoga, dakle promjenljivoga, kretanja u pozitivnom, ali, naravno, i u negativnom smislu. Stvaranje marketinškog identiteta treba u konačnici rezultirati pozicioniranjem regije prema ostalim regijama u njezinu bližem ili daljem okruženju. Istodobno, marketinški identitet treba biti i rezultat iznalaženja mogućnosti postavljanja i razvijanja najpovoljnijeg identiteta.

Očito pred Slavonijom i Baranjom stoje teške, iako ne i nesavladive, zadaće. Stvaranje identiteta regije pritom nije nimalo jednostavna zadaća. Međutim, dobro osmišljenim marketingom ova regija može i u razmjerno kratkom vremenu steći povoljan imidž u javnosti. Ovo je osobito važno zbog toga što se na taj način stječu i odgovarajuće prednosti koje se ponajbolje očituju u mogućem utjecaju na: potrošače – povećanom kupnjom proizvoda ili korištenjem usluga podrijetlom iz ove regije; financijsku okolinu – dobivanjem domaćih i inozemnih zajmova i investiranjem u infrastrukturu ili izravno u gospodarstvo ove regije; ostale zainteresirane činitelje – podupiranjem poslovnih transakcija i razvojnih inicijativa te uključivanjem u integracijske procese.

U ovom radu nismo željeli davati prijedloge o razvojnim pravcima Slavonije i Baranje koji bi u uspješnom smislu mogli biti operacionalizirani kroz regionalni identitet, već smo željeli upozoriti na ulogu regionalnog identiteta, kako bi Regija Slavonije i Baranje korespondirala s dinamičnom stvarnošću i time stvarala svoj pozitivni imidž u Republici Hrvatskoj i u inozemstvu.

Božidar Petrač
Krunoslav Zmaić

VELIČINA GOSPODARSTVA U FUNKCIJI ROBNOSTI POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA

Visoki udio obiteljske poljoprivrede u poljoprivredi Republike Hrvatske u posjedovanju i uporabi osnovnih čimbenika poljoprivredne aktivnosti, prije svega poljoprivredno-

ga, a posebno obradivoga i oraničnoga zemljišta, poljoprivredne radne snage, tehničkih sredstava i fonda produktivne stoke čini pitanja vezana za uspješnost poslovanja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava znanstveno vrlo interesantnima. Jedno od pitanja jest i veličina proizvodno-tehničkih jedinica, odnosno posjedovna struktura u obiteljskoj poljoprivredi. Posjedovnom strukturom određena je struktura obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava prema njihovim veličinama. Kako o veličini obiteljskoga poljoprivrednog gospodarstva ovisi njegova organiziranost, proizvodna orijentacija, robnost, tehnička opremljenost i primjena suvremene tehnologije, u radu se analiziraju utjecaji veličine gospodarstva, koja su u izravnoj funkciji razvitka hrvatske poljoprivrede. Analizom utjecaja veličine gospodarstava na organizaciju proizvodnje, proizvodnu orijentaciju, robnost, tehničku opremljenost i primjenu suvremene tehnologije, a polazeći sa svih analiziranih stajališta, nedvosmisleno se utvrdilo kako je pretpostavka uspješnog uključivanja obiteljske poljoprivrede u ostvarivanje željenih ciljeva razvijanje posjedovne strukture u smislu njezina mijenjanja, s tim da se drastično smanji broj sitnih posjeda, odnosno gospodarstava, a poveća broj krupnih gospodarstava. Drugim riječima, teži se obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima dovoljno velikima da uspješno obave svoj dio zadaće u ostvarenju ekonomskih funkcija poljoprivrede.

Ako polazimo od toga da je posjed "imovinsko-pravna kategorija" kojom se obilježava vlasništvo fizičke ili pravne osobe nad određenom imovinom, a domaća statistika vodi obiteljska gospodarstva prema količini zemljišta koje posjeduje obiteljsko gospodarstvo (dakle, vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem), nužno je utvrditi značenje koje ima veličina poljoprivrednoga gospodarstva. Današnja posjedovna struktura obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava Republike Hrvatske ograničavajući je činitelj ukupne poljoprivredne proizvodnje (oko 66% gospodarstava veličine je do 3 ha i posjeduje 31% obradiva zemljišta). S obzirom na to da se u kratkom vremenu ne može bitno promijeniti posjedovna struktura, odnosno prosječna veličina obiteljskoga gospodarstva, smatramo da bi nositelji agrarne politike trebali subvencijama i ostalim mjerama poticati radno intenzivnu proizvodnju (voćarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo, ljekovito i aromatično bilje i drugo) kako bi mala obiteljska gospodarstva mogla ostvariti dohodak dovoljan za egzistenciju obitelji.

Za poljoprivredna gospodarstva robnost koja se ističe u radu vrlo je važna, jer prodajom svojih proizvoda na tržištu poljoprivredno gospodarstvo, odnosno kućanstvo,

ostvaruje novčani dohodak kao pretpostavku ostvarivanja željene razine životnog standarda i mogućnosti odvijanja reprodukcijškoga procesa. Analiza utjecaja veličine posjeda na pretpostavke unapređenja poljoprivredne proizvodnje, pa prema tome i na robnost, nedvosmisleno je pokazala kako u uvjetima sitnoga poljoprivrednog posjeda nema uvjeta za unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Poljoprivredni posjed i na njemu utemeljeno poljoprivredno gospodarstvo ne omogućuju racionalnu proizvodnju i za gospodarstvo svrsishodnu proizvodnu orijentaciju, organizaciju i zadovoljavajući stupanj robnosti. U analizi proizvodnje i robnosti važnijih poljoprivrednih proizvoda utvrđene su negativne prosječne stope pada proizvodnje osnovnih poljoprivrednih proizvoda u Republici Hrvatskoj od 1990. do 2000. godine, koje su visoke i kreću se od 4,85% do 11,27%. Takvi negativni trendovi odražavaju se na stupanj robnosti, samodostatnosti, dohodovnosti poljoprivrednih gospodarstava, konkurentnost i drugo. Općenito se može zaključiti kako su pozitivne stope otkupa veće od negativnih stopa proizvodnje.

Robnost u Republici Hrvatskoj pokazuje od 1988. godine stalan pad uz velika odstupanja, a tek se u zadnjim godinama uočava znatan rast robnosti. Bez obzira na povećanja robnosti od 1995. do 2000. godine, udio robnosti relativno je nizak i iznosi u prosjeku 37,75%, iako u promatranom razdoblju robnost poljoprivrednih proizvoda pokazuje brži porast, uz manji tempo rasta ukupne proizvodnje. Do povećanja robnosti poljoprivrednih proizvoda došlo je zbog smanjenja prirodne potrošnje na selima. To pak znači da otkupne cijene poljoprivrednih proizvoda, uključujući i subvencije, nisu toliko potaknule poljoprivredne proizvođače na povećanje proizvodnje koliko na smanjenje autokonzuma. Pojednostavnjeno uzevši, stupanj robnosti proizlazi iz odnosa veličine i strukture proizvodnje finalnih poljoprivrednih proizvoda na gospodarstvu te veličine i strukture potrošnje vlastitom aktivnošću proizvedenih finalnih poljoprivrednih proizvoda na vlastitu gospodarstvu i u vlastitu kućanstvu poljoprivrednika.

Ljubomir Baban

Kata Ivić

**DIVERSIFIKACIJA KAO BITNA STRATEGIJA RAZVITKA
POLJOPRIVREDE I PREHRAMBENE INDUSTRIJE
ISTOČNE HRVATSKE**

U geografskom smislu riječi pod Istočnom Hrvatskom razumijevamo područje u koje zadire pet županija: 1. Osječko-baranjska, 2. Vukovarsko-srijemska, 3. Brodsko-posav-

ska, 4. Požeško-slavonska, 5. Virovitičko-podravska. Dakle, to nije političko-teritorijalna zajednica, ali u eventualnom budućem regionalnom ustroju Republike Hrvatske tih pet županija mogu i trebaju činiti jednu regiju.

Počevši od 80-ih godina 20. stoljeća, Istočna Hrvatska zaostaje u razvoju u odnosu na prosječni razvoj Republike Hrvatske i u odnosu na druge razvijenije hrvatske regije. Nažalost, prošli je rat ostavio teške posljedice na gospodarstvo Republike Hrvatske, a posebno na gospodarstvo Istočne Hrvatske.

Zbog tih i drugih razloga postavlja se pitanje koje bi razvojne strategije bile najprihvatljivije za brži gospodarski razvoj Istočne Hrvatske. Nema sumnje da je jedna od njih diversifikacija.

U ovom radu diversifikacija se analizira i s teorijskog i empirijskog stajališta na primjeru Istočne Hrvatske.

Diversifikacija je lat. riječ i u općem smislu znači različitost.

U marketinškom smislu riječi pod diversifikacijom, odnosno diferencijacijom, može se razumijevati mijenjanje nekoga proizvoda (oblik, ambalaža, marka itd.) koji zadovoljava istu upotrebnu vrijednost (korisnost).

Na mijenjanje proizvoda, pa i način zadovoljavanja potreba, djeluju brojni čimbenici, među kojima prevladavaju:

1. oblik i razina tehnologije
2. tržište u punom smislu riječi.

U ovom radu razlikovat ćemo tri oblika diversifikacije: horizontalnu diversifikaciju (integraciju), vertikalnu diversifikaciju (integraciju) i pobočnu (lateralnu) diversifikaciju

Horizontalna diversifikacija označuje proizvodnju neovisnih poljoprivrednih proizvoda. Ona u osnovi znači širenje proizvodnoga programa (proizvodnja pšenice, kukuruza, šećerne repe itd.). Ovaj tip (oblik) diversifikacije uvjetovan je brojnim čimbenicima, među kojima ističemo: površinu obradive zemlje, nužnost plodoređa, klimu, tržište, kapital itd.

Vertikalna integracija označuje proizvodnju onih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koji su međusobno uvjetovani (npr. pšenica - kruh - tjestenina; suncokret - jestivo ulje - maslac itd.). Takva integracija predstavlja dubinu proizvodnoga programa - stupanj finalizacije.

Prehrambena industrija uvelike je investicijski intenzivna (npr. tvornice šećera, tvornice ulja itd.), pa će ona zahtijevati masovnu proizvodnju, odnosno veliko tržište.

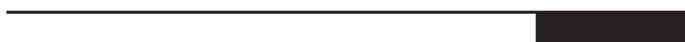
Pobočna (lateralna) diversifikacija, kako joj i samo ime kaže, ide uz bok horizontalne i vertikalne diversifika-

cije. Poljoprivredno-prehrambena proizvodnja zahtijeva rezervne dijelove, ambalažu itd., pa ti i drugi proizvodi označuju pobočnu diversifikaciju. Na osnovi proizvodnje ljekovitoga bilja mogu se proizvoditi lijekovi, pa će i oni biti lateralno vezani za poljoprivredu.

Gospodarstvo Republike Hrvatske, a i Istočne Hrvatske, nalazi se u fazi recesije, pa i krize. Tomu je više razloga, među kojima treba istaknuti: 1. rat, 2. sužavanje tržišta, 3. promjenu gospodarskoga sustava (tranzicija), 4. dezinvesticije.

Glavna gospodarska struktura Istočne Hrvatske jest poljoprivreda i prehrambena industrija. Navedene djelatnosti također su u svojevrsnoj gospodarskoj krizi.

Moguće su brojne strategije razvitka Istočne Hrvatske, a naša istraživanja stavljaju težište na horizontalnu, vertikalnu i pobočnu (lateralnu) diversifikaciju.

BILJEŠKE
○
AUTORIMA

Dr. sc. Pero Aračić (1944.), doktorirao u Rimu, izvanredni profesor na Teologiji u Đakovu. Osim predavačkog rada sudjeluje u domaćim i međunarodnim znanstvenim projektima socioreligijske i teološke naravi. Vodio je za Hrvatsku međunarodni projekt istraživanja religioznosti i vjere u poslijekomunističkim zemljama "Aufbruch". Nekoliko studija je objavio u inozemstvu a na hrvatskom 11 knjiga samostalno ili kao suautor. Napisao je oko 70 znanstvenih radova. Nastupa na brojnim inozemnim i domaćim znanstvenim skupovima.

Dr. sc. Ljubomir Baban (1935.) redoviti je profesor na Ekonomskom fakultetu u Osijeku. Ekonomski fakultet u Zagrebu završio je 1961. g. Na istom fakultetu magistrirao je 1969. g. i doktorirao 1974. g., te 1996. g. prijavio drugu doktorsku disertaciju. Objavio je preko 250 radova u zemlji i u inozemstvu, a među njima, samostalno ili u suautorstvu 12 knjiga. Sudjelovao je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Znanstveni interes pokriva široko područje: od problema tržišta i poslovnog marketinga do agrarne ekonomije i metodologije znanstvenog istraživanja.

Dr. sc. Ivan Cifrić (1946.), redoviti profesor Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predavao je, među ostalim, sociologiju sela, sociologiju obrazovanja, sociologiju religije. Utemeljitelj je kolegija socijalna ekologija i časopisa *Socijalna ekologija* kojemu je dugogodišnji urednik. Vodio je mnoge znanstvene projekte. Organizirao je ili sudjelovao na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Objavio je samostalno 5 knjiga i više od stotinu znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima.

Mr. sc. Gordan Črpić (1966.), zaposlen u Centru za promicanje socijalnog nauka Crkve, Hrvatske biskupske

konferencije. Diplomirao je sociologiju, teologiju, te elektrotehniku. Magistrirao je sociologiju, područje sociologije religije. Bavi se sociologijom religije. Suradivao je u više domaćih i međunarodnih istraživačkih projekata. Objavio je dvadesetak znanstvenih radova, te više stručnih članaka.

Dr. sc. Kata Ivić, zaposlena na Ekonomskom fakultetu u Osijeku u zvanju docenta. Obranila je 1994. g. disertaciju: "Izvori i analiza informacija u stratezijskom planiranju i odlučivanju u poduzeću". Objavila je sa suautorima tri udžbenika, a samostalno priručnik "Izabrana bibliografija iz agroekonomije" (1999. g.). Aktivno sudjeluje u radu na projektima, na znanstvenim i stručnim skupovima u zemlji i u inozemstvu, te objavljuje u znanstvenim i stručnim časopisima. Stručno i znanstveno područje djelovanja su joj znanstvene i tehnološke informacije, njihovo korištenje i novi oblici primjene, informacijski management, propedeutika i knjižničarstvo.

Dr. sc. Vladimir Jelkić (1960.), zaposlen kao docent na Pedagoškom fakultetu u Osijeku, gdje predaje etiku i uvod u filozofiju. Filozofiju i komparativnu književnost diplomirao je 1984. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Na istom je fakultetu magistrirao i doktorirao filozofiju. Radio je kao asistent na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zadru od 1986. do 1992. godine. U Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar - Centar Osijek radio je od 1994. do 2003. godine. Objavio je dvije knjige i 24 znanstvena i stručna rada. Član je uredništva časopisa "Filozofska istraživanja"; sudjelovao je na više međunarodnih znanstvenih skupova.

Damir Marinić (1979.), u Osijeku završio gimnaziju i Srednju glazbenu školu. Na Studiju psihologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu diplomirao s temom "Rezultati testa raspona brojeva kao mjera kapaciteta radnog pamćenja: razmatranje u funkciji dobi i spola". Sudjelovao na jednom međunarodnom i dva domaća znanstveno stručna skupa.

Dr. sc. Marcel Meler (1950.). Redoviti profesor u trajnom zvanju predaje predmet "Marketing" na Ekonomskom fakultetu u Osijeku gdje radi od 1973. godine. Predaje marketinške predmete i na poslijediplomskim studijima u Dubrovniku, Osijeku, Rijeci, Splitu i Zagrebu. Magistrirao je 1976. i doktorirao 1982. godine na Ekonomskom fakultetu u Osijeku iz područja marketinga. Ukupno je objavio 189 znanstvenih i stručnih radova u zemlji i inozem-

stvu. Objavio je 5 samostalnih knjiga, te 4 knjige u suautorstvu. Član je uredništva britanskog časopisa "Journal of Small Business & Enterprise Development". Odlikovan je odličjem Reda Danice Hrvatske s likom Ruđera Boškovića za osobite zasluge u znanosti 1996. godine.

Željko Pavić (1974.), zaposlen u zvanju mlađeg asistenta na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar – Centar Osijek. Diplomirao sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1999.) gdje je trenutno polaznik poslijediplomskog studija. Područja znanstvenog interesa su mu ekonomska sociologija, politička sociologija i metodologija. Član je Hrvatskog sociološkog društva.

Marina Perковиć, osnovnu školu i gimnaziju završila u Osijeku. Diplomirala (2003.) na Studiju psihologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu s temom "Utjecaj agresivnih kompjutorskih igara na ponašanje djece".

Dr. sc. Božidar Petrač (1939.), izvanredni profesor na Ekonomskom i Poljoprivrednom fakultetu Sveučilišta u Osijeku. Bavi se agrarnom ekonomikom i agrarnom politikom. Suradnik i voditelj više znanstvenoistraživačkih projekata. Objavio je jednu knjigu, te više od trideset znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima.

Dr. sc. Vlado Šakić (1954.), viši znanstveni suradnik, ravnatelj Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. Pročelnik Studija psihologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Područje znanstvenog rada: socijalna psihologija, socijalna patologija, psihologija ličnosti, politička psihologija. Objavio jednu knjigu eseja iz područja političke psihologije, dvije u koautorstvu iz područja socijalne psihologije i psihologije ličnosti, te samostalno i u koautorstvu uredio još nekoliko knjiga; objavio četrdesetak znanstvenih i stručnih radova. Sudjelovao na dvadesetak međunarodnih i tridesetak domaćih znanstvenih skupova. Član dviju međunarodnih i dviju domaćih znanstvenih udruga.

Dr. sc. Žarko Španiček (1960.). Diplomirao je filozofiju i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1984. godine. Na istom fakultetu je magistrirao i doktorirao. Od 1987. godine radi u službi zaštite spomenika kulture kao etnolog, isprva u Osijeku, a sada u Požegi. Uz redovite poslove konzervatorske službe, bavi se istraživanjem tradicijske kulture Slavonije i Baranje, ponajviše tradicijskog graditeljstva i pučke pobožnosti. Objavio je dvije knjige te više znanstvenih i stručnih članaka u domaćim i stranim

publikacijama. Sudjeluje na domaćim i inozemnim znanstvenim skupovima.

Dr. sc. Maja Štambuk (1947.) viši znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Bavi se sociologijom sela, te je objavila pedesetak znanstvenih i stručnih članaka te poglavlja u časopisima, knjigama i zbornicima. Vodila je nekoliko domaćih znanstvenih projekata. Više godina je uređivala časopis *Sociologija sela*. Na Hrvatskim studijima predaje ruralnu sociologiju. Glavna je i odgovorna urednica časopisa *Društvena istraživanja*. Član je Hrvatskog sociološkog društva i European Society for Rural Sociology.

Dr. sc. Antun Šundalić (1959.) izvanredni je profesor na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku gdje predaje sociologiju i sociologiju managementa. Do sada je objavio samostalno dvije knjige i u koautorstvu jedan sveučilišni udžbenik, te više od 40 znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima s domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Sudjelovao je i sudjeluje u znanstveno-istraživačkim projektima Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Kao stipendist DAAD-a boravio je u Pforzheimu 1997. godine. Član je Hrvatskog sociološkog društva i European Sociological Association.

Mr. sc. Krunoslav Zmaić (1974.), znanstveni novak na Poljoprivrednom fakultetu Sveučilišta u Osijeku. Sudjelovao je u više znanstvenoistraživačkih projekata na Poljoprivrednom i Ekonomskom fakultetu u Osijeku. Bavi se ekonomikom poljoprivrede s naglaskom na agrarnu politiku. Objavio je više od deset znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima.

Dr. sc. Dražen Živić (1968.), znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Uže znanstveno područje interesa mu je demografija, osobito razvoj stanovništva Hrvatske i demografske posljedice rata. Sudjelovao je u više istraživačkih projekata Instituta te na desetak znanstvenih i stručnih skupova u Hrvatskoj. Objavio je pedesetak znanstvenih i stručnih radova. Na Hrvatskim studijima (Studij sociologije) predaje kolegije: Demografija i Demografske tendencije u Hrvatskoj u XX. stoljeću. Član je Hrvatskog geografskog društva, Hrvatskog žrtvoslovnog društva, Hrvatskog društva katoličkih novinara i Matice hrvatske.

Akademkinja Alica Wertheimer-Baletić (1937.), redoviti profesor na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u

Zagrebu te redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. U školskoj godini 1966/67. bila je na studijskom boravku na University of Chicago, SAD. Predaje Demografiju na redovitom studiju i na poslijediplomskim studijama, kao cjelovit kolegij, ili povremeno pojedine teme (u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu, na Studiju za socijalni rad Pravnog fakulteta u Zagrebu, itd.). Od 1968. do 1972. bila je predstojnik Demografskog odjela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Bila je pročelnik katedre za demografiju na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Sudjelovala u brojnim istraživačkim projektima i na konferencijama o stanovništvu u nas i u inozemstvu. Objavila je do sada više od 150 znanstvenih i stručnih radova - knjiga, članaka, rasprava, istraživačkih elaborata.

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 19.

**RAZVOJNE PERSPEKTIVE
RURALNOGA SVIJETA
SLAVONIJE I BARANJE**
Zbornik radova sa skupa

Uredili:

Maja Štambuk
Antun Šundalić

Recenzenti:

Ivan Rogić
Anka Mišetić

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Lektura:

Nives Opačić

Korektura:

Anka Mišetić

Grafički i tehnički urednik i korice:

Zlatko Rebernjak

Kompjutorska priprema:

TERCIJA, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb

Naklada:

400 primjeraka